Tarih Dizisi

ASYA'NIN YÜKSELİŞİ ve DÜŞÜŞÜ

Fernand Grenard

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI : 2124
BİLİM ve KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ : 435
Tarih Dizisi : 3

Kitabın adı
ASYA'NIN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ
Yayın kodu
92.34.Y.0002.950
ISBN 975.11.0436.x
Baskı yılı
1992
Baskı adedi
20.000
Dizgi, baskı, cilt
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 13.7.1990 tarih ve
5711 sayılı yazıları ile ikinci defa 20.000 adet basılmıştır.

Tarih Dizisi

ASYANIN YÜKSELİŞİ ve DÜŞÜŞÜ

Fernand Grenard

Çeviren
ORHAN YÜKSEL

İstanbul, 1992

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Mukaddime 9

GİRİŞ

Modern Çağdan Önce Asya Avrupa'ya Karşı 13

I. İlk Çağ - Eski Yunan ve Roma Asya'da . . . 13
II. Sarıların İstilâsı 15
III. Müslümanların Taarruzu 22
IV. Garb'ın Mukavemeti 26
V. Garp Ortaçağı'nın Eseri 29
VI. Arapların Talebesi: Avrupa 31

I. KISIM

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu 36

I. Osmanlılar'ın Görünüşü ve Etrafındaki Dünya 36
II. Osmanlı Fetihlerinin İlk Adımları 42
III. Kat'i Fetihler 47
IV. Avrupa'nın Aksülameli 52
V. Timur Buhranı 56
VI. İstanbul'un Alınışı 59

II. KISIM

Osmanlı İmparatorluğu'nun İnkişafı 62

I. II. Mehmed'in Fetihleri ve Avrupa 62
II. Osmanlı İktidarının Zirvesi 66
III. İmparatorluğun XVI. Asrın Sonundaki Genişlemesi 72
IV. Türk İleri Hareketinin Duruşu 77

III. KISIM

Osmanlı Muvaffakiyetinin Sebepleri 83

I. Dahili Sebepleri: Hanedan 83
II. Dahili Sebepler: DİN 86
III. Dahili Sebepler: Hükûmet 88
IV. Dahili Sebepler: Âmme Hizmetine Memur Seçimi 92
V. Dahili Sebepler: ORDU 95
VI. Dış Sebepler: Yerli Mukavemetin Zayıflığı . 99
VII. Dış Sebepler: Mukavemetin Zayıflığı . . . 103

Sayfa

IV. KISIM

Daha Ötedeki Asya İmparatorlukları 108

I. İRAN 108

II. HİNDİSTAN 116

III. ÇİN 125

V. KISIM

Avrupa'nın Yükselişi 136

I. Asya'nın En Yüksek Mertebesi 136

II. Avrupa'nın İlk Terakkileri: Denizde . . . 140

III. Avrupalıların Karada İlk İlerlemeleri . . . 146

IV. Avrupa'nın Üstünlüğü 147

VI. KISIM

Avrupa Üstünlüğünün Sebepleri 154

I. Barbarlar 154

II. Rönesans 156

III. Hürriyet Fikri 158

IV. Pratik Zekâ 164

NETİCE 169

KISA BİBLİYOGRAFYA 170

ÖNSÖZ

Fransız elçilerinden Orta Asya tarih ve coğrafyası mütehassısı Fernard Grenard'ın bu eseri Türk tarihi ve türklük bakımından çok dikkate değer bir kitaptır. Müsbet tarafları çok ağır basan bu eserin bazı kusurları da vardır. Bu kusurları batılı ve hıristiyan taassubundan kurtulmamak gerçeği etrafında toplayabiliriz. Türklükten ve müslümanlıktan bahsederken itmalı tabirler kullanmamak, Türklerin hakkını tam vermemek, taassuplarına mağlup olmak, hattâ Türklüğün başarıları karşısında hiddetlerini yenememek maalesef Avrupalı âlimlerin ve müeliflerin hemen hepsinde görülen müşterek vasıf durumundadır. Ve bunda da kendileri bakımından belki de mazurdurlar. Nitekim bu kitapta da müellif bunun örneklerini vermekten geri kalmamıştır.

Meselâ eserde Hunlar hakkında "Şarlatan, Allahın belâsı", Osmanlı Türkleri hakkında "Türk haydutları, talan eder, parayla iş görür, yağmacı, korsan, barbar, zulüm, keyif için baş kesme, imparatorluğun yapıcıları olan büyük dönmeler sınıfı, çobanın oğlu, sefil müslüman tabakası", bazı padişahlar hakkında "deli, budala, hunlar", Peygamber hakkında "harp ve yağma usullerini öğretti; Arapların tabiî zevklerini mukaddesleştirdi" gibi tabirler ve ifadeler geçtiği görülür. Osmanlıların yayılışından bahsederken kullanılan şu cümle müellifin hiddetini yenemediğini açıkça göstermektedir: "Dünyanın yalnız kendileri için yaratılmış olduğuna inanan, zafere alışkın, üstelik yenilmekten korkmayan bu muhteşem milletin inanılmaz küstahlığına, iktidarsız, seyirci kalındı."

Fakat, dediğimiz gibi, hıristiyan batılılar kendileri bakımından bunda mazurdurlar. Hattâ kültür ayrılığı bakımından bunu tabii görmek lâzımdır ve yabancının bize bizim gözümüzle bakmasını istemeğe hakkımız yoktur. Şüphesiz bu gibi görüş açısı kusurlarına bakarak onların eserlerinin müsbet yönlerinden kendimizi mahrum da bırakamayız. Bu eseri, çok ağır basan müsbet tarafları dolayısıyle Türk okuyucularına sunarken, işaret ettiğimiz noktanın göz önünde bulundurulacağından şüphe etmiyoruz. Her halde eser, çok müsbet yönleri ile de, küçük kusurları ile de bizim için ibretle okunacak önemli bir kitaptır.

Eser 1939'da Paris'te Librairie Arnand Colin tarafından yapılan ilk baskısından dilimize çevrilmiştir. Orijinal adı şöyledir: "Grandeur et Décodence de l'Asie, L'Arènement de L'Europe".

Orhan YÜKSEL

MUKADDİME

Asya'nın XX. asır boyunca uğradığı büyük inhitat, nesillerden beri bu kıtanın tarihini ihmal etmemize sebep oldu. Şark'ın sanatlarına, dinlerine, mahallî rengine karşı tecessüsümüz devam ederken, orasının yakın zamanlara kadar dünyanın en kudretli imparatorluklarının merkezi olduğunu unuttuk. Umumi siyasetteki ehemmiyetleri zayıfladıkça, dünyanın bu mıntakasına karşı, Montesquieu ve Voltaire zamanında gösterilen alâka da zayıfladı. Diğer taraftan Japonlar'ın hayret verici terakkisi, Hindistan ve Çin'de yeni bir ruhla başlayan hareketleri, Turkiye'deki umulmadık mukavemet, dikkatimizi, istikbal için bize ders olabilecek yakın bir maziye çevirmeye kâfidir.

Umumi tedrisatımızın icapları, bakışlarımızı doğrudan doğruya kendi tarihimiz üzerinde toplamaya bizi mecbur ediyor. Muayyen bir zaman içinde olmuş vakalara bakıp faydalı mukayeseler yapmadan, dünyanın geri kalan kısmına şöyle bir göz atıp geçiyoruz. Üstelik muayyen bir devreye şöyle bir göz atıp geçiyoruz. Üstelik muayyen bir devreye tesir eden kuvvetleri de yanlış hesaplıyor. Charles-Quint ve XIV. Louis'nin imparatorluklarının yanında, Asya'da daha büyük, daha zengin hükümdarlıklar olduğunu kâfi derecede düşünmüyoruz. Güneş-Kral, Mukaddes Peder'i münakaşa götürür bazı imtiyazlara boyun eğdirmekle iftihar ederken, İstanbul'daki elçisinin halife tarafından hapsedilip, sopa ile dövülmesine göz yumuyordu. Bunu hatırlattığımız zaman münevverlerimizin pek çoğu şaşırıp kalıyorlar. Duquesne ve Tourville'nin şanlı bahriyesini alkışlarken, bunların Akdeniz gibi küçük bir kapalı denizde, basit bir polis vazifesini bile başarmaktan âciz kaldıklarını aklımıza getirmiyoruz.

Müteakip sayfalarda, Şarkî Roma imparatorluğunu canlandıran, ona Justinien zamanında bile erişemediği bir kuvvet ve refah getiren Osmanlı iktidarının mahiyetini anlatmaya çalışacağım. Daha derli toplu şöyle bir tablo da, Asya'daki diğer üç büyük imparatorluk hakkında doğru bir fikir vermeye yetecektir: XVII. asrın başlarında Şah Abbas idaresinde en güzel devrini yaşayan İran; İngilizler'den önce ilk defa Türkler tarafından birleştirilen Hint; kendi şâhâne sulhünü bütün Uzak-Şark'a kabul ettiren ve XXVIII. asırda ihtişamının zirvesine çıkan Çin.

Asya'nın büyüklüğünü böylece aydınlığa çıkardıktan sonra, inhitatın nasıl başladığını, XVII. asrın sonlarından itibaren Avrupa'nın gittikçe artan üstünlüğü karşısında bu gerilemenin nasıl hızlandığını izah edeceğim. Tatbikî ilimlerdeki terakkinin, küçük yarımadamızda son derece kuvvetli bir yayılma vasatı bulunmasından önce kendisini gösteren bu üstünlüğün sebeplerini, tarihî hadiselerin herkesçe bilinen teferruatına girmeden açığa çıkarmaya çalışacağım. Bana kalırsa, her iki dünya arasındaki düşünce ve hareket tarzlarının dikkatli bir mukayesesi bu sebepleri sarih olarak meydana çıkarır. Renaissance gibi eksik bir isimle ifade edilen bu sebepler, as-

lında "Yunan mucizesi" gibi, hattâ ondan daha da barikulâde olan fikri ve manevî kuvvetlerin mucizevî indifaının neticesidir. Bu, sırf Avrupalı olan, Avrupalı olması gereken ve tamamen orijinal bir hadisedir. Eski çağların tedkiki bu hadisede ancak bir misal ve kaderin seçtiği zekâları harekete geçiren bir fiske vazifesi görmüştür.

Not. Bu Eserde bahsedilen frank, XI senesinin garminal frankıdır.

ASYANIN YÜKSELİŞİ
VE
DÜŞÜŞÜ

G i r i ş

MODERN ÇAĞDAN ÖNCE ASYA, AVRUPA'YA KARŞI

I. İLK ÇAĞ

ESKİ YUNAN VE ROMA ASYA'DA

Daha bundan yirmi dört asır kadar önce, Herodot, Avrupa'yı Asya'nın karşısına çıkarmış, kısa fakat doğru notlarla iki kıta arasındaki siyasî ve manevî farkları gösterdiği gibi coğrafî hudutları da tesbit etmişti. Çağlar boyunca değişen muhtelif imparatorluklara rağmen maddî ve ırkî olmaktan ziyade manevî olan bu hudutlar asla değişmedi. Rusya'nın geniş toprakları Avrupa ve Asya'yı hem birleştirir, hem ayırır; her iki tarafta da aynı vücut yapısında, aynı insanlar yaşar. Şüphesiz, Avrupa'ya has olan insan tipinin hayat anlayışı ve rolünde muhtelif ırkların halitası olmasının tesiri olduğunu düşünmeye hakkımız vardır; ancak, şimdilik bunu değerlendirecek vaziyette değiliz. Tarihimizin temellerinde rasladığımız en büyük hadise Evrazyatik bir hareket olan Ârî istilâsıdır. Rahatlıkla Ârî dediğimiz ve sırf alışılageldiği için haklarında bu tabiri kullandığımız insanlar, Milât'tan önce üçüncü binin sonlarına doğru aynı menşeli bir dile bağlı, az veya çok farklı lehçelerle konuşan bir halk topluluğuydu. Bu lehçeler, bugünkü Avrupa dillerinin ve bir kısım Asya dilinin temelini teşkil etti. Bu halk topluluğu bir ırk meydana getirmiyordu; antropolojinin tanıttığı tiplerden hiçbiri onlara uymaz. Ancak, bazı lisan ortaklıklarının dışında, Sâmîler'e, Türkler'e ve Moğollar'a benzeyen bir hayat tarzları vardı. Onlar gibi göçebe ve savaşçıydılar, onlar gibi daha çok et, süt ve sütten mamul yiyeceklerle besleniyorlardı. Ârîler, Şimal çobanlarının beyaz tabakasıyla. Şimali şarkîde, takriben Riga körfeziyle Balkaş gölü arasında çekilen bir çizgi boyunca sarı göçebelerle komşuluk ediyorlardı. Cenup hudutları ise şarkî Alpler'in yamaçlarına, Balkan, Kafkas ve Hindukuşlar'a dayanıyordu. Bütün büyük göçebe kavimler gibi tabiî olarak harp ve tahakküme müsait bir bünyeleri vardı. Kabileler, ön-

ceden tesbit edilmiş çerçeve içinde, her an harbe hazır birlikler halindeydi. Boş vakti çok olan yeknesak bir hayatın eğlencesi sayılan kârlı yağmalar ve savaşlar onlar için de mahzurlu olmayan, faydalı şeylerdi. Atı ilk defa arabaya koşulu olarak kullanmaları Ârîler'e büyük bir tecavüz üstünlüğü veriyordu. Etrafına kâfi derecede kabile toplayan bir şef sıcak denizlerin yakınlarında, nehir boylarında ziraat yahut el sanatlarıyle meşgul halklara karşı askerî harekâta girişiyor, hayat tarzları bakımından silâh kullanmada beceriksiz fakat insanı kıskandıracak derecede varlıklı olan, medeniyetimizin bu tarihsiz yaratıcılarını küçük küçük muhtar idarelere bölüyorlardı. Böylece onların hâmîsi, ücretli idarecisi ve vergi karşılığında koruyucusu kesiliyorlardı. Ârîler bu şekilde, üçüncü binin son senelerinden itibaren İran'ı ve şimalî Hindistan'ı, Anadolu'yu, Balkan yarımadası ve Yunanistan'ı, Galya'yı, Britanya adalarını ve İspanya'yı hakimiyetleri altına aldılar. Boyun eğdirdikleri memleketlerde asla yerleşmediler, daha sonraları Germenler'in ve Normanlar'ın, Araplar'ın, Türkler'in ve Moğollar'ın yaptığı gibi buralarda nüfuzlarını kurdular, sayısı pek fazla olmayan askerleri vasıtasıyle de dillerini kullanmaya mecbur ettiler. Yerli halklar ise kendi tiplerini ve dehalarını muhafaza ederek var olmakta devam etti. Bu arada, Ârî fâtihlerini tesiri derin oldu; bu noktaya yine döneceğim. Ama bu tesir yine de Avrupa ile Asya arasındaki farkı silemedi. Öyle ki, Ârîler'den sonra da, bu iki kıta halkı karşılıklı vaziyetlerini muhafaza ettiler. Herodot'a göre Ârî Persler Asya'yı temsil eder.

Ârî Persler'in iktidarı Helen mukavemeti karşısında zayıfladı. Bütün Yunanistan'ı onlara karşı birleştiren ve Avrupa medeniyetini İndus'a kadar götüren yarı göçebe Makedonyalılar tarafından yok edildi. Ancak, Persler yeniden toparlandı. Sadece eski topraklarından geriye alamadıkları, sathî olarak Helenleştirildi. Roma da burada boş yere nüfuz kurdu ama, Asyalı dehaları yüzünden daima hor gördüğü sakinlerini kendi bünyesinde eritmedi.

Hattâ Roma bile, Garb'ın şartlarına iyi uymayan idare tarzının ihtiyaçları yüzünden, Asyalılığa doğru kaydı. Roma, cihanı yağma ederek yaşamıştı; yağma durunca, ihtiyatlarını tükettiği sermaye ile yaşamak zorunda kaldı. O zamanda itibaren de imparatorluğun idaresi ve müdafaası için lâzım olan kaynakları, ancak, itaatkârlığa fazla alışmış, daha zengin ve eski kültürlü Şark memleketlerinden temin edebildi, oraya sığındı. III. asrın sonla-

rından itibaren hükûmet merkezini İznik'e, daha sonra Bizans'a getirdi. Avrupa'da gittikçe yontulan vatanını Barbarlar'a bıraktı. Kendisi de Asyalı şekiller aldı; Persler gibi mutlak bir monarşi haline geldi. Ana noktaları hemen hemen mutlak olarak benzediği halde, Hıristiyanlığı, Latin kilisesinden ayrı, tam mânâsıyle Şarklı ruhta bir din haline getirdi. Bizans imparatorlarının, Yunan ve Roma an'anesinin vârisi oldukları halde, Asya'dan gelen tecavüzü defetmeye muktedir olamamalarının sebebini burada aramak lâzımdır.

II. SARILAR'IN İSTİLÂSI

Roma dünyası bazen yenilerek bazen yenerek Sâsânî İranlılar'a karşı kendisini güçlükle müdafaa ederken, umumiyetle sarılar diye adlandırılan halklar, imparatorluğun şimalinden Avrupa'nın orman ve steplerine giriyorlardı.

Bugünkü Moğolistan'ın yerlileri olan, Türkler'le aynı dili konuşan ve aynı menşeden gelen Hunlar, Milât'tan iki yüz sene öncesinden beri, 40. arz dairesinin şimalindeki mıntakalarda oturan Asyalı göçebeleri kudretli bir konfederasyon halinde birleştirmiş lerdi. M. Ö. I. asrın sonlarında Çin'den gelen hücumlarla ikiye bölündüler. Garp'ta kalanlar, Aral ile Altay arasında varlıklarını devam ettirdi. IV. asrın başlarında Uzak-Şark'ta hızla yükselen yeni kabileler şimalî Çin'de bir imparatorluk (Wei hanedanı) kurarak Şark Hunları'nın yerine geçti. Bu hareketin Garb'a doğru yayılması Garp Hunları'nın da yer değiştirmesine sebep oldu. Bunların en haşin kısmı talihlerini denemek için Cenub'a, yahut Avrupa'ya aktı. Cenub'a gidenler Pencap'la Seyhun arasında bir krallık kurdular (Beyaz Hunlar yahut Eftalitler), diğerleri ise Aral ile Ural ve Altay arasında sürülerini otlatan ve İran dili konuşan komşuları Alanlar'la birleşerek Azak üzerine yürüdüler; Rusya daki Got hakimiyetini yıktılar. Mağlûplar'dan itaatsizlik edenleri Tuna'nın cenubuna attılar ve onların Edirne yakınlarında Roma ordusunu yenmesine yardım ettiler (378). Müstakbel Avusturya Macaristan topraklarına kuvvetli bir şekilde yerleştikten sonra, cedlerinin Asya'da yaptığı gibi Hazar denizi ile Rhin arasındaki göçebe yahut yarı göçebe halkları birleştirmeye çalıştılar. Alanlar, otuz sene evvel Tuna maniasını nasıl yıktılarsa, 406'da da Rhin maniasını zorlayarak bu halkların en asileri olan Suavlar ve Vandallar'ı İspanya ve Afrika seferine götürerek, Hunlar'ı bun-

lardan kurtardılar. Hunlar, Franklar, Bürgondlar ve Vizigotları ellerinden kaçırdılar ama, Romalılar'ın elinde artık Barbarlar'dan başka asker olmadığı için, imparatorluğun müdafaasında tek olarak kaldılar. Yine de imparatorları haraca bağlayacak, kendi kendilerini vasi tayin edecek kadar kuvvetliydiler. Montesquieu'nun dediği gibi "onların siyaseti fethetmek değil hükümleri altına almaktı. İsteklerini bazen bir korkutma ve talan akınıyla kabul ettiriyor, Romalılar'ın korkusunu devamlı olarak istismar ediyorlardı." Ama Attila, İtalya ric'atini pek ağır bir şekilde ödetti. Bazen de imparatora düşmanlarına karşı yardım ediyorlardı: 383 yılında ölen Gratien'in etrafında hep Alanlar vardı; Theodosyus 388'de Hunlar ve Alanlar'dan kurulu bir ordu ile Maxine zorbasına karşı zafer kazandı. Aetius 435'te bir Hun ordusu yardımıyla Bürgondlar'ı ezdi. Attila'nın 453'te ölmesi Hun konfederasyonunun dağılmasına sebep oldu ama Romalılar bundan faydalanamadı. Bu dağılma sonunda serbest kalan Ostrogotlar, Garp'ta imparatorluğa dahil ne varsa ele geçirdiler, Franklar da hürriyetlerine kavuştu. Hulâsa Hunlar, Roma'nın yıkılmasında ilk sebebi teşkil etti. Hunlar olmasa Roma yine de düşerdi ama bu düşme daha başka türlü olurdu.

Hunlar ve Alanlar, şeflerinin ölümüyle Avrupa tarihinden silinip gitmediler. Oğlu Romulus Augustul'un adıyle Garb'ı idare eden son imparator Oreste, Attila'nın eski zabitlerinden biriydi. Ostrogotlar'dan önce İtalya'nın efendisi olan Odoacre yine Attila'nın nâzırlarından birinin oğluydu. Şark'ta Alanlar, kendi yetiştirmeleri olan Leon zamanında fiilen imparatorluğa hakim oldular. V. asrın sonunda Hunlar Kırım'ın büyük bir kısmını işgal etti ve Justinianus, imparatorluğun Kherson ve Bosphorus şehirlerini onlara karşı korumak için, uzun bir sur yaptırmak mecburiyetinde kaldı. 518'de Alain Vitalien'in İstanbul'u tehlikeye düşüren isyanına yardımcı oldular. 558'de Gépide'lerle birleşerek Trakya ve Yunanistan'ı talan ettiler. Ortaçağ'ın son devirlerinde Tuna ile Don nehirleri arasındaki Karadeniz sahillerinde birçok Hun kabilesi vardı; bunlar Bulgarlar'ın ve bir kısım Macarlar'ın menşeini teşkil ettiler.

Tamamen ayrı ırktan oldukları halde, tarihlerinin bu kısmında aynı hanın idaresi altında, aynı gayeler etrafında birleşen Alanla ve Hunlar'ı, burada aynı bahis altında toplamaya mecbur olduk. Hunlar, Türk - Moğol asıllı ve sarı, Alanlar Âri ve beyaz idi-

ler. Ama onlarda da İranlılar gibi Asyalılar'a benzeyiş vardı. Birbirinden böylesine farklı olan bu iki halk arasındaki sıkı ittifak, bir defa daha ırkî menşe meselesinde ne kadar ifrata varıldığı açıkça göstermektedir. Hunlar ve Alanlar'ın birbirine benzeyen bir hayat tarzı vardı, ki, bunun neticesi ırkî menşe birliğinden çok daha ehemmiyetli olmuştur. Bu topluluğun sayısı da fazla değildi ve şüphesiz, birkaç tane on binle sayılabilecek muharipler, Avruya'nın nüfus coğrafyasını değiştirmeye yetmezdi. Bu istilâcılar, nihayet pek kalabalık olmayan bir halk topluluğunun en küçük ve en faal kısmını teşkil ediyorlardı. Onlar, yarattıkları korkunun neticesi olarak muhayyilelerde ve efsanelerde çoğalmışlardır. O zamanın orduları pek küçüktü. Gotlar, Edirne'de 10 000 kişiden ibarettiler; Belisarius, Afrika'yı 15 000, İtalya'yı 10 000 kişiyle fethetti. Bunların muasırlarının ürkütücü çizgilerle bize bıraktığı dehşet tablolarının mübalâğa edilmesine de yine aynı korku sebep olmuştur. Hunlar bugünkü Moğollar'a benziyordu, medeniyet, silâh ve elbiseler hakkında Garplılar'a aktardıkları iptidaî bilgileri Çin'den ve İran'dan aldılar. Romalılar'ın iç çamaşırının ne olduğunu bilmediği devirde onlar yün gömlek giyiyordu. Avrupa, çekim hayvanının verimini artıran modern araba koşumunu ve en iyi binicilik tekniğini Hunlar'dan ve daha sonraki Türkler'den öğrendi. Asya süvarilerinin hücum kuvvetini teşkil eden şey koşumlarının üstünlüğü ve üzengi kullanmalarıydı. Yunanlılar'ın da, Romalılar'ın da, Galyalılar ve Germenler'in de bilmediği bu koşum şekli süvariye oturma emniyeti ve hayvana tam mânâsıyle hâkim olma imkânı veriyordu. Hunlar, askerî muvaffakiyetlerini, süvarilerinin mükemmelliği yanında mükemmel disiplinlerine de borçluydular. Bununla beraber muharebede, müzakere ve entrikada olduğu kadar süratli değillerdi ve şarlatanlığın üstadı idiler. Attila kendisine "Allah'ın Belâsı" adını takmıştı. Evet, geçtiği yerde ot bitmez. Allah'ın belâsı.

Hunlar'ın ardından Bulgarlar göründü. Bunlar da Attila Hunları'nın bir kolundan başka bir şey değildi. Ugur asıllı ve bugünkü Çuvaşlar gibi. Türk dilini konuşanların en garplısıydılar. Bulgarlar, hemen hemen tam tamına M. Ö. 209 senesinin başlarından itibaren Hun konfederansyonuna katılmışlardı. Kabilelerden bir kısmı ise, Kama'nın Volga'ya döküldüğü yerdeki anavatanlarında kalmıştı. Bunlar, Moğol istilâsına kadar yaşayan kuvvetli ve müreffeh bir prenslik kurdular. Attila'nın yolunu takip eden diğerleri, Onugur ve Kuturgurlar adı altında, onun oğlunun idaresinde

Karadeniz'in şimalindeki steplere yerleştiler. 482'de ise bunları aşağı Tuna'da Bulgar adı altında, imparatorun İtalya'ya sevketiği Ostrogotlar'un bıraktığı yerlerin bir kısmına yerleşmiş olarak görüyoruz. O zamandan itibaren de başka Hunlar ve Slavlar'la beraber Balkan yarımadasına yapılan sayısız akınlara katılıyorlar. Bulgarlar, hemen hemen bir asra yakın bir zaman Avarlar'la karışık olarak yaşadıktan sonra 660'a doğru müstakil ve kudretli olarak tekrar görünüyor, imparatorluk muhafızı sıfatıyle Dobruca'ya yerleşiyor, Araplar'ın ilk İstanbul muhasarasından sonra zayıflayan Bizans ordusunu yenerek ondan haraç koparıyor ve Tuna ile Balkanlar arasındaki araziyi kendilerine bırakmaya mecbur ediyorlar (679). Bunu takip eden 134 sene içinde Bizans imparatorluğuna karşı dört muvaffakiyetli harp çıkarıyor, bir imparatoru yenerek öldürüyor, İstanbul'u muhasara ediyorlar. Şehir ancak Bulgar hanının umulmadık ölümü üzerine (813) kurtuluyor. Bulgarlar, nüfusları çok az olduğundan V. asrın sonlarından itibaren yavaş yavaş sürüp giden istilâlarla yarımadanın eski sakinlerinin yerine geçen yahut onları içlerinde eriten Slavlar'a karışmışlardır. IX. asrın ortalarında artık yalnız Slavca konuşuyorlardı. 864 yılında Boris adı altında Hıristiyan olan hanları, onları da kendisiyle beraber tanassur ettirdi ve kat'i olarak Avrupa camiasına kattı. Bütün Türkler gibi son derece kuvvetli bir disiplin hissine ve kumanda kabiliyetine sahip olan Bulgarlar, X. asırda büyük bir kısmını kendi krallıkları altında birleştirdikleri Cenup Slavları'nın askeri ve siyasî mürebbisi aldular.

Baykal sahillerinde yaşayan ve bir Moğol aşireti olan Avarlar (Orhun kitabelerine göre "Apar") 400 senelerine doğru Büyük Okyanus'tan Hazar denizine kadar olan sahada Asya göçebelerine hakim olarak Hunlar'ın yerini tutmuşlardı. 150 sene sonra da Avarlar'ın yerini alan Türkler, Türk dili konuşan iki Onugur aşiretinin göçmesine sebep oldu. Bunlar Türkler'in hakimiyetini kabul etmek istemiyordu. Bu iki aşiret 558 yılında Kafkasya'da Avar adı altında göründüler. Halbuki bu isim, aslında dahil oldukları konfederasyonun adıydı. Yani Bulgarlar nasıl Hunlar'dan ayrılmış bir parçaysa bunlar da asıl Avarlar'dan ayrılmış bir parçaydı. Bu mağrur ve inatçı Türkler, dostları Alanlar vasıtasıyle Rum imparatoruna yardım etmek ve onu himayelerine almak istediler. Rum imparatoru da onları Garp Bulgarları'nın üzerine saldı. Bunun üzerine Avarlar, küçük cüsseli atlarının üzerinde kâh kılıç çalıp talan ederek, kâh uzlaşarak Avrupa ovalarına daldılar. Yol-

ları üzerindeki hemcinsleri olan Hun ve Bulgarlar'ı da içlerine alarak Macaristan'ı, Avusturya'yı geçip Thuringen'e geldiler ve Frank Kralı Sigebert'i esir ettiler. Geri dönüp Lombardlar'la ittifak kurarak Gépide'leri ortadan kaldırdılar ve onların Karpatlar'la Tuna arasındaki yerlerini işgal ettiler; Lombardlar'ı İtalya'ya ittiler, Panonya'da onların yerini aldılar (568), sonra tekrar Franklar'ın üzerine düşerek ric'atlerini Brunehaut'ya iyi bir fiyatla sattılar (597). İmaparatorlukları Hazar denizinden Saale'ye ve Berlin civarına kadar uzanıyordu. Bu kadar muazzam bir saha ve bu kadar az insan... Bu, izahı mümkün olmayan bir hadisedir. Bunun sebebini askerî fütuhattan ziyade siyasi anlaşmalarda aramak lazımdır. İstilâcılar sağlam, muntazam ve gönüllü bir çekirdekti. Yağmaya susamış topluluklar, çok defa gönüllü olarak bazen de zorla onların etrafında toplanıyordu. Avarlar'ın tarihi ehemmiyeti, Slavlar bakımından Bulgarlar'ın Cenup'ta yaptıklarını Tuna ve Sava'nın şimalinde yapmalarından ibarettir. Avarlar, IV. asırda başlayan büyük halk hareketini tamamladılar; bunun neticesinde Orta Avrupa, German aşiretlerinden boşalmış oldu. Daha doğru dürüst teşekkül etmemiş, canlanmamış olan Slavlar da boş kalan memleketlere yayıldılar; Avarlar onların hat ve hareketlerini idare etmeyi üzerlerine aldı, onlara nizam ve kaide öğretti. Avar imparatorluğu Slav menşeli bir imparatorluk oldu, Slavlar onlara tabur tabur asker temin ettiler. Bizans topraklarına yaptıkları durmak bilmeyen akınlarda Avarlar'ın yanında daima Slavlar bulunuyordu. Onlarla beraber Belgrad'ı aldılar, İstanbul'u tehdit ettiler, Ege denizi sahillerini, orta Yunanistan'ı, Peloponez'i (589) yağma ettiler, kana ve ateşe boğdular; Selânik'i iki defa muhasara ettiler; Suriye ve Mısır'ı alan İran ordusu Boğaz'ın öbür yakasında konaklarken, yine onlarla beraber Bizans surlarını dövdüler (617 ve 626). Bütün bu hareketlerde Slavlar'ın çok büyük birlikleri bulunduğu için muasırları bu hareketleri Slavlar'ın yaptığını sanmıştır. Balkanlar'ın Slavlaşmasından ilk mesul olanlar Avarlar'dır. 626'da hükümdarları Heraklius'un mağlûbiyeti üzerine hakimiyetleri yavaş yavaş azaldı. Hakimiyetin azalmasıyle tâbi aşiretler kendilerini kurtarmaya başladılar. Ama VIII. asrın sonunda, Charlemagne, "mukaddes kiliseye ve Hıristiyan halka yaptıkları affedilmez kötülüklerin" intikamını almak için üzerlerine yürüdüğü zaman, onu, verdiği harplerin en uzunu ve en şiddetlisini yapmaya mecbur bıraktılar: Sekiz sene sürdü. Sonunda Avar hanı Aahen'da vaftiz edildi.

Daha aradan yüz sene geçmeden, Avrupa Macarlar'ın gelişini gördü. Bunlar Macarlar'ın etrafına toplanmış aşiretler birliğiydi. Macarlar Fince konuşuyordu. İlk oturdukları yer Perm ve Ural arasıydı, Vogul ve Votyaklar'ın yakın akrabası oluyorlardı. Macarlar, komşuları olan Ugurlar'ın tesiriyle, Finliler arasında büyük bir istisna teşkil ederek esaslı bir şekilde Türkleşmiş, onlar gibi süvari olmuşlardı. Bu, askerî ve siyasî bir rol oynamak için ilk şarttı. Çünkü büyük bir sahaya yayılmış göçebe grupları arasındaki bağ, ancak at vasıtasıyle temin edilebilir, yine ancak at vasıtasıyle birliklerin büyük hareketlere girişmesi mümkün olabilirdi. Macarlar, Hun konfederasyonuna girerek onların arkasından Cenub'a indiler. Ruslar'ın, eski Kazan, Simbirsk, Penza, Tambov ve Saratov vilâyetlerindeki coğrafî isimlerden de onların izini takip edebiliyoruz. Fakat Attila'nın sukutu üzerine Don sahillerinde kaldılar; IX. asırda gelen yeni bir Türk topluluğu, Peçenekler, onları Besarabya ve Moldavya'ya itti. O zamandan itibaren bir tek Macar şefinin kumandasında, Şimal'den gelen Finliler ve eski Hunlar'dan kalan Türk unsurlardan mürekkep bir topluluk meydana getirdiler. Birincilerin diline, ikincilerin âdetlerine sahiptiler,

Bunlar ve Avarlar gibi Macarlar da ok ve yay kullanan hafif süvarilerdi. Büyük ölçüde haydutluk için teşkilâtlandırılmışlardı. Seçtikleri kurbanlar ancak haraç vermek suretiyle kendisini kurtarabilirdi. Üstelik kendi kendilerini idare etmesini bilmeyenler namına da bu işleri parayla yapıyorlardı. Sonunda onlar da bütün diğer Barbarlar gibi hareket etti: Arkalarında uzanan stepin sebep olduğu siyasî kombinezonlarla, sabit memleketlerin hudutlarına kadar sokuldular ve meşrû sahiplerin daveti üzerine de eve girdiler. Hemen hemen aynı anda, Bizans İmparatoru VI. Leon, Bulgarlar'a, Alman Kralı Arnulf da, Slav Moravyalılar'a karşı onları çağırdı. Avarlar, müstakbel Avusturya imparatorluğunun hemen hemen yarısını içine alan Moravya devletini birleştirdiler ama Bulgar Çarı Simeon'a karşı muvaffak olamadılar. Peçeneklere dayanan çar, Selânik ve İstanbul hariç olmak üzere bütün Balkan yarımadasını fethetti ve onları Karpatlar'ın garbına attı (896).

Ancak Macarlar yaptıkları hizmetlerin ve uğradıkları mağlûbiyetlerin acısını X. asırda büyük talan seferleri yaparak çıkardılar: Almanya'ya yirmi, İtalya'ya yedi, Hollanda'ya bir, Fransa'ya

dört, Ispanya'ya bir, Bizans imparatorluğuna dokuz. Germen kralı onlara karşı bir ağır süvari teşkilâtı kurdu ve Augusburg zaferi (955) ile de Macarlar'ı kat'î şekilde durdurdu. Ama onlar yine de Bizans'ı hırpalamaktan geri kalmadılar. XI. asırda, Macar derebeyleri daha çadırda yaşıyorlardı ama, halk X. asrın sonlarından itibaren Hıristiyanlığı kabul etmişti ve kralları, çok sayıda yabancı, bilhasa Almanlar'ı çağırarak memleketlerinde Avrupa medeniyetinin kurulmasını temin etti. Macarlar, kendilerinden öncekilerin aksine dili Asyalı, ruhu Avrupalı olan sabit bir memleket kurdular. Bugünkü fizik yapıları da onlardaki sarı ırk unsurunun zayıf kaldığını göstermektedir.

Hun istilâsından sonra şimalî Rusya'da hakimiyet kuran Türk aşiretlerinden de kısaca bahsetmek kâfidir. Şunu akıldan çıkarmamamız lâzım ki, XII. asırdan önce Ruslar, Şark Slavları'nı Türk haydutların boyunduruğundan kurtaran bu İskandinavyalı haydutlar, Kief'le Novgorod arasında, bugünkü Avrupa Rusyası'nın ancak yedide birini ellerinde bulunduruyorlardı. Toprakların geri kalanı, Şimal'de Finliler'in, Cenup'ta Türklerin elindeydi. Türkler, Hunlar'dan bu yana, Alanlar'ın menşeini teşkil eden eski İranlı Sarmatlar'ın yerine geçmişti. En Şarkta oturanların, birbiri ardınca gelerek en Garp'te oturanların yerini aldığını görüyoruz: Hazarlar (VI. asır), Peçenekler (IX - X. asır) ve nihayet Ruslar'ın Polovtslar, Ortaçağ muharrirlerimizin Kumanlar dediği Oğuzlar yani Kıpçaklar (XI - XIII. asır). Değişen sadece isimdir, umumî vaziyette hiçbir değişiklik yoktur, halk aynı halktır, talan eder, para ile iş görür, Bizans imparatoru ve komşu prenslere zaman zaman düşman veya dost olur. Hazarlar 627'de Bizans'ı İranlılar'dan kurtarırlar, 718'de Araplar'a karşı Bulgarlar'a yardım ederler; Peçenekler, Eflâk ve Transilyanya'ya kadar uzanarak İstanbul'u muhasara ederler. Selçuklu Türkleri'yle birleşerek imparatorluğu işgal etmelerine ramak kalır (1071-1078); Kumanlar, İstanbul'a karşı isyan etmiş olan Bulgarlar'a yardım ederek Tırnovo denen krallıklarını kurmalarına yardım ederler (1186). Ama bu mıntıkada Asyalılar'ın başka bir ilerlemesi olmaz. Aksine, bütün Ortaçağ tarihi bize, Ruslar'ın, ağır fakat durmak bilmeyen ilerlemelerini göstermektedir. Bu, zamanımıza kadar süren devamlı bir fetih hareketidir. Bu fetih Avrupa'nın Asya'ya, yerli medeniyetin eski İskit topraklarındaki göçebeliğe karşı yapuğı fetih hareketidir.

Şu noktaya da dikkati çekelim ki, istediği kadar korkulu görünsün, istediği kadar Avrupalılar'ın zayıflıklarından faydalanarak bazı iyi neticeler elde etmiş olsunlar, sarıların istilâsı hakiki mânâda tehlikeli olmamıştır. Bunlar, birbiri ardınca gelen ve kendilerini bulundukları muhite eritmeye kabiliyetli Barbarlar'dı. Bugün mükemmel birer Avrupalı olan Macarlar, Finler ve Bulgarlar bunun en büyük misalidir.

Bu istilâ hareketini eğer Cengiz Han'ın Moğolları yapsaydı asıl tehlike o zaman meydana çıkardı. Çünkü onlar daha o zamanlar Çin ve Müslüman usulünde kurulmuş bir devlet teşkil ediyorlardı. Medeniyet ve siyaset prensipleri Avrupa iktidarının getireceği prensiplere zıttı. Onların zaferi bütün Avrupa'nın istikametini değiştirecek şekilde olurdu. Cengiz Han Moğolları'nın askerî teşkilâtının bütün mukavemetleri nasıl kırdığı, Viyana kapılarına, Adriyatik sahillerine gelip Roma'ya yürümeye hazırlanırken hanlarının ölümü üzerine (1241), yeni hanın seçimine katılmak mecburiyeti yüzünden, nasıl geriye çağırıldıkları malûmdur. Yeni han da Çin'le alâkadar olduğundan Avrupa'yı bıraktı. Yalnız Rusya boyunduruk altına girdi, ama onlar da efendilerinin idaresi altında, birleşmeyi, teşkilâtlanmayı, kuvvet toplamayı öğrendiler. Bu kuvvet günün birinde fâtihleri esaret altına almaya yaradı.

III. MÜSLÜMANLAR'IN TAARRUZU

Avrupa, Şimal'de durmadan yenilenen Türk-Moğol tazyiki altındayken, Cenup'ta da neticesi çok daha derin olan Müslüman taarruzuna uğruyordu. Bunu yapanlar da yine göçebelerdi: Önce Araplar, sonra Türkler.

Göçebeler dinin yaratıcısı değil sadece mensubudurlar. Müslümanlık bedevî çobanlardan değil, şehirli ve ticarî bir muhitten doğmuştur. İslâm peygamberi, Kızıldeniz, Habeşistan, Hind Okyanusu, Suriye ve Mezopotamya ile ticaret yapan Kureyş kabilesine mensuptu. Hz. Muhammed'in pratik sahadaki orijinalliği göçebe ve muharip Araplar'ı, komşu, sabit imparatorluklara karşı birleştirmek oldu. Daha sonraları, Cengiz Han Moğollar için ne olduysa, o da göçebe Araplar için aynı şey oldu. Kısacası, göçebeler tek bir kumanda altında toplandıkları zaman korkulu bir kuvvet meydana getiriyor, basit bir soyguncuyken fatih kesiliyorlardı. Hz. Peygamber onlara manevî kurtuluşun usullerini göste-

receğini, ruhlarını temizleyeceğini iddia etti; neticede harp ve yağma usullerini öğretti. Onların tabiî zevklerini mukaddesleştirdi, yağma ve cenneti vadetti, kâfirlere savaşmayı dindarlığın en büyük vazifesi olarak gösterdi. Bununla beraber Arap aristokrasisi bu kombinezonun faydalarını anlamakta gecikti. Hz. Muhammed. vefatında, onların hepsini birleştirmiş değildi; yerine geçen Ebûbekir bu dik kafalıları kana boğdu; sonra da onlar tarafından reddedilmek korkusıyle herkesi birden harekete geçirdi. Araplar'ın muvaffakiyetinde din gayretinin tesiri olmuş değildir. Zorla veya siyaset tesiriyle dini kabul etmiş olanlar, umumiyetle şüpheciydiler ve uğrunda çarpıştıkları dinin mahiyetini bilmiyorlardı. İslâmiyet beşeriyetin büyük bir kısmına, itikat hususunda lâkayt kimselerle, Bedevî aşiretlerin asilzadeleri ve Türk şefleri tarafından kabul ettirilmiştir. Müslümanlık, dünyavî teşkilâtını ve manevî hayatını, hakimiyeti altına aldığı milletlerin, uzun zamandan beri, aklın inceliklerine, din münakaşalarına ve müsahamasızlıklarına alışmış olmasına borçludur. Bununla beraber mutaassıp bir çekirdeğin fazileti sayesinde din, Araplar için sadece bir bahane olarak kalmamış, onları müşterek bir hedefe sevkedecek bağları kurmuş, milletlerin her türlü hayat ve neşe kaynağı olan maceraya atılma çanını çalmıştır.

Bunların sayısı da imanları kadar zayıftı; olsa olsa 25 - 30 bin kişiydiler. Fakat muhteşem bir ava karşı yapılan hamlenin kudreti meseleyi halletti. Bu fakir çöl halkının kaybedecek bir şeyi yoktu. Reisleri Ömer'in sırtında parça parça olmuş bir gömlek vardı ve bütün varı yoğu, bindiği devenin taşıdıklarından ibaretti. Zaferle elde edecekleri ganimetlere susamış, bunları hadsiz hesapsız harcama maksadıyle hareket eden Araplar, mağlûbiyete karşı kayıtsızdılar. Mağlûbiyet, olsa olsa onları kum setlerinin arkasına geri döndürürdü. Fakirliği "akşam gelir. sabah gider" diye telâkki ettikleri için, kazandıkları zenginlikleri ürkek ürkek muhafazaya çalışan İranlılar'ı ve Bizanslılar'ı dayanılmaz bir şekilde sarstılar. Şehirliler can ve mallarını korumak için hemen teslim oluyor, dinî inanışları bakımından zulme uğrayanlar ise, kendi mezheplerinin ibadetini serbestçe yapmalarına müsaade eden istilâcıları şevkle karşılıyordu; o sıralarda Suriye. Mısır ve Filistin'in halkının çoğu Nestûrî ve Monofizist[1] idi. Bütün bun-

---

[1] Hz. İsa'nın beşerî ve ilâhî olarak iki varlığa sahip olduğunu reddeden; tek varlığı olduğunu kabul eden.

lara bir de son derece müsait olan şartları ilâve edin: İmparatorun ülkesinde olduğu gibi İran'da Şehinşah'ın ülkesinde de anarşi hüküm sürmektedir. Birbirileriyle yaptıkları uzun ve bazen birini Boğaziçi'ne, bazen öbürünü Ctésiphon kapılarına götüren harpler sonunda ordu zayıflamış, hazine fakirleşmiştir. Arap fetihlerinin kolay oluşunda bundan daha başka sebep aramaya lüzum yoktur.

655 yılında Bizans, Filistin ve Afrika Trablusun'dan başka Kıbrıs ve Rodos'la beraber Suriye ve Mısır'ı kaybetmişti. Bunlar en zengin vilâyetleri, ticaret ve maliyesinin başlıca menbaı idi. 700'de ise Afrika'dan elinde hiçbir şey kalmamıştı. Hâlâ Roma adını taşıyan imparatorluk, Anadolu, Balkan yarımadası ve İtalya'nın bir kısmından ibaret ikinci sınıf bir hakimiyetten ibaretti; askerî ve ticarî filoları artık Akdeniz'in değildi. Beşer tarihinin bir devresi kapanmıştı.

Asya'nın yaptığı, kendi topraklarını geri almak oldu; kendi eski medeniyetlerinin, kendi Kartaca müstemlekesinin topraklarını. Ancak, daha derin bir surette Helenleştirilmiş olan Anadolu mukavemet ediyordu. Araplar daima Kartaca'yı takip ederek Vizigot ordusunu 17 000 kişi ile mahvettiler (711), Asturya hariç bütün İspanya'yı zaptettiler. Daha sonra Charles Martel ile, o sırada bir emîrin kayınpederi olan Duc d'Aquitaine arasındaki harpten istifade ettiler. Bu adamlar asla vakit kaybetmiyordu: 711'de Cebelitarık'a ayak basmışlardı. 720'de ise Toulouse'de karıları vardı. Tours ve Dijon'a kadar Fransa'nın içlerine girdiler; yirmi sene müddetle savaştılar, yağmacılık ettiler, yaktılar (720-740). Bu, akınlarının bittiği tarihtir. Askerlerinin kaynağı olan Afrika'dan fazla uzaklaştıkları için Galya'nın fethini tasarladıkları sanılmıyor. İklim de onları yıldırmış olabilir; fakat Franklar'ın inatla tekrarladıkları mukavemet hareketlerinin cesaretlerini kırdığı da şüphesizdir. Nihayet Arap ordusunun asıl kuvvetini teşkil eden Berberî askerlerin İspanya'daki isyanının, birbiriyle şiddetli bir mücadeleye giren iki idareci Arap aşiretinin ihtiláfına eklenmesi, akınlarına son verdi ve bir hamlede Şimalî İspanya'nın kurtulmasını temin etti.

Aynı şekilde, Müslümanlar'ın Şark'taki ilerleyişi de durdurulmuştu. Arap ordusu ve donanması 673'ten 678'e ve 717'den 718'e kadar iki defa İstanbul'u muhasara etti, bu uzun muhasaraların

ikisinde de geri atıldılar. Araplar bunun üzerine sadece geri gel memekle kalmadı, aynı zamanda, asıl darbe muvaffak olamayın ca, ellerine geçirdikleri Anadolu'dan da çekildiler. Tembel olduk· ları için ağır ve sistemli bir terakkiden nefret ediyor, bir defada bütün bir memlekete sahip olmalarına imkân verecek şaşırtıcı hareketlerden hoşlanıyorlardı.

Böylece Avrupa ciddî düşkünlüklere uğradıktan sonra, istik· bal için kendi orijinalliğini muhafaza ederek, her iki cephede de kafa tuttu. Bununla beraber Araplar daha küçük ölçüde olmak şartıyle akın ve fetih hareketlerine devam ettiler. Baleariar, Kor· sika, Sardunya, Malta, Girit, Sicilya, Provence'da bir kale (la Gar· de - Freinet) hattâ Taranto ve birkaç senelığine Bari, bir günlüğü· ne de Selânik'i işgal ettiler. Roma'yı muhasara ederek civarını yağmaladılar ve Garigliano ağzında bir korsan üssü kurdular. Ak· deniz bir Arap gölü oldu. X. asırda, Makedonyalı denilen Ermeni kralları şiddetli bir reaksiyon gösterdiler (867 - 1056), İslâm dün· yasındaki karışıklıklardan da faydalanarak Girit, Kıbrıs, Kilikya, Antakya ve Ermenistan'ı geri aldılar. Ama, yukarıda bahsettiği· miz Oğuz yahut Kumanlar'ın şark kolu olan Selçuklu Türkleri, Bağdat halifeliğini kuvvetli avuçları içine alınca, oldukça uzun zamandan beri fazla mübalâğalı bir zindelik perdesi arkasına sak· lanan kocamış imparatorluğun kofluğu meydana çıktı. Ordusu mahvedildi, imparator esir düştü (1071), İznik, Boğaziçi'ndeki Cy· sique, İzmir, Midilli, Sakız, Sisam ve Rodos da dahil olmak üzere bütün Küçük Asya, hemen hemen bütüniyle Türkler in eline geçti Aynı sıralarda cenubî İtalya'daki Bizans topraklarına zaten sahip olan Robert Guiscard'ın Normanlar'ı, Korfu ve Draç'ı zaptederek payitahta yürümeye hazır vaziyete geldiler. Bu tehlike ancak, sek· sen seneden beri Dalmaçya sahilini elinde bulunduran Venedik'in müdahalesiyle geçiştirildi. Bu tüccar cumhuriyet bu sayede çok büyük menfaatler temin etti: İmparatorluğun deniz ticaretini in· hisarına alarak birinci derecede bir kuvvet haline geldi (1082). Nihayet, bütün bu felâketler yetmiyormuş gibi, Şimal'den gelen Peçenek Türkleri de İstanbul önlerinde karargâh kurdular (1091). Bunun üzerine Sezar ve Augustus'un halefi, Papa'dan ve Garbi Avrupa'dan imdat istedi. O zamana kadar nefret ve hakaretle baktığı, kiliseden ayrılmış, Barbar Garp, onu bir asır sürecek bir selâmete kavuşturdu.

IV. GARB'IN MUKAVEMETİ

Netice olarak, Asyalılar'ın istilâsına karşı sağlam ve devamlı müdafaa hareketi Lətin ülkelerinden geldi ve zafere de ulaştı. Venedik VIII. asırdan beri ticaret işlerini Orta Şark'a doğru uzatırken, Piza ve Ceneviz, bir taraftan harp ve yağma, bir taraftan ticaret yaparak, X. asırdan itibaren Garbî Akdeniz'de söz sahibi olduklarını Müslümanlar'a göstermeye başladılar. Müteakip asırda Sardunya ve Korsika'yı aldılar, Palermo tersanesini tahrip ettiler, Afrika'nın birçok noktalarına muvakkaten ayak basarak ticarî imtiyazlar elde ettiler. O sırada Normanlar, ilk teşkilâtlı monarşilerin kurulmasına yol açan fetihleri, medeniyetlerinin vaktinden önce parlaması, denizciliğe olan kabilliyetleri, korsanlıkla yaptıkları sermayelerinin Garp ekonomisine temin ettiği üstünlük sayesinde hakim bir yol oynuyorlardı; halbuki tarihlerimiz bu noktayı kâfi derecede aydınlığa çıkarmıyor, Normanlar 1058'den itibaren Sicilya'da Araplar'ın yerini aldılar. Uzun zamandan beri İspanya'nın dağlarına çekilmiş olan Hıristiyanlar, Fransız süvarisinin ve Cluny rahiplerinin çok yerinde yardımları sayesinde ileri harekâta geçtiler. 1085'te Toledo'ya gelmişlerdi.

Müslümanlar, uzun bir bitkinlikten doğrulan Avrupa'yı en hassas yerinden vurarak hiddetlendirmişti. İster asilzade olsun, ister halk tabakasından olsun, Hıristiyan hacıları daima serbest bir şekilde ve çok defa kafileler halinde Kudüs'e gider, dinî inanışlarından dolayı taciz edilmezlerdi. 1009'da Mısırlı bir halife Résurrection kilisesini tahrip etti; 1056'da bir başkası Saint-Sépulcre'ü kapadı. Bunlar Müslümanlar'ın çok iyi bilinen müsamahakârlığına zıt düşen giçici bazı tedbirlerdi; ama Avrupa'da derin bir heyecan uyandırdı: Artık alışılagelen teminata güvenemiyecekleri hissine kapıldılar; mukaddes mahallere hürmeti ancak zor kullanarak temin edeceklerini sandılar. Nihayet Bizans ın imdat istemesiyle beklenen tehlike gelip çattı. Avrupa'nın müstahkem kalesi olan bu Hıristiyan imparatorluk mahvolmaya terkedilemezdi. Karşılıklı bir aforozlaşmanın kat'i olarak tasdik edildiği şu sırada, onun fikir ayrılığından kurtarmak için takip edilecek en iyi yol, şüphesiz yardım etmekti. Ve, Papa, Haçlı seferlerine karar verdi. Bu karar, zihinlerde geçen ağır bir olgunlaşmanın ve Papalık siyasetinin sabırlı hazırlığının neticesiydi. O sırada Selçuklu hanedanının sarsan ihtilâflar sayesinde muvaffak olan Haçlılar, Anadolu'nun garp ve cenubunu Bizans'a geri verdiler, kendileri de

Suriye ve Filistin'de bir küçük krallık kurdu. Böyle yabancı bir kuvvet tarafından yeniden kurulan imparatorluğun takip edeceği siyaset pek açıktı: Tehlikeli Şarklı düşmana karşı bir ileri karakol olan bu kuvvetin arkasına sığınmak, kendisini mudafaa edebilmek için ona destek olmak. Fakat imparatorun başkalarını küçük gören azameti ve ruhban sınıfının kini, müttefiki düşman yaptı. Garplılar Asya seferini kaybettiler (1187), fakat İstanbul'u aldılar (1204). Doğrudan doğruya basit bir anlaşmazlıktan hanedandaki bir ihtilâfa yapılan umulmadık müdahaleden çıkan bu sonuncu hadise, geçen asır boyunca Latin ve Yunan munasebetlerini zehirleyen kavga ve ihanetler, anlaşmazlıklar neticesinde tam bir felâket halini aldı. Mukaddes tahtı işgal etmekle meseleyi halledeceklerini sananlar, aslında imparatorluğun ölüm çanını çalmış oldular. Çünkü imparator artık bu ada lâyık değildi: Türkler tarafından Miryokefalon'da ezilmiş (1176), yeni müstakil Bulgaristan'dan mahrum kalmış, Asya'da 100 000, Avrupa da 200 000 km² tutarında bir sahaya sıkıştırılmıştı. Haçlılar, bu kalan kısmı da üçe ayırarak ortadakini işgal ettiler. Burası güya bir imparatorluk, hakikatte ise Ege denizinin etrafında, ancak yarım asır yaşayan mütevazı bir prenslikten ibaret kaldı. Yunan ruhban sınıfının sığındığı İznik'teki Şark parçası, 1261'de Mihail Paleologos ile tekrar birliğini kurdu; ama Türkler, Bulgarlar, Sırplar, Frank senyörlükleri, Venedikliler ve Cenevizliler arasında iyiden iyiye küçülmüştü. İmparatorlar, kapı kapı dilenerek, borçları yüzünden göz altında tutularak, merasimlerde, bir zamanki altın, kıymetli taşlar ve inciler yerine cam ve sahte süsler kullanarak sıkıntı ve gurur içinde iki asır daha dayandılar. Daha ilerde Osmanlı Türkleri'nin Roma satvetinin sefil artıklarını topladığını, imparatorluğu, Avrupa'ya karşı olmak şartıyla, tarihinin en kudretli halıne nasıl çıkardığını göreceğiz.

Bizans X. asırdaki zarurî hareketinden ve daha dakik olarak 1050 senelerinden itibaren Müslüman Asya karşısında daima geriledi. Bununla beraber çok zayıf mukavemeti, yine de Avrupa'ya hazırlanmak, toparlanmak ve Haçlılar vasıtasıyle hücuma geçmek için zaman kazandırmıştır. İşin tuhafı Garplılar, Türkler ve Moğollar gibi geniş ölçüde tahakküm sahaları kurmaya muktedir olamadılar. Türkler olsaydı, Doryoleon, Antakya, Kudüs ve İstanbul zaferlerinden sonra bütün Şark'ı ele geçirirdi. Hayat, onların önündeydi. Hiçbir bağla geriye bağlı değildiler. Hıristiyanlar ise en mühim şeylerini geride bırakmışlardı. Alınacak veya satılacak

bir arazi, takip edilecek bir dava, bir miras meselesi, bir evlilik vs. için vekiller tarafından geri çağırılıyorlardı. Halbuki Türkler'in böyle bir endişesi yoktu. Bu yüzden Haçlılar'dan pek azı fethettikleri yerlerde kalıyordu. Muvaffakiyetsizliklerinin bütün sırrı buradadır.

Derebeylik cemiyetinin katılığı, Garplılar'ın, İstanbul'da imparatorun yerine geçmek ve yeni bir imparatorluk kurmak hususundaki tecrübelerinin muvaffakiyete ulaşmasını durduran bir mani oldu. Onların Türkler'in daha sonra getireceği şeye ihtiyacı vardı: Ordusunun mutlak hakimi olan savaşçı bir kumandan ve kendisine bağlayan bağın dışında hiçbir bağı olmayan askerler. Halbuki Latinler ancak karmakarışık mecburiyetler ve bağlı bulunduğu cemiyetin sayısız tahditleri ile bağlı feodal bir şef çıkarabiliyorlardı. Bunun etrafındaki adamlar da hizmet sahalarına aykırı muhtelif hak ve vazifeler ağı içindeydi. Üstelik bu şef, kendisinde "imparator" ve "Basileus" un mutlak mukaddes otoritesini bulmayan yeni tabaası tarafındanda alay mevzuu oluyordu.

Bu iki vaziyetin mukayesesi, XIII - XVIII. asırlar arasında Garp ve Şark kuvvetlerinin birbiriyle alâkasında meydana gclen inkılâbı aydınlatmaya kâfidir: Mısır'da St. Louis'nin bedbaht Haçlıları ve Bonaparte'ın muzaffer Mısır seferi... Biri dost yahut müttefik Avrupa'daki bir krallığın bütün kuvvetleri ile yapılan bir hareket, diğeri düşmanlarla çevrili bir cumhuriyetin İngiltere'ye karşı yaptığı basit bir şaşırtma hareketi. Bununla beraber Garbî Avrupa, Haçlılar'dan itibaren teşebbüsü ele almıştı ve istilâlara maruz kalmıyordu. İberya yarımadası, Granada hariç olmak üzere XIII. asrın ikinci üçte birinde Hıristiyanlar'ın eline geçti. Kıbrıs'ta bir Latin prensi, Rodos'ta Saint - Jean şövalyeleri hüküm sürüyor, Normanlar, Venedikliler ve Cenevizliler. Akdeniz'deki diğer adaların çoğunu paylaşıyordu. Gemileri ve ticaretleri artık Araplar'a ait olmayan bu denizde üstünlük kazanmıştı. Hele Venedik, Yunan imparatorluğunun dörtte bir buçuğunu kendisine bağladıktan sonra büyük bir denizci ve müstemlekeci devlet haline gelmişti. Daha sonraları İngiltere'nin bütün dünyada oynadığı rolü, aşağı yukarı tek başına Orta Şark'ta oynuyordu. Bütün bunların üzerine XIII. asrın ortalarından itibaren Garp Hıristiyanları kendilerine has altın paraya kavuşmuşlardı. Bu refah ve prestij alâmetiydi. Halbuki önceleri, mühim ticaret muameleleri yahut uzak mesafelerle yaptıkları ticarette hakiki veya kalp Müslüman dinarları ve Bizans hyperé'lerini kullanmakla iktifa ediyorlardı.

V. GARP ORTAÇAĞI'NIN ESERİ

Ortaçağ, umumiyetle, antik medeniyetle Rönesans arasında bir yıkılma olarak dikkati çeker. Halbuki, insanlığın büyük bir kısmının oturduğu ve hayatın asırlardan beri normal seyrini takip ettiği Suriye'den Çin'e kadar bütün Asya, Mısır ve Şarkî Avrupa göz önüne alınacak olursa bu anlayışın vakıalara uymadığı görülür. Yalnız Garbî Avrupa'nın küçük kısını, Latin dilindeki laik kültürün yıkılması neticesi, eski çağların sonunda derin bir kesilme gösterir. Ama, hemen hemen tamamen şeklî olan, sağlam bir zihnî temele dayanmayan, taklitlerle ancak beslenen ve esasen bu yüzden çabucak yok olmaya mahkûm bulunan bu son derece sathî kültür, uzun müddet yaşamasına yetmeyecek kadar az bir insan topluğuna dayanıyordu. Roma, hiçbir zaman Barbar Garb'ı terbiye edebilecek bir fikir ocağı olmadı. Garb'a ancak pek sathî olarak tesir edebildi. Garb'ı sadece siyasî ve askeri bir iskeletin içine kapatmıştı ki, o da sonradan hayal kırıklığı yarattı. Garp'ta, ancak imparatorluktan önceki Şark medeniyeti hayatiyetini devam ettirebildi. Öbür cephe ise sür'atle dağıldı ve kendiliğinden yıkıldı. Daha III. asırdan itibaren ilim, sanat, edebiyat namına bir şey kalmamıştı. Zihinleri sadece kaba bir sihir idare ediyordu. İnsanlık dışı bir esaret, cemiyetin temeliydi. Roma'da bir kısım parazit halk, hazineyi sarfederek yaşıyordu. Nüfuslarını kaybeden diğer şehirler, küçük köyler haline gelmişti; artık ne para ve eşya tedavül ediyordu ne de idare cihazını işletecek kaynak vardı. Halk, hemen hemen tamamen müstakil olan ve imparatorluğa yardım etmekten hasisçe kaçınan büyük malikâne sahiplerine sığınıyor, onların himayesi altına giriyordu. Bu vaziyette, artık kimsenin alâkadar olmadığı, gitgide bir tazyik ve işletme vasıtası haline gelen devlet, müdafaasını her zaman bulabileceği ve nisbeten daha ucuz olan Barbarlar'a teslim etmek zorunda kaldı. Onlar da kısa zamanda mutlak hakim vaziyetine geldiler. Eğer Barbarlar Avrupa'yı yıktıysa, bunun mes'ulü kendileri değildir. Medeniyetin yıkılmasındaki mes'uliyetleri ise daha azdır. Şark'ta Araplar, Türkler, Moğollar, Mançular; Çin, İran, Hind, Mezopotamya, Suriye ve Mısır medeniyetini yıkmak şöyle dursun, onları kendilerine benzetmiş, himaye etmiş, inkişaf ettirmiş ve Bedeviler'in terkisine binen Asya medeniyeti, onlarla beraber dörtnala İspanya'ya kadar girmiştir. Gotlar ve Franklar ancak bulduklarını, yani pek az bir şey alabilmişlerdir. Chilpéric, Sâdî ve Hâfızlar yerine ancak zaval-

lı Fortunatus'tan ders aldıysa, Sultan Mahmud gibi Firdevsî'nin her beytine bir altın verecek vaziyette değil idiyse, kabahati onda aramamak lâzımdır.

Kendi haline terk edilmiş olan Garplılar, yine işin içinden kendi başlarına çıktılar: İmparatorluğun aklından bile geçirmediği şeyi yaptılar: Avrupa'yı yarattılar. Yunanlılar ve Romalılar, denizin etrafındaki dar bir toprak şeridinden ibaret olan Akdeniz dünyasını meydana getirmişlerdi. Barbarlar, eski tabaa ile işbirlği yaparak yeni bir medeniyet meydana getirdi. Bu işbirliği sayesinde, kurulan medeniyet, Hıristiyanlık'la beraber bütün Avrupa kıtasına yayıldı; Hıristiyanlık aynı zamanda bu medeniyetin senbolü, prensibi ve iskeleti oldu. Yayılan medeniyet, Volgadan buz denizlerine kadar, gittiği her yerde toprağı işledi, şehirler kurdu; yerlileri ve Fin, Macar ve Bulgarlar gibi sarı istilâcıları içinde eritti. Bizans ve Ortadoks kilisesi de Avrupa'nın kolonileşmesinde iş birliği yapmıştır ama, imparatorluktan ayrılan Garp, esası teşkil ederek orijinal bir medeniyet kurmuştur. Ebediyyen yıkılmak üzere olan Roma iktidarının Şark'taki kalıntısı, saat be saat Asya'nın tazyikine boyun eğerken, bugünkü modern dünyanın anası olan ve XII. asırdan itibaren gelişmeye başlayan bu medeniyet ona mukavemet etti.

Garp Avrupası'nın, Virgil'in hayalini tahakkuk ettirerek, hehemen endüstrisiz, mübadelesiz, parasız olarak tarlalarda yaşadığı devir artık geçmişti. Norman ve Arap akınları, münhasıran devlet hudutları içindeki sıkı bir rejimle uyuşabilecek uzak mesafe ticaretini boğmuştu. Bir taraftan Venedik ve Cenubî İtalya limanları vasıtasıyle Bizans Şarkı, diğer taraftan İskandinavlar'la yapılan ticaret eski ticaretin yerini tutmuştu. Bu ticarette Dnicpr İstanbul, Volga da Müslüman Asya ile olan irtibatı temin ediyordu. X. asırdan beri yerleşmiş ve hazırlanmış olan Normanlar ise korsanlıklarının meyvalarını meydana çıkarmaya başladılar; daha eski zamanlardan beri yapılan kara ve deniz yağmalarının mahsulleri de ticarete ve şehirlere canlılık vermek için bunlara ilâve edildi. Müslüman devletlere bilhassa İspanya'ya yapılan esir satışları ticareti büsbütün canlandırdı. X. asır İspanya'sında Slav esirleri, ayrıca Venedik'ten, Ceneviz'den ve Garbî Akdeniz'in başka Hıristiyan limanlarından satın alınan Dalmaçyalı, Kalabriyal, Lombardiyyalı esirler, German ve Frank esirleri kaynaşırdı. O sıralarda Şimalî ve Orta Avrupa'yı birbirine bağlayan Champagne

fuarları açılmaya başlandı. İhracat için yeni yeni imalat sahaları açıldı, eskiler geliştirildi: Flandre ve Artois çarşafları, Champagne bezleri, Milano havluları, Floransa yünleri ve Lucca ipekliler.

Bunlara rağmen İslâm ülkelerinden ve onlardan da uzakta bulunan ve hâlâ esrarını muhafaza eden Hind'den ve Çin'den çok geri kalınmıştı. XIII. asırda Paris ve Venedik sayılmazsa, Garp'teki hiçbir şehirin nüfusu 10 000'i geçmiyordu. En mühimlerinden çoğunun meselâ Cenova, Milano, Floransa, Gand, Bruge'ün nüfusları 50 000 civarındaydı. Buna mukabil büyük Müslüman şehirlerinin meselâ Bağdat, Kahire, Şam, Antakya, İskenderiye, Kurtuba'nın nüfusları yüz binlerle ifade ediliyor, bazılarının nüfusu ise yarım milyonu buluyordu. Hârûnürreşid'in 380 milyon franklık bir geliri vardı; 1300'lere doğru Cengiz'in yerine geçen İran hanı yılda 700 milyonu kasaya koyuyordu; X. asırda Kurtuba'daki halife senede 8 milyon altın para topluyor, hazinesindeki servet ise 250 milyonu geçiyordu. Şimdi, Fransa kralının XV. asrın ortalarında 1 800 000 lira yani 12 milyon franktan biraz fazla olan varidatını teraziye koyunuz. Hârûnürreşid'in karısı Mekke'de yaptıracak bir su kemeri için kendi kesesinden 23 milyon veriyor, Charles-Quint, hanedana mensup erkek çocukların mülklerini 12 000 lira (120 000 frank) olarak tesbit ediyordu. Aynı Charles-Quint'in 900 ciltlik kütüphanesiyle iftihar edilir; halbuki daha dört asır önce İspanya'daki halifenin kütüphanesinde 400 000 kitap vardı. Hem tarihler bakımından, hem de kendi aralarında mukayese yapmaya kifayetsiz olan bu rakamlar için özür dilerim. Ama bana öyle geliyor ki, Şark'ın henüz düşmediği, Garb'ın çıktığı hesaba katılırsa, bu rakamlar yine de iki dünya arasındaki inanılmaz fark hakkında oldukça doğru bir fikir edinmeye yardımcı olacaktır.

VI. ARAPLAR'IN TALEBESİ: AVRUPA

Avrupa, hasmına karşı kalkınma gayretleri içindeyken asla kör bir garezkârlığın esiri olmamıştır. Aksine, açıkça görülen bir hürmet hissi içinde hasmıyla sıkı ve faal siyasî ve ticarî münasebetlere girmiş, entelektüel mübadelelerde bulunmuştur. Bugünkü modern Avrupa'yı meydana getiren şey, birbirine tamamen zıt iki temayülün terkibidir: İslâm'a mukavemet ve İslâm'ı taklit Araplar düşmandır, ama aynı zamanda örnektir, hocadır, öğreticidir. Harp bile ruhların yaklaşmasına yarıyor. Her iki tarafın sü-

varisi de aralarındaki kardeşçe bağların varlığını keşfediyor ve Haçlı derebeyleri, zarafet, incelik ve terbiyede asil rakiplerine benzemeye çalışıyorlar. Fransız destanı bu şekilde karşılıklı hürmet ve itibarı gösteren hadiselerle doludur. Hıristiyan muharip-lerini Müslüman sancağı, Müslümanlar'ı Hıristiyan bayrağı altında görmek nadir raslanan şeylerden değildi. Meşhur Cid, yedi sene müddetle Saragosalı bir emirîn hizmetinde çalışmıştır. Vezîr-i âzam el-Mansur, Compostelle mabedini tahrip ettiği zaman emrin-deki askerler Hıristiyan'dı, Guiscard'ın papayı tekrar makamına oturtması Müslüman askerler vasıtasıyle olmuştur.

Din, bu gibi münasebetlere bir mâni teşkil etmemiş Hıristiyan halkın şahsiyetini korumasına yardımcı olmuştur. Müslümanlık bir nevi itizal olarak kabul ediliyor, Dante, Hz. Muhammed'-den "dalalet ve günah tohumlarını eken" diye, yani bir nevi Luther gibi bahsediyordu. X. asırda İstanbullu bir patrik, Nicolas le Mystique, Girit emîrine: "Müslümanlar ve Hıristiyanlar bir arada kardeşçe yaşamaya mecburuz" diye yazıyordu. Sonradan II. Sylvestre olarak papalık tahtına çıkan Gerbert, İspanya'da, Arap ulemâsının nezaretinde üç yıl tahsil görmüştü. Rahipler eserlerini Kurtuba halifesine ithaf ediyorlardı. Almanya, Fransa ve İtalya'-daki rahip namzetlerinin İspanya'daki Müslüman mekteplerine hücum etmesi Pierre le Vénérable'i endişeye düşüyordu.

Arap dili ve edebiyatını öğrenen, Latince bilmeyen Hıristiyan İspanyollar, Kurtuba sarayında uzun müddet iyi gelir temin eden mevkiler edindiler. Pireneler'in ötesine geçen birçok Fransız derebeyi Arap lüksü içinde, Arap şantöz ve dansözleriyle, Arap usulü bir hayat yaşıyordu. Hıristiyan prens ve asilzadeleri tedavi olmak için Kurtubalı doktorlara müracaat ediyor, kral ve emirlerin saraylarına girip çıkıyor, onların kızlarıyle evleniyor, kendilerininkini de onlara veriyordu.

Toulouse ve Provence kontları İspanyol Müslümanlar'nın ziyaretlerini kabul ediyordu. Narbonne, İspanyol Yahudileri'ne, sırf Arap ilimlerinin okutulduğu meşhur bir mektep kurdurmuştu. Bu vesile ile Asya ile Avrupa arasında mutavassıt bir unsur olan Yahudiler'in Ortaçağ'da olsun, Rönesans'ta olsun, fikri ve iktisadi noktai nazarda Avrupa medeniyetinin teşekkülünde oynadıkları mühim rolü de belirtelim. Yahudiler bu mevzuda tarih kitaplarımızda müstakil bir kısmı işgal etmeye hak kazanmıştır.

IX. asırda, İtalya'daki Amalfi şehri, Sicilyalı Müslümanlar'la müttefikti. İmparator II. Louis, Napoli'yi, Palermo kadar Müslüman olduğu için takdir ediyordu. 1114'te Piza'da da bir Müslüman mahallesi olduğu biliniyor. Sicilyalı Norman prensleri Arap idare teşkilâtının mühim bir kısmını muhafaza etmişlerdi. Bu idare şekli Avrupa'da hayranlık uyandırıyor ve bir dereceye kadar nümune oluyordu. Onlar da Müslüman tab'alarına cami ve kadılarıyle beraber dinî hürriyetlerini veriyor, onları en mühim mevkilere getiriyor, âlimlerini getirtiyor, koruyor, onların mimarlarına muhteşem saraylar yaptırıyor Arapça okuyup yazmayı öğreniyorlardı. XIII. asrın ortalarında, Hohenstaufenler'den II. Frédéric, Arapça konuşuyor ve Palermo'daki sarayına sayısız Arap doktorları garip çıkıyordu. Hacı olarak Kudüs'e gittiği zaman, Sultan Melikü'l-Kâmil onu dostça karşıladı, iki hükümdar Ömer camiinin taraçasında astronomi ve matematik üzerinde sohbet ettiler. Frédéric bir ara: "Ah, dedi, Papa nedir bilmeyen mesut Sultan!"

Şurası muhakkak ki o, Allah'ın günü banyo yapan oldukça günahkâr bir prensti. Fakat daha sonra, Dante'nin, cehennemin girişinde, vaftiz edilmemiş ve günah işlememiş hakimlere ayrılan yemyeşil çayırlıkta, bilen insanların üstadı olan Aristo'nun yanında, Müslümanlar'a da yer ayırdığını görüyoruz: İbni Sînâ ve büyük tefsir yapan" İbnü'r-Rüşd.

Yunan edebiyatının köhne muhafaza yeri olan Bizans, sakladığı şeyleri Barbarlar'ın mütecessis nazarlarına açıyordu. Rum âlimleri, Normandiya Dükü II. Richard'a misafir oluyor, İstanbul üniversitesinin baş filozofu Michel Psellos XI. asrın ortalarında Kelt talebeleriyle iftihar ediyordu. Fakat hayat ve fikir artık bu tarafta değildi. Hakikatte, Garp Ortaçağı Bizans'ın değil Müslümanlar'ın talebesiydi; istikbalin bereketli tohumlarını onlardan aldı, Eski Yunan ilim ve tefekkürünü, ilâve ettikleriyle beraber, onlar vasıtasıyle tanıdı. Bu harekete yol gösteren de İspanyollar oldu. IX. asırdan beri Hıristiyan rahipleri, İspanya'da Müslüman ilâhiyatcıları tedkik ediyorlardı. XII. asrın ilk üçte birinde Toledo başpiskoposu bir tercüme heyeti kurarak Müslüman ilim ve felsefe üstatlarının olduğu kadar Eski Yunan eserlerinin Arapça nüshalarını da Latince'ye tercüme ettirmeye başladı. Abélard ve Büyük Albert, Plotin ve Porphyre'in neoplatonizmini Aristo'nunkiyle telif etmeye çalışan Fârâbî ve İbni Sînâ'yı okumuştu. Hıristiyan ilâhiyatçıları Müslüman meslektaşlarının izinden yürüyordu.

Meşhur külliyât meselesi Paris'ten yüz sene önce Şam'da münakaşa edilmişti. Aristo Amplar vasıtasıyle tanındı. Bizim Averroès diye tanıdığımız Kurtubalı İbnü'r-Rüşd, Aristo'nun bütün eserlerini Avrupa'ya aktardı. Thomas d'Aquin, âbide eserinin bütün malzemesini ondan almış, Kurtubalı haham Musa bin Me'mûn'u okuyarak da eksiklerini tamamlamıştır. Robert Guiscard tarafından kurulan, yahut yeniden teşkilâtlandırılan meşhur Salerno tıbbiyesi doğrudan doğruya Arapça tedrisat yapıyordu. İdrisî, Sicilya'daki II. Roger'nin sarayında Batlamyos'tan çok daha doğru olarak coğrafya öğretti. Garp, biraz topallayarak da olsa Müslüman âlimlerin eserlerini takip etti. Bu âlimler, matematik, cebir, trigonometri, astronomi, optik, kimya, tıp, cerrahi, eczacılık sahasında Yunan üstadlarının sahalarını inanılmaz bir şekilde genişletmişlerdi.

İslâm medeniyeti, Barbar Avrupa'nın terbiye edilmesinde en hakim rolü oynamıştır. Fransa'nın Marsilya, Montpellier, Narbonne, Barselona limanlarını olduğu gibi, garbî İtalya limanlarını da canlandıran, Müslümanlar'ın yaptığı ticaret olmuştur. Dinar, uzun zaman Garb'ın başlıca parasıydı. Avrupa, pamuklu, kadife, halı ve nakışlı dîba dokuma usulünü Araplar'dan öğrendi. İpek dokumacılığı Palermo yoluyla geldi; cenubî Fransa ve İtalya, Sicilya ve İspanya'dan şeker endüstrisini öğrendi. Venedik, Antakya cam işlerini taklid etti. Şövalyeler, Müslüman miğferleri ve örme zırhlarını giydi, Şam ve Toledo kılıçlarıyla silâhlandı. Âyin sırasında rahiplerin giydikleri kaftanların üzerinde işlemeli âyetler görülmeye başlandı. Kadınlar Müslüman modasını takip ederek Arap gömleği, Arap eteği, giydiler, İran tacı ve Suriye başlıklarıyle süslendiler. Şark kokularının zevkini tatdılar; Şark kumaşları, Trablus'un krepi, muslini, tülü, Şam'ın canfes ve atlası onlara yeni güzellikler getirdi.

Şarklı kardeşlerini takip ederek musiki ve şiir müsabakalarına katıldılar. Trubadurlar onlar için âşıkane şiirlerini, eğlenceli mısrâlarını, anlaşılması son derece güç ifadelerini, yine onların karışık ve bilgili şekillerini taklid ettiler. Onlar gibi zalim, mahzun esirleri olan âşıkları ve hakikat âşıkını ilâhî ideale götürecek mecazî bir köprü olan tasavvufî aşkı dile getirdiler. Ve bir gün, bu vasatın içinde Dante yetişti. Arap muhayyilesi Ariosto'ya kadar da uzandı ve Ariosto şövalye romanlarını, sihirbazlar, büyücüler, cüceler ve hayalî hayvanlarla süslemek için elinden geleni yaptı.

Bu arada, Aquitaine'li Cathare'ların, Simon de Montfort tarafından gömülen fakat zahiri şekliyle asla ölmemiş olan Avrupa duygu ve düşüncesinde, yabana atılmayacak bir hareketin temsilcisi olduklarını da unutmayalım. Onlar da Şark menşeliydiler; her ne kadar yanlış tarif edilmişse de, Arap dünyasının asil ailelerinin cetleriyle alâkaları ve akrabalıkları vardır.

Garb'ın Şark'tan aldığı âdetler, teknik usuller ve muhtelif kolaylıklar üzerinde daha fazla durmaya lüzum olduğunu sanmıyorum. Yalnız dikkatimizi, Avrupa'nın, maddî ve manevî iktidarının temelini teşkil eden bilgi ve icatlardan bazılarını Müslümanlar'dan aldığı noktasında toplamamız lâzımdır. Bu cihetten son derece büyük neticeler doğuran iki ilmi, matematik ve kimyayı Müslümanlar öğretmiş, muhafaza etmiş ve geliştirmişti. Avrupa'ya barut ve topu veren, en iyi çelik imalini öğreten, pusulayı, pamuktan, ucuz kâğıt yapımını ve matbaacılığı öğretenler Müslümanlar'dır. Asya böylece Avrupa'yı kendisine karşı, silâhlandırdı, kaderin dönüşünü kendi elleriyle hazırladı; ama bunun neticelerini hissedebilmesi aradan asırlar geçmesi lâzım geldi.

I. KISIM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

I. OSMANLILARIN GÖRÜNÜŞÜ VE ETRAFINDAKİ DÜNYA

Modern çağlar, Asya'nın Avrupa üzerine yaptığı kudretli bir yürüyüşle açılır. Bu yürüyüşün sonunda Osmanlı Türkleri'nin kurduğu büyük Müslüman imparatorluğu, Şarkî Roma İmparatorluğu'nun yerine geçer.

Bu yeni imparatorluğun kuruluşu insanlık tarihinin en büyük ve en şaşılacak vakıalarından biridir. Tarih bir mucizeler serisidir, fakat alışkanlık ve fikrî tembellik yüzünden tabiî ve harcıâlem gibi görünür. Hadiselerin ne derece umulmadık ve şaşırtıcı olduğuna dikkati çekmek, bununla beraber aklî yoldan izahlarının yapılabileceğini göstermek tarihçiye düşen bir vazifedir. Şark âleminin XIV. asrın şafağındaki sonsuz karışıklığı içinde yüz seneden beri can çekişme halinde olan Bizans İmparatorluğunun yeniden hayata doğabileceği akıl almaz bir şeydi. Bu doğuşun Küçük Asya'nın bir köşesinde birkaç koyun sahibi bir Türk ailesinin, yeni ve kuvetli varlığına nasip olması daha da akıl almaz bir vakıadır.

1221'de Horasan'ın, Cengiz Han'ın Moğolları tarafından istilâsı, Kayı adındaki küçük bir Türk aşiretinin buradan ayrılmasına sebep oldu. Harzemşah'a bağlı olan bu aşiret, yukarıda bahsi geçen Oğuz yahut Kumanlarla aynı soydan geliyordu. Muhtelif maceralardan sonra bu aşiretin Ertuğrul adındaki birinin idaresindeki bir boyu, Konya'daki Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad tarafından, Garp hududunun bir noktasında bekçilikle vazifelendirildi. Bu münasebetle kendisine, Anadolu'nun şimal-i garbisinde bir otlak verdi. Bu otlak Rum İmparatorluğundan kalan kısmın hududunda, İstanbul'a 150 km. mesafede, Eskişehir'in 37 km. şimal-i garbîsinde kışlakları olan Söğüt köyü ile, Bursa'daki Uludağ'ın Şarka doğru bir uzantısı olan Domaniç yaylasındaki kış-

lakları arasında kalan yerdi. Burası boyu meydana getiren 444 süvarinin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bir yerdi: 60 km. uzunluğunda dar bir şeritten ibaretti. 444 sihirli ve efsanevî bir rakamdır, burada sadece bir nisbet göstermek için kaydedilmiştir.

İşte böylesine zayıf olan bu yeni gelenlerden muasırlarının hiçbiri bahsetmez. Tarihteki ilk adımları hakkındaki bilgileri XV. asrın sonlarında yaşayan Osmanlı müelliflerinden öğreniyoruz. Onlar da şifahen nakledilen şeyleri anlatırlar, aralarında sadece Neşrî mehazlara dayanır. Bu civarda, Ertuğrul'un 1288'deki ölümüne kadar, alelâde hudut akınlarında başka bir şey olmadı. Onun oğlu mukadderatı tayin etti. Muhtemelen henüz dinsiz olduğu bir sırada kızına âşık olduğu civardaki bir Müslüman şeyhin, Edebalı'nın evinde misafirken yanıbaşında bir Kur'an buldu. Okuma yazma bilmediği ve Arapça'dan da anlamadığı halde bu mukaddes kitabı bütün gece okudu; uyuduktan sonra rüyasında, bu dindarane okumasının mükâfatı olarak, İstanbul şehrini kıymetli bir yüzük şeklinde gördü. Yüzüğü tam parmağına geçireceği sırada uyandı. Şeyh de din yolunda bu kadar büyük şeyler vadedilen insana kızını vermekte tereddüt etmedi. Onu Müslüman yaptı, sonradan yeni milletin adı olan Osman ismini verdi ve ona kapı komşuları olan ve hak dininde bulunmayanların ülkesini İslâm'a açmasını telkin etti. Bu evlilik Osmanlı büyüklüğünün ilk vasıtası oldu. Kayınpeder, Ahı denen dini ve içtimaî teşkilâtın mahallî reisi idi. Ahılar hem sayıca kalabalıktılar, hem de içlerinde her meslekten, her sınıftan insan vardı. Laik fakat meratip silsilesine son derece bağlı bir yaşayışları vardı. Ahılık, şehirdeki ve köylerde çok büyük nüfuzu olan bir nevi İslâmî faşist teşkilâtıydı. Bu teşkilât göçebe bey ile yerliler arasında bir bağ vazifesi gördü, ona yeni yeni taraftarlar temin etti. Eskişehir, Bilecik, Yenişehir gibi küçük komşu şehirleri işgal etmek, 4000 muharip toplamak, küçük bir Fransız vilâyetine müsavi topraklar üzerindeki kumanda hudutlarını İstanbul'a 100 kilometreye kadar yaklaştırmak imkânını verdi.

İşte XIV. asrın başlarındaki Osmanlı iktidarı buydu ve böyle bir dünyada nüfuz kurmaya başlıyordu.

Zayıf Osmanlı beyliği İslâmiyet'in İstanbul istikametindeki en uç noktasını teşkil ediyordu. Anadolu hemen hemen tamamen Selçuklu Türkleri'nin elindeydi. Selçuklular Büyük İskender'den

bin dört yüz sene sonra, Anadolu'yu ilk defa Helen ve Roma Avrupa'sının elinden koparıp almışlardı. Sultan-ı Rum unvanını taşımakla iftihar eden Selçuklu sultanları da, altmış seneden beri hakikî iktidardan mahrum bulunuyorlardı. Nihayet memleketi bir takım müstakil beyliklere bölünmüş olarak bırakıp ortadan çekildiler (1307). Bu beyliklerden hiç olmazsa on tanesi Osman'ın beyliğinden çok daha ehemmiyetliydi. Bunlar İran Moğolları'na tabiydiler ve dolayısıyle Rus prensleri gibi, o sırada Cengizhanlılar'ın şefi olan Çin imparatoruna bağlıydılar. O zamanın dünyasındaki insanların alâkalarını göstermek için, sadece lâfta kalan bu bağı hatırlatmakta fayda vardır. Üstelik İran Moğolları da o sırada tam bir çözülüşün arifesindeydiler. 1335'ten itibaren, Timur'un yeniden canlandırmasına kadar, meşgul olduğumuz tarihte hiçbir rolleri olmadı.

Esaretten şâhâne bir iktidara yükselmiş olan Mısır Memlûkleri'nin rolü ise başka türlü oldu. Memlûkler, Suriye ve Filistin'e hâkim olmuşlar, Kilikya'daki Ermeni krallığı üzerine yürüyorlardı. Çok geçmeden burasını hükümleri altına aldılar. Bunların, Anadolu beyliklerini ve bilhassa bu beyliklerin en büyüğü olan Konya'daki Karaman beyliğini arkadan tehdit etmesi, Osmanlılar'ın hareketlerinde serbest kalmasına büyük yardımcı oldu.

Hıristiyan Latinler, Suriye'deki son mevkilerini kaybetmişlerdi; sadece Kıbrıs adasını muhafaza ediyorlardı. Kendi adamlarından birini bir müddet daha kral olarak Ermenistan'da bulunduracak ve burasını 1373'e kadar Memlûkler'e karşı müdafa edeceklerdir. Kudüs'teki Saint-Jean şovalyeleri 1310'dan beri Rodos ve civarındaki adalara sahiptiler, 1344'te de İzmir'i alacaklardır. Bu vaziyetlerin ehemmiyetini küçümsememek lâzımdır; aksine o zaman için çok ehemmiyetliydiler. Kıbrıs ticaret ve denizcilik nokta-i nazarından, Rodos korsan yatağı olması itibarıyle Türk korsanları için tehlikeliydi. Bu adalar Şarkî Akdeniz'deki Osmanlı iktidarına karşı bir mukabil ağırlı oluyor ve Hıristiyanlar'ın hürriyetini koruyordu. Tarihi çok millî bir ifadeyle yazışımız, görüşümüzü daraltmış, bize, o zamanlar bugünkü kadar kıskançcasına bölünmemiş bir Avrupa'nın müşterek eserini ihmal ettirmiştir. Bu eseri meydana getirmek için bütün memleketlerin şövalyeleri, rahipleri ve tüccarları, prensler ve cumhuriyetler papanın himayesi altında işbirliği yapmış, Hıristiyan halkın en mütevazıları da bu esere çalışmaları, duaları ve üç beş kuruş paralarıyla katılmıştır.

Öyle geliyor ki, Avrupalı ruhunu kaybettiğimiz için kendi kendimizi teselli etmek maksadıyla onların yaptıklarını yahut yapmaya çalıştıklarını küçük görüyoruz.

1050'den beri âtıl bir ceset vaziyetinde olan Bizans İmparatorluğu, 1204'ten itibaren gittikçe karanlıklara gömülen bir hayalet haline gelmiştir. Avrupa'daki toprakları Latinler'den geri alan Mihail Paleologos buna mukabil hemen hemen bütün Asya topraklarını kaybetti. Asya'daki toprakları Bursa, İznik, İzmit ile, Marmara'nın şarkında payitahttan gözle görülen dar bir şeritten ibaretti. Osmanlı olmayan, küçük Türk Marmara emirliği Mudanya'nın garbındaki, sahili işgal ediyordu. Daha ötede Biga ve Truva, paralı Katalan askerlerinin elindeydi. Yarımadanın içlerinde ise, Yunanlılar, Saruhan emîrinin müsaadesiyle Alaşehir'i muhafaza ediyorlardı. İmparatorluğun toprakları, Trakya'da, Edirne ile beraber Cenubi Makedonya, Selânik, Tesalya, Arkadya ve Lakonya ile Ege denizindeki bazı adaları içine alıyordu. Öyle ki, Asya topraklarını da katmak şartıyle, bütün imparatorluğun mesahası bugünkü Yunanistan'dan daha küçüktü. Hudutlar daraldıkça otorite gevşiyordu. Çok eskiden beri başlayan siyasî çözülme, imparatorluk fikriyle bağdaşmayan derebeylik fikirlerini getiren Latin fütuhatıyle, iyiden iyiye ciddiyet kesbetmişti. Hükümdar bozuntusuna ancak zaman zaman itaat ediliyor, isyanlar ve suikastler arasında sendeleyip duruyordu. Eyalet valileri müteahhitlik etmeyi kendi vazifelerinden önde tutmaya başlamışlardı. Kasabalar kendi keyiflerine göre müstakil idareler kuruyor, her cins, eski usul hâkimler ve idareciler yaratıyordu. Büyük arazi sahipleri asker ve vergi vermeyi reddediyor günden güne daha çok halkın hâmisi ve efendisi kesiliyorlardı; halk da imparatordan daha çok onlara güveniyordu. Piskoposlar ve rahipler dinin incelikleri üzerinde birbirleriyle münakaşaya girişiyor, birbirlerini yiyor, herkesi hattâ bütün imparatorluğu peşlerinden sürüklüyor, imparatorun, kendisini kurtaracak olan Garp'la anlaşma isteğine mani oluyorlardı. Halk, artık hiçbir şey yapmamakta kararlıydı ve ilâhî bir kuvvetin kendisine yardım edeceğini sanıyordu. Halk sefildi. Köylü sınıfı mahvolmuştu. Jean Cantacuzène: "Peloponez, mide kavgalar yüzünden İskit ülkesinde de beter bir çöl halindedir" der. Daha sonra Pero Tafur: "İstanbul'un halkı üzgün ve kötü giyimlidir" diye yazacaktır. Atina başpiskoposu Michel Acominate, daha XII. asırda vücut ve ruh bakımından zayıf, kaba bir ırk tarafından iskân edilen ve eskiden hikmet ve basiretin anası iken cehaletin

son derecesine düşen bu ülkenin halinden yanıp yakılıyordu. Bu umumî çözülüşte artık maliye de yoktur. İmaparatorluk mücevherlerinin, müsadere mallarının, kiliseler eşyasının satışından, paradaki kıymet değişmelerinden çare umulmaktadır. Ordu diye bir şey kalmamıştır. Eskiden asker temin eden eyaletler artık elde değildir; aylıklı askerler tutmaya yetecek para yoktur, imparatorluk subaylarının nezaretinde, muhtar yabancı çetelerden medet umulmaktadır; yaradılıştan anarşist olan, yağma ve çapulla geçinen bu çeteler de kendi reislerinin idaresinde, imparatorluk an'anesinden kalabilecek olanlar da silip süpürmektedir.

1302,de iyi bir fırsat çıktı. Sicilya harplerinin sonunda serbest kalan bir Alman, Roger Blum (İspanyolca: de Flor) seçme 8000 Katalan ve Aragonlu askeriyle hizmet teklif etti. R. Blum imparatorun yeğenlerinden biriyle evlendirildikten sonra Sezar unvanıyle Asya'daki Türkler'in üzerine gönderildi. Bu, Osmanlılar'ı ve komşu beylikleri yok etmeye yetecek bir kuvvetti. Ancak gözünü tahta diken Roger'nin iddiaları korku yarattı; geri çağırılarak pusuya düşürülüp öldürüldü. Buna çok kızan Katalanlar da İmparatorluğun altını üstüne getirdiler. Bir kısmı Biga'da hâkimiyet kurdular, daha kalabalık bir başka kısım da Atina ve Thèbes dükalığını Gautiller de Brienne'den aldı. Bu kuvvetler Osmanlı olmayan 1800 Türkle takviye edilmişti, başlarında da Halil isminde biri vardı. Bunlar ya Gelibolu'da kaldılar, yahut buraya geri dönerek bu şehirde Selânik arasındaki mıntakaya üç sene müddetle hâkim oldular (1311 - 1314).

Önüne geçilmez bir inhitatı bundan daha iyi tasvir edebilecek hangi tefsilât vardır? Bununla beraber imparatorluğun prestiji muazzamdır, Roma Sezarları'nın kopmamış zincirinin bir halkası olan imparatorun şansı hiçbir şeyle mukayese edilemeyecek kadar büyüktür. Böyle bir müessese mahvolmaz gibi görünmektedir. Günün hâkimi harab olmuş sarayını ne tamir edebilmekte ne de içinde oturabilmektedir; her tarafa eski kiracılar ve yeni gelenler yerleşmiştir. Kimi sarayın bir kanadını, kimi bir dairesini, kimi bir odasını işgal etmiştir. Hepsinde de evin bir parçası oldukları hissi vardır, hepsi de evi tamir edecek halefi beklemektedir. Ama içerden hiçbir canlanma şansı yoktur, ihtiyar majesteyi yaşatmak için, dışarıdan yeni bir kuvvet getirmek lâzım gelmektedir. Burada bahis mavzuu olan bir imparatorluğu yıkmak, bir memleketi fethetmek, bir milleti boyunduruk altına almak değil, çöküp gi-

den bir hükümetin yerine yenisini getirmek, yıkılmakta olan bir binayı yeniden inşa etmektir. Lüzumlu ameliyeyi yapacak olan kimdir? Büyük çözülüşün kuvvetlerinden biri mi? Bu kuvvet, muhtelif şekiller altında Roma an'anesini muhafaza eden Garp Avrupası olmayacak mı?

Slavlar uzun zamandan beri imparatorluk topraklarına kuvvetli bir şekilde yerleşmişti. Bünyelerindeki iptidaî Türk unsurunun kuvvetli azminden bir şeyler alan Bulgarlar, muhtelif vesilelerle imparatorluğun varisi gibi bir vaziyet takınmıştı. Ama şimdi dahilî anlaşmazlıklar onları oyunun dışında bırakıyor, komşuları Sırplar yayılmak için bundan faydalanıyordu. Çarları Douchan'ın idaresinde, Sırplar, yarını olmayan bir bekleyiş ve haşmet günü yaşayacaklardır.

Bu sahada Garbî Avrupa'nın kuvvetli ileri karakolları vardı. Yukarıda, Kıbrıs ve Rodos'tan bahsettik. Dalmaçya, Kefalonya, Zanta, Peloponez sahillerinde beş şehir, Çuha, Girit, Ege denizi. İstanbul'da ve imparatorluk şehirlerinin birçoğundaki müstahkem mahaller Venedik'e müstesna bir mevki veriyordu. Eğer Bizans Cenevizliler'e bir rekabet imkânı tanımasa, imparatorluk doğrudan doğruya Venedikliler'in elinde kalacaktı. Çanakkale boğazını göz altında bulunduran Midilli, Sakız ve Foça; kuleleri Haliç'in öbür tarafından İstanbul'a bakan Galata ve Beyoğlu; Karadeniz ticaretine ve Yunan şehirlerinin erzak ve mühimmat yoluna hâkim olan Kırım ve Don ağzındaki Kefe (Theodosia), Balaklava, Tana (Azak), Ligürya cumhuriyetine aitti. Onun da elinde, kendisini vesayet yoluyla koruyan Ceneviz filosunda başka bir donanma yoktu. İtalya'nın, müfrit imtiyazlarla mücahhez iki büyük denizcilik şehri, imparatorluğun ekonomisine hâkim olduğundan, gümrük resimlerini ve vergileri yükseltmesine mani oluyorlardı. Bunların yırtıcı harplerle çığırından çıkan rekabeti şimdilik Bizans'ın istiklâlini temin ediyordu ama ileride Osmanlılar'a da faydalı olacaktı.

Kıt'ayı tehdit eden bir başka büyük tehlike daha vardır. Napoli'li Anjular, 1185'te cedleri Normanlar'ı İstanbul kapılarına getiren ihtiraslarından vazgeçmiş değildir. Son Latin imparatorunu haklarından feragat ettirmişlerdir. Palelogos'un tahrikiyle başgösteren Sicilya ayaklanması, Anju Sicilyası'nı Aragon'a atmış böylece niyetlerini tahakkuk ettirmek için yaptıkları ilk teşebbüsü

durdurmuştur. Bahsettiğimiz devirde onlardan biri Macaristan tahtında bulunuyor, diğeri Arnavutluk'un bir kısmını elinde tutuyordu, bir üçüncüsü de Achaie yahut Mora prensliği, Atina ve Ege dükalığı hükümdarıydı ve kendisine Romanya imparatoru unvanını veriyordu. Hanedanları, Avrupa'nın başta gelen hükümdarı Fransa kralıyla müttefikti. Charles de Valois ile Catherine de Courtenay'in evlenmesi dolayısiyle bazı haklara da sahip bulunan Fransa kralı, Papa'yı, Avignon'da avucuna almıştı. "Allah'ın iki yarısı" nı kendisinde toplamak için şartların uygun olduğuna inanabiliyordu, bir Haçlı seferi hazırlıyordu. Şüphesiz Şark meselesini halletmek için kâfi derecede kuvetliydi. Ancak, Yüz sene Harpleri tasavvurlarını yarıda bırakacak ve Avrupa'nın kaderini değiştirecektir. Diğer taraftan birbirlerine karşı dikilen Anjoular'ın kuvveti de boşa gitmişti.

Nihayet German kralı da hâlâ imparatorluk emelleri besliyordu: ama Hohenstaufen'in büyük Şark siyasetini canlandırmaya teşebbüs edemeyecek kadar, Almanya ve İtalya ile meşguldü.

II. OSMANLI FETİHLERİNİN İLK ADIMLARI

Avrupa'nın zayıflığı ve bölünmeleri Osmanlılar'ın muvaffakiyetini izah etmekten çok uzaktır. Çünkü o sırada imparatorlukta gözü olan en küçük devletin bir hücumuna bir mukavemet etmeye muktedir olamazlardı. Kendileriyle meşgul olunmaya değmeyecek kadar küçük olduklarından, hanedanlarının devamını temin eden sebatkârlığa muvazi bir temkinle fırsatlardan istifade etmesini bildiler. Bununla beraber hareketlerini, derin hesaplar, müzakere edilip kararlaştırılmış planlar dahilinde yaptıklarını da zannetmiyoruz. Bir defa içinde bulundukları şartlar hakkında vâzıh bir fikir sahibi olmadıkları muhakkaktır. Belki de efsane doğrudur: bu muazzam teşebbüs menşeini bir rüyaya borçlu olabilir. Hareketlere yol açan rüyalar, Asya tarihinde pek geçer akçadır. Beşeri gayretlerle tuzaklar ve bataklardan korunmaya çalışarak ilâhî kuvvet tarafından gösterilen hedefe hemen hemen rasgele yürünür. Yürüyenler hedefe varacaklarından daima emindirler; çünkü bu hedef kaderin onları durduracağı yerdir. Bu inanış onlara hudutsuz ufuklar açar, çünkü Allah ve mukadderat nezdinde her şey mümkündür.

Osman, Hıristiyan ülkeleri fethetmek için Muslüman olurken maceranın güçlüklerini bilhassa artırmak istemiş gibidir. İnatçı bir ruhban heyetine boyun eğen milletlere, din uğruna düşman olduğunu ilân etmek son derece iddialı bir davranıştı. Çünkü bunlar, kendi menfaatlerine, hattâ imparatorlarına karşı olduğu halde, söz yahut bir davranış farkı veya dini bir disiplin meselesinden, Katolik olsun Ortodoks olsun, Hz İsa müritlerini daima nefretle itmiş topluluklardı. O halde bu imansızların karşısındaki vaziyetleri ne olacaktı? Ancak çok defa, iyi niyetli fakat çekingen ve âtıl topluluklarla anlaşma yolları aramaktadır, aksine, diğerleri şaşkın ve kararsız bir haldeyken, uyuşma kabul etmez muhalif bir tavır takınmak, hainlere ve korkaklara kapalı, mahdut bir zümreye dayanmak daha faydalıdır. Bu savede hücum ve korkutmanın tesirini iki misline çıkarmak, birleşmeleri daha büyük bir ümitle tahakkuk etmeye zorlamak mümkün olur. Bu taktiği Lenin kadar iyi izah ve tatbik eden olmamıştır. Onun şuurlu olarak yaptığını Osmanlılar sevk-i tabiileriyle yaptılar.

Şu nokta üzerinde de ısrarla duralım ki, onların vaziyeti bir Muhammed veya bir Cengiz Han'ın vaziyetinden tamamen başkaydı. Berikiler daha önceden bütün bir milleti etraflarında toplamıştı. Halbuki Osmanlılar Asya'daki komşuları ve ırktaşlarıyle ittifak kurmadılar, tek başlarına hareket ettiler. Avrupa'ya yaptıkları hücum sırasında Ön Asya Türkleri'nin bayrakları altında toplamadılar. İlk sıralarda Müslüman emirlerden herhangi birine ne hücum ettiler ne de tabiiyetlerine aldılar. Yalnız 1338'de Karası beyliğinin topraklarını ilhak ettiler. O tarihe kadar hareketlerini münhasıran Bizans'a tevcih ettiler, o tarihten çok daha sonralara kadar da Müslüman Asya'ya dönmeden önce Avrupa'ya yayılmakta devam ettiler.

Bizans'ın yıkılışının, Garbî Asya'nın efendileri olan büyük Moğol ve Selçuklu devletleri tarafından değil de küçük bir hudut eyaletinin beyi tarafından tamamlanması ilk bakışta garip görünmektedir. Düşman imparatorlukların dağılışı, son Cezarlar'a fayda vermedi. Eğer bunlardan biri varlığını devam ettirseydi, bu eyalet, kendisini içerde ve dışarıda tutunma gayretini verecek, her tarafa karşı koymaya mecbur olacak, bu yüzden de Hıristiyanlığa muarız davranmakta müşkülât çekecekti. Onların düşmesi, kendilerini bir tek gayeye vermiş, her türlü tehlikeyi göze almış taze kuvvetleri bıraktı. Osmanlı fethinin esasında, Avrupa müstemleke

sahasının doğmasına sebep olan hususi teşebbüslere benzer bir taraf vardır. Osman bir devlet reisi değildi; vasıtalı olarak han veya sultanın, doğrudan doğruya ise Germiyan (Kütahya) beyinin hizmetinde olan, zayıf, mahallî bir şefti. Şartlar ona talih kapısını açtı. Hükümdar kayboldu, başka taraflardan meşgul olan emir onu serbest bıraktı; aynı sebepten diğer beyler de, bütün tehlikesini tek başına üzerine alarak Dârü'l-harb'te kâfirlere karşı harb eden bu maceraperestle meşgul olmadılar.

Üstelik bu ileri karakol muharibi sadece kendi topraklarındaki ve kendi kabilesindeki kaynaklara da bağlı değildi. Türk ülkesinin derinliklerinden ve Müslüman halktan gönüllü takviyeler alıyordu. Muvaffakiyetleri nisbetinde çoğalan bu takviye kuvvetler, macera ve yağma peşinde koşan serbest muharipler, dini yayma aşkıyle yanan göçebe dervişlerdi. Bunların çoğu İslâm topraklarında gelişmeye başlayan dinî tarikatlara, askerî teşkküllere mensuptu. Öyle ki, hükümdarlar onları hesaba katmak zorunda kalıyorlardı.

Osman'ı, İstanbul'a yüz kilometre mesafedeki Yenişehir'de bırakmıştık. Sağında Kastamonu Türk beyliği, solunda Karası beyliği, önünde imparatorun Mudanya'dan Karadeniz'e ve Sakarya nehrine kadar uzanan toprakları vardı. Bu Bizans topraklarında Osmanlı hudutlarına muvazi ve onları denizden ayıran üç şehir vardı: Bursa, İznik ve İzmit. Bu şehirler de artık müreffah değildi, inhitat içindeydiler; endüstrileri ve ticaretleri, mahreçlerini kesen Türk ileri hareketi yüzünden boğulup kalmıştı. Buna rağmen eski fakat muhteşem surlarla korunuyorlardı. Osman'ın adamları buralara taarruz edecek vaziyette değildi. Onun için buraları şarktan ve garptan çevirdiler, Marmara denizindeki Kalonlimni adasını işgal ettiler, Sakarya kalelerini aldılar, İzmit körfeziyle Karadeniz arasındaki yarımadayı ele geçirdiler (1308-1317). Bütün bunlar küçük süvari kuvvetleri tarafından yapılan darbelerdi. Mukavemet çok defa ya zayıftı, yahut hiç yoktu. Bizans'ın daima hudut muhafızları olmuştu. Bunlar "Akritler" denen askeri hizmetle mükellef emlâk sahipleriydi. Para sıkıntısı içinde olan Mihail Paleologos, onların imtiyazlarını kaldırmış, topraklarının mühim kısmını müsadere etmişti. Böylece, Türkler, karşılarında kuru garnizonlardan başka bir şey bulmadılar. İmparator onların yardımına koşamazdı, çünkü Avrupa'da Katalanlar'ın ve Halil'in asi kuvvetleriyle uğraşıyordu ve Garp ihtiraslarının devamlı endi-

şesi içindeydi. İran'daki Moğol hanından yardım istedi ve ona kızını verdi. Müslümanlığı kabul etmiş bulunan han, dindaşlarının üstüne yürümek istemedi. Esasen o da zayıflamıştı. Bununla beraber henüz putperest olan küçük bir atar birliği gönderdi. Türkler onlarla dostluk kurdular, Müslümanlığı kabul ettirdiler ve aralarına kattılar.

Cesaret alan Osman, Bursa'nın kapılarındaki iki kaleyi işgal etti ve dokuz sene müddetle şehri hemen hemen muhasarada tuttu. İsyan eden torunuyla muharebe eden II. Andronikos'tan bir ses çıkmıyordu. Mevki kumandanı olan Evrenos, ümitsizliğe düşerek teslim oldu (1326) ve Müslümanlığı kabul etti. Evrenos'un adı, Türk adıdır (Evren); belki de geçen asırda imparator İoannis Vatatses tarafmdan bu hududa yerleştirilen Hıristiyan Kumanlar'dan geliyordu.

Osman'ın yerine oğlu ve baş yardımcısı Orhan geçti. Putperest ismi taşıdığı için daha babası Müslüman olmadan doğduğu anlaşılıyor. Orhan İznik'i muhasara etti. Nihayet dedesini manastıra kapatan III. Andronikos de şehrin yardımına koşmaya teşebbüs etti. Boğaziçi'nin yakınlarındaki Maltepe'de yenildi ve İznik teslim oldu.

Bu sırada Saruhan (Manisa) beyliğine bağlı Türk korsanları. Makedonya ve Trakya sahillerinin altını üstüne getiriyor, Ege denizindeki Latin müstemlekelerini endişeye düşürüyor, Selânik'i tehdit ediyorlardı. İmparator onlara karşı bir Garp müdahelesini tahrik etti, bu da Rodos şövalyelerinin İzmir'e gelmesiyle neticelendi (1344). Diğer taraftan Foça'yı da Cenevizliler'le çekişiyordu. Nihayet İran hanı Olcayto'nun 1335'teki ölümü, imparatorluğunun dağılmasına sebep oldu ve Anadolu'daki Moğol meselesini ortadan kaldırdı. Bütün bu hadisler olup biterken Orhan serbest kalmıştı. Bir taraftan mühim Karası ve Marmara beyliklerini ilhak ederken, diğer taraftan İzmit'i ele geçirdi ve Haydarpaşa'da mevki aldı (1338). Böylece Kapıdağ'ın ötesine kadar bütün Marmara sahilini ele geçirmiş oldu. Yalnız Çanakkale sahilleri Katalanlar'ın elindeydi. Asya, Bizans için tamamen kaybedilmiş oluyordu.

O andan itibaren "emîr" olan Osmanlı beyinin artık adı geçmeye başlamıştı. Muasırı Şihâbeddin'e göre 40 000 süvarisi vardır. gerçi fena birliklerdir ama, devamlı muharebe halindedirler ve tuttuklarını koparırlar.

Çok geçmeden onu Avrupa'ya geçirecek fırsat gelip çattı. O sırada bir devleti mahvedecek veya kurtaracak ihtiras ve kabiliyete sahip bir adam ortaya çıktı. Mutlak selâhiyetlere sahip olan nâzır İoannis Cantacuzène, efendisi genç V. İoannes Paleologos'un haklarını suistimal etti ve altı sene süren bir dahilî harp çıkardı (1341 - 1347). Hedefine ulaşmak için her yerden yardım istedi. Sırbistan'ın tehlikeli kralı Stefan Douchan'la anlaşma yaptı. Aydın Türkleri, Selânik'i almasına yardım ettiler. Osmanlı emirinden, kızı Teodora'ya mukabil aldığı altı bin asker, onu Edirne ve İstanbul'a götürdü. Bu sırada Stefan Douchan, Makedonya, Seres, Arnavutluk, Tesalya ve Epir'i alıyor, Üsküp'te Sırbistan ve Romanya'nın mutlak hükümdarı ve imparatoru olarak taç giyiyordu. Douchan yıldırım gibi gelip geçti ve Cantacuzène ile müttefiki Osmanlılar, Trakya ve Selânik'i ona karşı müdafaa ettiler. Türk beyi, Douchan gibi değil, ağır, fakat emin adımlarla ilerliyordu. Hizmetlerinin mükâfatı olarak kendisine Gelibolu yarımadasında bir kale vadedilmişti. İmparatoru vakit geçirmeden bu vaadi yerine getirmeye zorladı, ve Çanakkale'nin şimal sahili boyunca Tekirdiğ'a kadar Müslüman kolonileri kurdu. Allah'm yardımıyle, bir zelzele neticesinde Gelibolu'nun surları yıkılınca da şehre girdi. Bizans'ın şikâyetlerine de, Allah'ın iradesiyle kendisine verilen bir yerden çıkmaya hakkı olmadığını söyleyerek cevap verdi (1354).

Tahttan feragata mecbur edilen Cantacuzène kendisini dine verdi; oğlu 1358'e kadar meşru imparatora karşı mücadeleye devam etti. Orhan hemen hemen harp etmeksizin Dimetoka, Çorlu ve Meriç'le Ergene arasındaki Trakya'yı ele geçirerek bu fırsattan istifade etti. Toprakları yine de büyük değildi. En fazla 60 000 kilometre kareyi buluyordu; ama Marmara üzerinde çok hâkim yerlerdi ve İstanbul'u mahsur vaziyette bulunduruyordu. Tehlike artık gözle görülür hale gelmişti ve Bizanslılar aldanmıyordu. Démétrios Cydonèe'nin naklettiğine göre: "Barbarlar'ın gerdiği bir ağın içindeymişiz gibi bir vaziyetimiz var" diyorlardı. Halk ağlıyor, İspanya'ya ve İtalya'ya gidiyordu. Doç Marino Falieri, daha 1335'te, eğer Cumhuriyet takaddüm etmezse imparatorluğun kaçınılmaz bir şekilde Osmanlılar'a av teşkil edeceğini senatoya yazmıştı. Gerçi Venedik, imparatorluğun verasetini kendi menfaatine halledebilirdi; Cenevizliler'le yaptığı bir harpten muzaffer çıkmıştı. Fakat asilzadeler ihtiyatkâr davranıyordu, zafer onlara pahalıya mal olmuştu ve yeni bir harbin çıkması da uzak bir ihtimal değildi.

III. KAT'Î FETİHLER

O sırada Osmanlılar'ın başına tarihlerinin en büyük hükümdarlarından biri geçti. Zamanın Avrupa'sında şahsî kıymet bakımından bu hükümdarın bir eşi daha yoktu. Murad da (1360-1389) kendinden öncekiler gibi okuyup yazmayı bilmiyordu. Bununla beraber mükemmel bir asker, sırasında hızlı ve doğru hareketler yapan tedbirli bir strateji üstâdı, rakibinin maddi ve manevî kayınakları hususunda asla aldanmayan nüfuzlu bir siyasi idi. Bütün bunların üstünde etrafındakilerin tam itimadını ve sadakatini kazanmış ve yaradılıştan kumandan doğmuş bir hükümdardı. Maamafih bu vasıf, en mükemmel derecede Türk hususiyetidir. Babası ve büyük babasında aynı hususiyetler vardı. Bu hususiyet sayesinde, şuradan buradan toplanan küçük bir topluluk tek bir kalb halinde yürüyordu; muvaffakiyetinin sebebi de buydu. Milletin istikbali yeni hükümdarın tahta çıkışında tayin edilmiş bulunuyordu ve ölümünde bu istikbal beş asırdan fazla bir müddet için temin edilmişti.

Orhan'ın Trakya'daki kazançları muvvakkat olmuştu. Karaman beyinin bir entrikası Murad'ın dikkatini oradan ayırmaya ve Ankara'yı işgal etmesine sebep oldu. Ama kendisinden öncekiler gibi, Avrupa'ya dönük olan ihtirası onu yine Boğazlar'ın bulunduğu mıntakaya getirdi. Şeyh Edebalı'nın bu dindar torunu dinin yayılması için lâzım gelen hamiyeti ancak Avrupa'da gösterebilir, Osman'ın rüyasının varisi kendilerine vadedilen imparatorluğun temellerini Sezarlar'ın payitahtının etrafında atabilir, an'ane içinde yetişmiş teşkilâtçı ve idareci insanları ancak Avrupa'da bulabilirdi. Ümitsiz bir şekilde anarşiye düşmüş ve parçalanmış Balkan Avrupası bile ona Asya'dan daha az mukavemet vadediyordu. Çünkü Asya'daki beylerin çoğu kendisinden daha kuvvetliydi ve onu muhakkak surette durdurabilirlerdi.

Bu arada Osmanlılar'a karşı bir ittifak hazırlanıyordu. Tahmin edilen taaruzun kendilerini denize dökülmesinden önce Trakya'daki mevkilerini kuvvetlendirmek ve genişletmek, düşmandan önce davranmak lâzımdı. Murad, önceki seferler sırasında toplanan bilgiler sayesinde sür'at ve emniyetle hareket etti. Çorlu'yu aldı, surlarının kökünü kazıdı ve ibret olsun diye bütün garnizonu kılıçtan geçirdi. Zaten bir defa alındıktan sonra tekrar düşmana dönen şehirleri affetmemek Türk an'anesinin değişmez kaidesiydi.

Babaeski'de Bulgarlar ve Yunanlılar'ı dövdü, Dimetoka, Edirne ve Filibe'ye girdi. Nihayet, papanın ısrarları sonunda Macar ordusu Bosnalılar, Sırplar ve Valaklar'la büyümüş olarak Meriç üzerinde göründüğü zaman, karşısında, araziye sağlam bir şekilde asılan bir rakip buldu ve parça parça doğradı (1363). Bu bozgunda Türkler'in kıymetinin yanısıra Türkler'e yardım eden İoannis Paleologos'un kötü niyetinin de tesiri oldu.

İmparatorluk altın payitaht ile hemen yakınlarındaki Selânik ve Kalkidikya, Tesalya ve Peloponez'in bir kısmı, Ege denizinin şimal-i şarki ucundaki adalardan bir kısmından ibaretti. Üstelik, İstanbul'un dışındaki bütün memleketler imparatorluk hanedanına mensup prensler tarafından hemen hemen müstakil idareler halinde bulunduruluyordu. İmparatorun geliri şehirden alınan bazı vergilerle Cenevizli tahsildarların gümrük resminden bıraktığı, diyelim, 200 000 bin dükada 30 000 düka bir yüzdeden ibaretti. Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerine bağlı Türk korsanları sahilleri ve adaları altüst ediyor; Sezar'm dağınık, fakir tabilerinin münakalesini kesiyordu. Ticaret ancak Venedik ve Ceneviz filosu ile Rodos şövalyelerinin muhafazası altında mümkün olabiliyordu.

Bu şartlar altında Bulgarlar yenilmiş ve parçalanmış, Sırbistan dağılmış, Haçlı kuvvetleri kırılmıştı. Trakya'nın ve zengin Filibe ovalarının efendisi olan Murad için, tecrit edilmiş, fakirleşmiş, nüfusu heme hemen eski nüfusunun yarısı nispetinde azalmış İstanbul'un işini bitirmenin zamanı gelmiş gibi görünüyordu. Artık imparatorluk mesahasının büyük bir kısmını, harabeler, boş araziler kaplıyordu. Fakat Murad öyle düşünmedi. Bu şehrin surları hemen hemen zaptedilemeyecek kadar kuvvetliydi. Üstelik Murad'ın mahdut muhasara vasıtaları karşısında zaptedilmesi büsbütün imkânsızdı. Deniz vaziyeti dolayısıyle kolayca yardımına koşmak iaşe ikmalinde bulunmak mümkündü. Mutlak bir deniz üstünlüğü kurmadıkça şehri kuşatıp açlığa mahkûm ederek teslime zorlamaya imkân yoktu. Şehrin Roma'ya göre en büyük üstünlüğü de buradaydı. Üstelik imparatorluk payitahtı Avrupa için öylesine ehemmiyetli bir şeydi ki muhasara edilmesi, Osmanlı birliklerinin en göze batan toprak kazançlarından daha fazla bir müdahale iradesi uyandırabilirdi. Murad büyük bir akıllılıkla Balkan yarımadasında yayılma yolunu tuttu; son teşebbüse girişmeden önce insan ve kaynaklar bakımından oralarda kuvvetlenmeye karar verdi. Ama Edirne'yi payitaht yaparak kudretinin merkezini Av-

rupa'ya koyma hususundaki kat'i niyetini ifade etti. Yeni İmparatorluğun kuruluşunu bu kararın tarihinden itibaren başlatabiliriz (1366).

O tarihten birkaç sene sonra da Roma İmparatorluğunun istiklâli kat'i surette son buldu. 1373'te imparator sultana tabi olduğunu itiraf etti, haraç ödemeye, asker göndermeye ve öz oğlunu rehine olarak vermeye mecbur oldu. Bundan böyle Bizans'ın kontenjanına düşen askerler de sultanın Asya seferlerine katıldılar V. İoannis 1379'da Anadolu'dan elinde kalan son parçayı, Alaşehir'i de metbuuna bırakmak zorunda kaldı; şehrin Hıristiyan ahalisi Osmanlılar'a tabi olmayı reddetti, bunun üzerine V. İoannis şehri kendi dinlerinden olmayan Türkler'e teslim etmek için bizzat savaştı. Ölümünün arifesinde uğradığı hakaretlerin en ağırına da duçar oldu; Türkler, payitahtın surlarını takviye için yaptırdığı iki kuleyi yıktırdılar. Onun yerine geçen Manuel'e Beyazid şu haberi gönderdi: "Emirlerimi yerine getirin. Şehrin kapılarını kapatın ve içeride hüküm sürün, zira surların dışındaki her şey benimdir."

O tarihten itibaren Sezarlar'ın hakikî varisi Osmanlı sultanı oldu. Büyük bir sebatla uzun zamandan beri Bizans'ın kaybettiği imparatorluk topraklarını toparladı. Bulgarlar'ın ve Sırplar'ın elindeki toprakları tekrar fethetmesi hiç de zahmetsiz olmadı. Kendi iradesiyle, kendi kendisini imparatorluğun kumandanı haline getirmişti; eski zamanların asker hükümdarlarının faaliyetini kendi hesabına tekrarlıyordu. Ama, iş, şimdi daha zordu, çünkü, temelden tavana kadar binayı yeniden yapmak lâzımdı. Bu işte siyaset, silâhların kuvvetinden çok, Osmanlılar'ın işine yaradı. Milletleri, hükümdarları, hükümdar ailelerini birbirine düşüren kavga ve entrikalar arasında ustalıklı manevralar yaptılar. Bizans'ın yardımına gelen dostları Savoie dükası Amédée ile Macaristan kralı Layoş'un Bulgarlar'a indirdiği darbeden faydalanarak, Yunanlılar'la Bulgarlar'ı birbirine düşürdüler; bir Paleologos'u ötekine karşı, Ortodoks ruhban sınıfını Latinler, Paleologoslar, Sırplar ve Bulgarlar'a karşı; Cenevizliler'i Venedikliler'e, Venedik'i Macaristan, Macaristan'ı Sırp ve Bulgarlar'a, Provence'lı Baux'ları Draçlı Charles'a, Bizanslılar'ı ve İtalyan sermayedarlarını Frank derebeylerine karşı kullandılar. Bütün bunlar, sakin fakat hareketlerinde kararlı ve muvazeneli bir grup ateşli insanın, kararsız ve muvazenesiz bir muhitteki mahirane inceliklerinden ziyade, şartlara uygun tabiî faaliyetiydi.

Anjulu Macaristan kralının düştüğü tezat, Osmanlı zaferinin sebeplerini mükemmel surette aydınlatmaktadır. Layoş, Murad'dan çok daha kudretliydi. Türk menşeinin faziletlerini asla unutmamış harpçi bir milletin başındaydı; Leitha'dan ve Adriyatik'ten Karadeniz'e kadar olan toprakların hükümdarı, Dalmaçya, Şimali Sırbistan, Belgrad, Şimal-i Garbi Bulgaristan ve Vidin'in sahibi, Eflâk ve Moldavya'nın metbuu idi. Venedik'ten haraç alıyordu Napoli kralı ve Draç prensiyle akraba olduğundan Balkan yarımadasına daha iyi hâkim olacak ve yıkılmakta olan imparatorluğun yerini tutacak vaziyetteydi. Ama insicamsız çıkışlar yapıyor, İtalyan işlerine karışmak, Polonya tacını giyinmek için Balkanlar'a sırtını dönüyor ve bu arada Osmanlılar ilerlemekte devam ediyordu.

Mevzuumuz Osmanlı seferlerini anlatmak değildir, esasen bunlar hakkında sağlam bir bilgi de yoktur. Biz, yalnız merhaleleri hatırlatalım. Üç Bulgar prensinden biri, Murad'a yaranmak için bir ittifak yaptıktan sonra Macaristan'dan dönen V. İoannis Paleologos'u esir eder. Imaparatorun yeğeni olan Savoie'lı Amédée onu kurtarmak için şiddetle müdahalede bulunur. Onun ardından padişah Bulgaristan'a girer ve memleketi Balkanlar'a kadar hükmü altına alır, saltanatını aldığı prensle ittifak yapar, kendisine tabi kılar, bir muddet için Vidin'i Macaristan'dan almasına yardım eder, böylece kendi kendisine Tuna'nın yolunu göstermiş olur. Sonra, imparatorlukları parçalanan Sırbistan'a döner, Garbî Makendonya'yı alır, Şimalî Sırbistan'ın en büyük hükûmdarı Lazar'a metbuluğunu kabul ettirir (1372). Daha sonra, Venedik ve Ceneviz arasındaki Bozcaada harbi ve Andronikos Paleologos'un babasına karşı isyan etmesi vesilesiyle Murad'ın Anadolu'da bir şaşırtma hareketinde bulunduğunu görüyoruz. Bu hareketten sonra Murad Avrupa'daki savaşlarına tekrar başlar (1380). Şarkî Makedonya'yı alır, sonra Sırbistan'ın merkezini düşürmek için Sofya ve Niş üzerinden yürüyüşe geçer. Bu arada Sırplar Lazar'ın idaresi altında, Boşnaklar da dahil olmak üzere, nihayet birleşmişlerdir. Arnavutlar'ın bir kısmı da onlara katılmış, Bulgarlar ve Ulahlar ile bazı, Macar asilzâdeleri yardım vaadinde bulunmuştur Nihayet Osmanlılar durdurulur ve mağlûp edilir (1388). Ertesi sene Murad bütün kuvvetleriyle yeniden hücuma geçer. Kuvvetlerinin arasında bir miktar Sırp ve Bulgar da vardır. Fakat bir Osmanlı birliği, önce, Bulgarlar'ı saf dışı ederek Tuna üzerindeki Şumnu ve Niğbolu'yu alır. Bizzat Murad'ın kumanda ettiği asıl

kuvvetler, meşhur Kosova ovasında Sırp ordusuyle karşılaşır ve çok şiddetli hucumlara uğrar. Ancak önceden hazırladığı şekilde Lazar'ın yardımcılarından biri onun tarafına geçince nihaî zaferi kazanır, fakat bunu hayatıyle öder (1389).

Ondan sonra tahta çıkan oğlu Yıldırım Bayezid: "Atım Roma'daki Saint-Pierre kilisesinin mihrabında yemini yiyecektir" demiştir. Belki de tahsili olduğundan, onun Hıristiyanlar'a karşı duyduğu nefret kendisinden öncekilerden çok fazlaydı. Ama Sırplar'la sulh yaptı, Sırp kralının kızıyle evlendi, onların askerlerinden en sadık ve en cesur yardımcıları temin etti. Tuna'ya kadar Bulgaristan fethini tamamladı ve Bulgar krallarının son varisi Müslüman oldu ve çok sonra Samsun'da Osmanlı valisi olarak bulunduğu sırada öldü. Eflâk vergiye bağlandı. Bayezid'in rehinesi olan Manuil Paleologos, babasının tahtına çıkmak üzere kaçıp İstanbul'a geldiği için şehri kuşattı (1391), karadan yaptığı bu kuşatmayı zaman zaman şiddetlendirerek saltanatının sonuna kadar devam ettirdi. Şehirliler teslim olmakta kararlıydı. Üç defa bu kararlarını tatbik mevkiine koymalarına ramak kaldı, üçünde de kendi istekleri dışında Avrupa Haçlıları Fransız Boucicaut ve Timur tarafından kurtarıldılar. Osmanlı birlikleri Peloponez'deki Frank derebeylerinin kovulması işinde Bizans hükümdarına yardım etmişti. Latinler'in de elinde sadece, Venedik şehirlerinden başka Tocci ve Centuriani arasında paylaşılmış olan Elide ve Messenie ile papaya ait olan Patras'tan başka şehir kalmamıştı. 1397'de Salona'daki Rum Ortodoks piskoposu, Bayezid'i Orta Yunanistan'ı almaya davet etti. Padişah, ruhban sınıfı sayesinde Tesalya, Locride ve Phocide'i harp etmeden. Argos'u da kuvvet kullanarak Paleologos'un elinden aldı.

Fakat, onun ihtişamına da, mahvına da Küçük Asya'daki fetihleri sebep oldu. Babası daha hükümdarlığının başında Ankara'ya el koymuştu. Sonraları evlenme ile ve satın alarak Kütahya ve Akşehir'i ele geçirmiş daha sonra askeri harekâtla Teke beyliğinin (pamfilya) şimalini işgal etmişti. Beyazid de Aydın'a el attı. Bizanslı, Sırp, Bulgar, Ulah yardımcılarından da faydalanarak Büyük Selçuklular'ın halefi sayılan ve Anadolu'daki beyliklerin en kuvvetlisi olan Karaman (Konya) beyliğine hücum etti, onları yerlerinden kovdu. Sonra Osmanlılar'ın Akdeniz'deki ilk limanı olan Antalya'yı aldı. Kendisine verilen Yıldırım adına lâyık bir şekilde hareket ederek Kayseri, Sivas, Tokat, Samsun, Kastamonu ve Si-

nop'u ele geçirdi. Anadolu'nun büyük bir kısmını almıştı ama bu sathî ve köksüz bir fetihti. Düşüncesizce yapılan bir fetihti. Nitekim tecrübeye mukavemet edemedi. Timur'un harekete geçmesine, ve felâkete sebep oldu. Şunu akılda tutmamız lâzım ki Osmanlılar'ın Asya'daki ilerlemeleri ancak Avrupa'daki vaziyetlerini sağlamlaştırmalarından sonra olmuştur. Çünkü ancak bu sayede lâzım olan askerî kontenjan ve malî kaynaklara sahip olabilmişlerdir.

IV. AVRUPA'NIN AKSÜLAMELİ

Bir asır içindeki bu büyük ilerleme Hıristiyanlığı kayıtsız bırakmıyordu. Halbuki bugün, netice, sarf edilen gayreti küçük gösterdiğinden yapılan mukavemet mühimsenmemektedir. Avrupalar'ın ruhunda Türkler'e karşı iki his vardı. bunlardan biri dinî diğeri de imparatorluk hissiydi. Dinî hissi izaha lüzum yoktur, ikincisi ise, birinciden daha naziktir. Avrupa'nın herhangi bir mıntakasına yeni bir millet ve yeni bir iktidarın yerleşmesi yakın komşularından başka kimseyi alâkadar etmezdi. Ama Roma'nın hâtırası hâlâ zihinleri işgal ediyordu. Meşru olarak Bizans hükümdarları tarafından temsil edilen imparatorluk müşterek bir maldı. Ne mahvolup gitmesine ne de dinsiz Barbarlar'ın eline düşmesine müsaade edilebilirdi. İstendiği kadar bu en üst makamı elinde tutana itaat edilmesin, mahallî ve millî hayat müstakil ve yeni çerçeveler içinde teşkilâtlanmış olsun, herkes, kendisini Hıristiyanlığın esas parçası olan imparatorluk fikrine manen bağlı hissediyordu. Türk ileri hareketine bir hudut çekmekten çok bizzat imparatorluğun kurtarılması bahis mevzuu idi. İmparatorluğu Latin milletlerin mandası altına alma çalışmaları muvaffakiyetsizlikle neticelenmişti; hiçbir Avrupa devleti bu vazifeyi üzerine alacak kadar kuvvetli ve insicamlı görünmüyordu. Hiç olmazsa imparatorluğun zayıf sahiplerine yardım etmeye, pratik hiçbir faydası kalmamakla beraber kudsî müessesenin senbolü olan payitahtı müdafaa etmeye gayret edildi.

Hıristiyan milletler camiasının reisi olan papalar bu müşterek kurtuluş işine inatla sarıldılar. Zamanımızdaki Cemiyet-i Akvam misali, onlara hak vermemizi icap ettirmektedir ki, bu hak her zaman teslim edilmiyor. Sharkespeare, IV. Henry'nin birinci sahnesine eğlenceli bir espri ve çok ince bir siyasî görüşle, bir hükümdarın, Haçlı seferi projesine mânî olan günlük işlerinin

aşılması imkânsız engellerini gösterir. Birçok hükümdarın menfaatlerini aynı zamanda ayarlamak bahis mevzuu olduğu zaman ise mesele büsbütün çımaza giriyordu.

XIV. asırda şartlar büsbütün gayr-i müsait bir hal aldı. Yüz Sene Harpleri, Hıristiyanlık dünyasının en kuvvetli iki kralını hareket edemez hale getirdi. Avignon'a olan muhaceret ve büyük fikir ayrılığı papalığı zayıflattı. Bununla beraber Rodos ve İzmir işgal edildi, küçük Ermenistan 1373'e kadar Mısır'a karşı müdafaa edildi, kısa müddetli olmakla beraber Suriye, Mısır ve Tunus'ta (Trablus, İskenderiye, Mehdiye) küçük askerî hareketler yapıldı. Ama bütün bunlar Müslüman tehdidinin her yerde belirivermesi yüzünden insicamsız, Avrupa'daki kargaşalık yüzünden de iyi takip edilmeyen hareketlerdi. Osmanlı tehlikesi artık gözle görülür bir hal alınca Hıristiyanlığı ve imparatorluğu müdafaa etmek için gayretlerini birleştirdiler. XI. Grégoire hükümdarlara ve cumhuriyetlere yazdığı mektuplarda İstanbul'un maruz bulunduğu büyük tehlikeyi bildiriyor, Türkler'in Boğazlar'ın ötesine geçmesine mâni olmak için onları umumi iş birliğine çağırıyordu. Kendisinden öncekiler gibi o da, Hıristiyanlar'ın ticaretine şiddetle muarızdı. Çünkü bu sayede düşmanları için harp malzemesi, ordular için esir, denizi aşmak için gemiler temin ediyordu.

Venedik ve Cenevizliler'in bahriyeye sahip olmayan Osmanlılar'a Avrupa yolunu kapamaları kolay oldu. Ancak aralarındaki rekabet, kazanma hırsı, tüccarların mevcutla iktifa etmeye karşı olan tabiî temayülleri, yükselen bir iktidarın düşmanlığını çekmek korkusu, bunları müterediddit ve gevşek bir siyaset takip etmeye sevketti: bu da muhafaza etmek istedikleri menfaatlerin mahvına sebep oldu. Venedik de Ceneviz de Murad'la anlaşma yaptı, Bayezid'in teveccühünü kazanmak için birbirleriyle müsabakaya giriştiler, hem şereflerinden kaybetmeden hem de padişahla olan münasebetlerini kesmeden girişebilecekleri müşterek hareketlere katılmadılar; yalnız bir defa, o da gösteriş olsun diye Osmanlılar'ın yeni doğan dononmasını Ege'den kaldırdılar ama Marmara'nın iki yakası arasındaki geliş gidişlerine mani olmadılar.

Bir başka ayrılık hareketi de Hıristiyan camiasının teşebbüslerini boşa çıkardı. Papa, vazifesi icabı, 1054'ten beri dağılmış olan kilise birliğini ihya etmeye çalışıyor, Katolik camiasındaki yuvasına tekrar döndüğü takdirde daha kolayca yardımına koşa-

cağını göstermek istiyordu. İmparatorlar bunu umumiyetle anladılar: üstelik bu ayrılığın bitmesinin yeni bir Latin imparatorluğunun kurulması projelerine karşı en iyi bir garanti olduğunu da görüyorlardı. 1274'teki Lyon konsilinde, Mihail Paleologos'un mümessili birliğin şartlarını kabul etmişti: Havarilerin senbolüne filioque'un[1] ilâvesi, mayasız ekmek ve Roma ruhanî reisliğinin üstünlüğü. 1369'da Jean Valla Roma'daki Saint-Pierre kilisesinde resmen Katolik oldu. Ama büyük bir ekseriyeti olan Rum ruhban sınıfı, bu hareketi şiddetle protesto etti, birlik aleyhtarı konsiller topladı her türlü anlaşmaya mani oldu. Daha sonra, 1439'da, imparator, patrik ve yedi yüz Rum piskoposun rahibi ve büyük din adamının katıldığı müşterek konsilin, dinî müşküllerin aşılması güç mâniler olmadığını gösterdi. Ayrıca zamanın en yüksek Bizans ilâhiyatçıları, Jean Beccos, Demetrios Cydones ve Bessarion, birlik lehinde öyle vukuflu yazılar yazdılar ki, rakipleri karşılarına bir benzerini çıkaramadı. Münakaşanın temelinde kilise siyaseti vardı. Gururunu imparatorluk gururuyla birleştiren Şark ruhban sınıfı Latinler'in iddialarına karşı geliyor rakip teşkilâta karşı içinde bir kin ve şüphe taassubu besliyordu. Bu hal onları hakikî olmaktan çok şeklî olan bir üstünlüğü reddetmekten çok daha ötelere sevketti. Sonunda Müslümanlar'ın boyunduruğunu tercih etmek zorunda kaldı. İlk asırların Hıristiyanlığı, medenî vazifeye cesaretsizlik vererek, devlet hizmetini Allah hizmeti lehinde ihmal ettirerek, imparatorluğu sinirlendirmişti. Bizans kilisesi istiklâl kıskançlığı saikıyle düşmanı çağırdı, imparatorluğu ve Hıristiyanlığı ona teslim etti. 1385'te patrik, papa VI. Urbanus'a "Murad kilise faaliyetini tamamen serbest bırakıyor" diye yazıyordu. Bir Rum piskoposu Bayezid'i Yunanistan'ın bir kısmını fethe sevketti; 1393'te Türkleri'i Atina'ya sokmaya teşebbüs eden Dorothée Metropolidi kendisini muhakeme eden sinod tarafından beraat ettirildi ve nihayet İstanbul'un II. Mehmed tarafından kat'î olarak esir edilmesi birlik aleyhtarı patrikliğin zaferi oldu.

Garbî Avrupa, dindaşlarının, düşmanları Türkler'den daha fena olan bu husumetini biliyordu. Petrarka: "Hi Scismatici, pejores hosbitus... totis nos visceribus et metuunt et oderunt." der (Düşmandan daha tehlikeli olan bu mutezile, bütün varlıklarıyle bizden korkar ve nefret eder).

---

[1] "... ve oğuldan" mânâsındaki bu Latince kelime Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasında niza mevzuu olmuştu.

Avrupa yine de onlar için büyük fedakârlıkta bulundu. birliği üyük bir ihtirasla istediği halde, imdada koşmak için şart olak ileri sürmedi. Savoie dukası Amadée ve Macaristan kralı Laoş'tan sonra bu sonuncusunun yerine geçen Sigismond da Tuna zerindeki Niğbolu'ya kadar geldi, Ama alelacele geri çekilmek necburiyetinde kalınca tek başına böyle bir işe girişmenin ne kaar beyhude olduğunu anladı. Bütün Avrupa'da müttefikler araaya başladı. Papa resmen Haçlı seferi açılmasını tavsiye ettı; öylece hükümdarlara ruhban sınıfının ve Hıristiyanların parasını emin etmiş oldu. Fransa ve Burgonya, İngiltere ve İskoçya, Saoie ve Lombardiya, Flandr, Almanya ve Bohemya kuvvetlerini facar kuvvetleriyle birleştirdiler. Osmanlı ordusunun üstünlüğü ebebiyle değil, düşmanın taktiği hakkında tecrübe sahibi olan umandanların tavsiyelerine aldırış etmeyen şövalyelerin kayıtsızğı yüzünden meydana gelen Niğbolu faciası malûmdur (1396) Buna bir de, Sırplar Bayezid'in en büyük desteği olurken, Ulahar'ın en kritik anda Haçlıları terkedişini ilâve ediniz. Niğbolu arihin en mühim hadiselerinden biridir: Bu harp Şarki Avrupa' laki Müslüman Asya üstünlüğünü perçinlemiştir. Garp artık uzun aman tekrar böyle bir harekete girişemezdi, ve hakikaten daha onra yaptıkları, Türkler'in ilerlemelerini durduramamış fakat ta iz etmiştir.

Bu arada İstanbul Bayezid tarafından şiddetli bir tazyik altınla bulunduruluyordu. Papa 1398 ve 1399'da, Avrupalıları yeni bır Haçlı seferi açmaya davet etti. Bu davete sadece Fransa kralı ceap verdi. Boucicaut emrine 1200 kişilik seçme bir birlik gönderli. Fransız himayesine girmiş olan Ceneviz'in de desteğiyle yapıan küçük bir sefer, İstanbul'a hücumu neticesiz bıraktı ve Osmanlı donanmasını tahrip etti. Bu sefer Avrupa'nın umumi menaati olduğu kadar, umumî duyguya da uygun olan anlaşmış bir iyaset takip etmek usretiyle neler yapabileceğini göstermiş oldu.

Boucicaut, elindeki zayıf imkânlar yüzünden muvaffakiyetinin eçici olduğunu biliyordu. Dünyanın en büyük ihtişamının ve en ğrenç düşkünlüğünün manzarası kalplere tesir eder ve insanları irleştirir düşüncesiyle imparatoru Avrupa'ya götürmeyi düşündü. Manuil'in asil bir ruhu, müstesna bir zekâsı vardı. Felâketini idak etmesi, onu daha da bedbaht ediyordu. Avrupa onu, Hıristiyanlık âlemindeki müstesna mevkiine lâyık bir itibarla karşıladı. ıma Yüz Sene Harpleri'nin bu kısa molasında, hükümdarların

daha başka endişeleri vardı. Sezarlar'ın varisi, Louvre'daki oda sını süsleyen güzel halının desenlerini üzüntüyle seyrederek, ilk yıl geçirdikten sonra, ansızın patlayan bir hâdise onu payitahtına çağırdı.

V. TİMUR BUHRANI

Asya'da yeni bir iktidar büyümeye başlamıştı. Bu iktidar Os manlı fütuhatının sağlamlığını son derece ciddî bir şekilde tehli keye düşürdü. Semerkand civarında doğan Timurlenk (Timur leng, Topal Timur, Aksak Timur) orta halli fakat eski ve asil bir Türk ailesine mensuptu. Çağatay (Orta Asya)'daki Cengizhanlılar ın hanının hizmetinde yetişmişti. Sâdık ve isyankârdı. Her ikisini de aynı maharetle yapabiliyordu. Sadakati ona mevki hazırladı isyankârlığı da onu Mâverâünnehr hükümdarlığına getirdi (1369) Diğer taraftan bütün Türkler, Moğollar ve umumiyetle bütün Barbarlar gibi, hukuka ve şekle çok düşkün olduğundan hanı metbu olarak tanımakta devam ediyordu. Genişleyebilmek için menşein de kudretli bir isim bulunması lâzımdı. Hemen kendisine sahte bir şecere yaptırdı. Büyük bir ihtimamla hazırlanan bu şecereye göre Timur, Allah'tan sonra her türlü iktidarın tek kaynağı olan Cengiz Han'dan geliyordu. Allah'a gelince, çok mutekid olduğu için hemen Kur'an'ı açtı ve şu kelimeleri okudu: "Seni, yeryüzünde kendimize vekil yaptık." O andan itibaren her şey yoluna girmişti; rahat bir vicdanla İran'ı fethedebilir, hattâ şehinşahın Cengiz Han'ın son varisleri tarafından parçalanan mutlakıyetini ihya edebilirdi. Başlıca gayesi de bu oldu. Timur'un, Ahamenîler'in ve Sâsânîler'in olduğu kadar Hulâgû'nun da halefi olarak mütalâa edilmesi lâzımdır. İndus'tan Fırat'a kadar, imparatorluğu paylaşmış olan umhtelif hanedanları yok etti yahut hükmü altına aldı; zamanın en büyük Müslüman hükümdarı olan Mısır sultanından Suriye'yi alarak tekrar bu imparatorluğa kattı. İhtirası daha da ötelere, Cengiz Han'ın mirasının tekrar birleştirilmesine kadar gidiyordu: Silâh ve ateşi Delhi'den Moskova'ya kadar getirdi. Öldüğü zaman Çin'i büyük Türk - Moğol federasyonuna tekrar katmak üzere sefere çıkmış bulunuyordu.

Parlak bir şövalye, fazla bir stratejik dehası olmayan usta bir kumandan olan Timur, bilhassa faaliyeti, hilesi ve inatçılığıyle muvaffak oldu. Kendi anlattığına göre gençliğinde, bir gün düşmanlarından sakınmak için harap bir eve girmiş ve orada saat-

lerce bir karıncanın hareketlerini seyretmişti. Karınca kendisinden büyük bir buğday tanesini bir duvarın üstüne çıkarmaya çalışıyordu; buğday tanesi altmış dokuz defa düştü; karınca her defasında teşebbüsünü tekrarladı ve yetmişincide isteğine ulaştı. Timur, bu dersi hayatı boyunca unutmadı.

Artık şan, şöhret ve gurunun zirvesine çıkmıştı, sadece adından bahsedilmesi dünyayı titremeye yetiyordu. Kastilya kralına varıncaya kadar, dünyanın her tarafındaki hükümdarların elçileri Timur'un sarayına giderek hürmetlerini bildiriyorlardı. İranlı vakanüvis bu ziyaretlerden istihafla bahsederek: "Çünkü küçük balıkların da denizde yeri vardır", der. Osmanlı padişahının Timur'u tahkir etmesi böyle bir zamana rasladı; bu korkunç komşusuna tecavüz etti. Onun yenilmiş düşmanlarını kabul etti, istek ve şikâyetlerine hakaretle cevap verdi. Diğer taraftan Timur da Bayezid tarafından yerlerinden atılmış Anadolu beylerini yanında barındırıyordu; bunun sebebi de, faraziye olarak Cengiz Han sülâlesinden geldiği için bütün Türkler'in tabii hâmisi olmasıydı. Ya Bayezid kim oluyordu? Hiçbir yerden çıkmamıştı, hiçbir ceddi ve unvanı yoktu. Milletler arasında hükümran olan millete ne hakla kendisini kabul ettirmeye çalışıyordu? Hakkı olmayan şeyleri zorla alan Timur, bunu başkalarının yapmasına kat'iyyen tahammül edemiyordu. Kendisi gibi bir İslâmiyet şampiyonunun yanında bu "Rum Kayseri" nin Müslüman olarak adı mı geçerdi? Peygamber sülâlesinin, dinî tarikatlar ve kanun mümessillerinin en seçkini kendisi değil miydi? Kısacası Timur, taarruz etmek için lüzumlu bütün sebepleri topladı. Sivas'ın alınması ilk işaret oldu, ama Osmanlı padişahı yine vaziyetini değiştirmedi; bunun üzerine Timur, bütün kuvvetiyle üzerine yürüyerek onu Ankara'nın şimâl-i şarkîsindeki Çubuk ovasında, Osmanlı ordusunda bulunan ve kendisini gerçek reisleri olarak tanıyan Anadolulu askerlerin taraf değiştirmesi sayesinde yendi (1402). Ceza mahiyetinde olmak üzere Bursa'daki padişah türbelerini tahrip etti, İzmir'i Hıristiyanlar'dan aldı. Bizans imparatorunun, Foça, Sakız ve Midilli Cenevizlileri'nin hürmetini kazandı ve nihayet Türk emirlerini kendi yerlerine yerleştirdi. Böylece, Türkleri kendisine tabi kılma vazifesini tamamladıktan sonra, yaptığı işi kâfi görerek Semerkand'a döndü.

Ankara bozgunu, Osmanlı iktidarının gelişmesini durdurmayan, fakat geçiktiren tâli bir hadise olarak kaldı. Yalnız, bu hikâ-

yenin anlaşılması için üç mühim noktanın akıldan tutulması lâ zımdır: Avrupalılar'ın devamlı gayretlerinin yapamadığı şeyi Asya bir darbede yaptı; Osmanlılar, Avrupa'daki fetihlerinden sonra yaptıkları ve daha zayıf olan Asya fütuhatında kazandıkları yer lerin çoğunu kaybettiler. Asyalı kuvvetleri kendilerine sadakatsiz lik ettiği halde, Avrupalı birlikleri hattâ Hıristiyanlar ve Sırplar askeri vazifelerini mükemmel bir şekilde başardılar.

Yalnız bu felâketin doğurduğu bir vaziyet az kalsın meş'um bir netice verecekti. Harpte esir düşen Bayezid, aynı mevzuda çıkarılan ve sağlam kaynağa dayanmayan bir efsaneye rağmen galip hükümdardan şerefine lâyık bir muamele gördü. Ama kısa bir müddet içinde, esarette iken öldü. Yerine kimin geçeceği daha önceden kararlaştırılmamıştı. Hayattaki dört oğlu silâha sarıla rak saltanat mücadelesine giriştiler. 1413'te Mehmed padişah ola rak kaldı, sonra başka bir taht müddeisi, onun ardından bir baş kası çıktı. Böylece bu dahili harp 1423'e kadar devam etti. An kara bozgununa ve onun arkasından gelen buhrana mukaveme edebilmek için Osmanlı varlığının son derece kuvvetli olduğunu kabul etmek lâzımdır.

Avrupalı rakipleri şartlardan faydalanmasını bilmediler. An cak bu, fırsatları görmediklerinden değil kendi gaileleriyle ve bir birleriyle uğraşmaları yüzünden oldu. Ceneviz, Boucicaut'nun ida resi altında, Rodos şövalyeleriyle beraber Orta Şark denizlerinde ve Suriye sahillerine, faydalı olmaktan ziyade güzel olan çok uzun bir sefer yaptı. Bu arada karadaki topraklarını (Visenza, Padua Verona) geri almak, Macaristan'ın Dalmaçya sahilini istirdat et mekle meşgul olan Venedik daha pratik davrandı. Anlaşmalar harp ve altın sikkeleri bir araya getirerek, Türkler'den ve daha başkalarından Adriyatik ve Ege sahillerinde iyi şehirler ve kârlı himaye toprakları kazandı; hattâ imparatorun kardeşi olan hü kümdarından Selânik'i bile satın aldı. Sigismund, Niğbolu dönü şünde tacına göz diken rakiplerle uğraşmak zorunda kaldı, hile kullanarak imparatorluk tacını ele geçirdi, Bohemya kralı oldu; sonra kendisini Constance'la olan ihtilâflara ve Hussite'lerin ten kiline verdi. Ancak 1427'de Türkler'e tekrar müdahale edecek vazi yete gelmişti; ama Türkler toparlanmıştı, yaptığı sefer acınacak bir muvaffakiyetsizliğe uğradı.

İmparator Manuil'e gelince kısa bir müddet için kendisini teselli etti ve hayale kapıldı. Önce Mehmed'i destekledi ve Avru

ıa'ya geçirdi, Mehmed de ona Karadeniz ve Marmara üzerindeki ıirkaç küçük şehri geri verdi. Ona baba dedi, yani metbu tanıdı. 'akat Manuil yeni bir taht müddeisi yüzünden ona ihanet etti. Mehmed'in oğlu ve halefi II. Murad müddeiyi astı, İstanbul'u nuhasara etti, az kaldı zaptedecekti; verilen şehirleri geri aldı, eniden tâbi olan Manuil'i zorlayarak 30 000 düka vergiye bağladı 1432). Ertesi sene felce uğrayarak bir papaz cübbesi altında ölür-en, ardında oğulları arasında beş parçaya bölünmüş imparator-uk taslağını bırakıyordu. Cenaze merasiminde toplanan kalabalık se onun ölüsüyle beraber Roma büyüklüğünün ölümüne de ağlı-or gibiydi.

Şuna dikkati çekelim ki, devletin gitgide gözle görülür hale elen idbarı, medeniyette bir inhitatla beraber olmuyordu. Aksi-e, sanat, edebiyat, ve fikrî faaliyet kısmen Latin tesiriyle her za-nankinden daha canlı bir şekilde parlıyordu. Ama hep eski yol-ar takip ediliyordu, yenilik yoktu. Ruhban sınıfı ile okur yazar ınıf arasında yeni bir Helenizm hissi, Helen milleti fikri doğu-or, Lycurgue ve Epaminondas an'anesinden yeniden kuvvet alın-lığı iddia ediliyordu. Demek ki, Bizanslılar daima Romalı olmuş-u. Kendisini gösteren sun'î anlayış tarzı, çoğu Slav asıllı yahut ırnavut olan ve Rumca konuşan sözde Helenler'den ibaret bir üçük gruba inhisar eden imparatorluğun akibetinin en emin elirtisidir.

VI. İSTTANBUL'UN ALINIŞI

I. Murad nasıl imparatorluğun bânisi ise, II. Murad da ta-nircisi oldu (1421 - 1451). Asya'daki isyanları bastırdı, Timur tara-ından canlandırılan beylikler den bazılarını kat'î olarak ilhak et-i: Germiyan (Kütahya), Aydın, Saruhan, Menteşe ve daha sonra ıntalya. Sadece Karaman, Kastamonu ve Sinop'u müstakil olarak ıraktı. Avrupa'da Tuna'ya kadar şarkî Sırbistan'ı hükmü altına ldı, Epir, Arnavutluk ve Bosna'ya ayak bastı, Garbi Sırbistan, flâk, Yunanistan ve Peloponez'i vergiye bağladı, Selânik'i Vene-likliler'den aldı, İmparator'un kardeşlerinden birinin yardımıyle stanbul'u yeniden muhasara etti; İstanbul yine bir Latin müda-alesiyle kurtuldu (1442). Macarlar'ın bir zaferi Türk birliklerini

Bu sırada, ümitsizliğe kapılan imparator VIII. İoannis, kilise birliğini Floransa ruhanî meclisinde tasdik etmişti (1439). Papa resmen Haçlı seferi istedi. Macaristan ve Polonya kralı Vladislav, hemen davete icabet ederek yardımcı Sırp ve Romenler'le takviyeli olarak 1443'te Balkanlar'ı istilâ etti, Sofya'yı aldı, Noel'in karları altında Filibe'ye hâkim dağları aştı; fakat zaten uzamış bulunan bir seferi devam ettirecek vasıtalardan mahrum olduğu için geri çekildi. Ertesi sene tekrar, papanın, Venediğin, Burgonya dükasının, Napoli ve Aragon kralının Boşnak ve Ulahlar'ın desteğiyle harekete geçti; fakat hükümdarları, damadı olan padişahla muahede yaptığı için Sırplar tarafından terkedildi. Vladislav Varna'ya kadar geldi. Maksadı oradan gemiyle İstanbul'a gitmekti, fakat orada yenildi ve öldüdürüldü. 1445'teki üçüncü bir sefer Tuna'nın ötesine geçmedi, 1448'deki dördüncü sefer Kosova'da ezildi. İstanbul'un akıbeti artık anlaşılmıştı.

VIII. İoannis, müdafaasına ancak şikâyetlerde bulunmak suretiyle katılmıştı. Müdafileri yenilince hediye zoruyla padişahın müsamahasını kazandı ve ölünceye kadar rahat etti. Kardeşi ve halefi Konstantin, Isparta'da taç giydi, Murad tarafından teyid edildi ve bir Katalan gemisiyle İstanbul'a getirildi. Yeni padişah II. Mehmed daha tahta çıktığı andan itibaren Bizans payitahtının ve onun imparator taslağının işini bitirmekte kararlıydı. Bütün kuvvetlerini bu müşkül hedef üzerine teksif edebilmek için herkesle sulh yaptı. Henüz Rumlar'ın elinde bulunan Ereğli, Silivri ve Misirri'yi aldı; Boğaziçi'nde hem rakibine Karadeniz yoluyla gelecek ikmal malzemesinin yolunu, hem de en büyük gelir kaynağı olan geçiş ve gümrük haklarını kesmek için, Anadoluhisarı'nın karşısına Rumelihisarı'nı yaptırdı. Avrupalı mühendislerin idaresi altında büyük bir donanma ve büyük bir topçu teşkilâtı kurdu ve 6 nisan 1453'te 53 gün sürecek olan muhasarayı başlattı. Şu noktaya dikka tetmek lâzımdır ki, taarruz eden taraftan müdafaa eden taraftakinden daha fazla Hıristiyan bilhassa Sırp bulunuyordu. Müdafaada, sadece 7000 muharip vardı, bunun da yarısını her milletten Latinler teşkil ediyordu. Asıl gayreti gösteren, en mühim vazifelerden çoğunu işgal eden bu Latinler oldu. Bunlardan biri olan Cenevizli Giustiniani, savaş hareketlerini idare etti ve yaralanarak muharebe dışı kalınca parti kaybedilmiş oldu. Meşhur hilenin muvaffak olup da Türk gemileri Beyoğlu tepesinin üstünden aşıp Haliç sularına ininceye kadar, Venedikli

Cenevizli, Provansal ve Katalanlar'dan mürekkep bir Latin filosu iaşe ikmalini temin etti ve Türk gemilerini hareketten alıkodu.

Sayısı 180 000'den daha az olmayan halka gelince, bunlar sadece dinî alaylar yapmakla iktifa ediyor ve çarşıda pazarda, Allah tarafından çok geçmeden gönderilecek bir meleğin kendilerini kurtaracağını konuşuyordu. Bu melek bir Türk bile olabilirdi. İmparatorun yaptığı kilise birliğinden nefret ediliyordu. Papacıların gelmesindense Türkler'in gelmesi evlâ idi. Büyük Dük Lucas Notaras her önüne gelene bunu söylüyordu. Çok bilgili ve halk tarafından sevilen rahip Gennadios Scholarios bozguncu kâhinlikler icat ediyor ve yayıyordu. Kâinatın akıopolü olduğunu iddia eden beldenin gurunun kelimelerde kalmasının üzerinden seneler geçmişti, zilletinin son günlerinde ilâve ettikleri, din düşmanın şiddetini yumuşatmadı. Muzaffer birlikler üç gün yağma ettiler, silâhlı şahısları yahut şüphelileri öldürdüler, dilediklerini köle yaptılar.

Türk usulüne göre yapılan yağma bitince II. Mehmed şehre girdi, tenha sokaklardan geçerek dua etmek üzere, camiye çevrilmiş olan Ayasofya'ya gitti. Kanlı elini caminin duvarına bastırması mecazî bir ifadeden ibarettir.

İstanbu'un alınmasının hiç bir hakikî ehemmiyeti yoktur. Bu uzun zamandan beri kaybolmuş bir kimsenin ölüm ilmühaberinden, zaten büyümüş olan bir iktidarın da doğum ilmühaberinden başka bir şey değildir. Fakat bu formalite, üzgün Avrupalılar'ın gözünde ebedî gibi görünen bir haşmetin yıkılmasını canlandırıyordu. İmparatorluk, payitahtında, bugünkü devletlerin hepsinden daha esaslı surette mevcuttu, ve onu almadıkça, fâtihler başsız bir vücudun uzuvlarını toplamış oluyorlardı. Şimdi Roma'dan yayılan muhteşem kudreti ellerinde bulunduruyorlardı. II. Mehmed, bundan böyle meşru varis, tek imparator ve "basileus" olduğunu herkese göstermek için, son Hıristiyan imparatorunun başını meydanda teşhir etmeye dikkat etti. Artık nişanlarının üstüne "Asiae et Graciae imparator" unvanını yazdırabilirdi. Ayasofya'daki ibadetini bitirdikten hemen sonra kiliseler birliğinin en sert muhalifi Gennedios Schlarios'u, birlik taraftarı Grigorius'un yerine patrik ilân etti. II. Mehmed, Justinien gibi aynı zamanda kilisenin de reisiydi.

II. KISIM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN İNKİŞAFI

I. II. MEHMED'İN FETİHLERİ VE AVRUPA

Attila nihayet Roma imparatorlarının tahtına oturmuştu; bedevî peygamber, onun himayesi altında, Hıristiyan kilisesi pederlerinin, ptariklerinin, keşişlerinin ve ruhanî meclislerinin topraklarını kendi kanununa boyun eğdiriyordu. Bu topraklar Hıristiyanlığın teşekkül ettiği, tamamen Asya menşeli olan bu inanışın, Yunan felsefesinin yardımıyle Avrupaî bir mânâ kazandığı topraklardı. Kurucuların lisanını muhafaza etmek, ve tek meşru dünyevî hükümdara sahip olmakla iftihar eden, Latin Hıristiyanlığına müstemleke Hıristiyanlığı gözüyle bakan Şark Kilisesi esarete düşmüş ve taraftarlarının mühim bir kısmını kaybetmişti. Yeni gelenler topraklarının bütün sathında, Barbarlar'ın Garp'ta yaptığından daha cîddî, topyekûn bir ihtilâli gerçekleştiriyorlardı Avrupa aleyhtarı olan bu Asyalı ihtilâl, farklı ve ayrı bir hayat anlayışı getiriyor, Yunan edebiyatını tahrip ediyor, Yunan tefekküründen aldığı şeylerin şeklini değiştiriyor, Roma hukukunu siliyor ve yerine, başka şekil ve esasa dayanan başka kaideler getiriyordu.

Şüphesiz, yeni imparatorluk, İstanbul'un alınışının ertesinde daha sonra alacağı şekilde çok uzaktı. Fakat Bizans tarihinde aynı genişliğe müsavi bir devreyi bulabilmek için 400 sene geriye gitmek gerekir. Şaşırtıyor, endişe veriyor, korkutuyor; fakat varlığı münakaşa ediliyor, itibarı eksik. En mühim Müslüman hükümdar olan Mısır sultanı ona sadece "asil melikü'n-nasr" unvanını veriyor. Daha sonra da Uzun Hasan ona küstahça Mehmed Bey diye hitap edecek, fakat Osman'ın torunu herkesin hürmetini celb etmekte gecikmeyecektir. II. Mehmed, Sezar ve İskender'in fütuhatıyle beslenmiş harikulâde faal, yorulmak bilmez, sade, kararlı ve aman vermez, gururun düşmanı bir insandı. Harp etmeden bir tek yıl geçirmedi, bu sene Fırat'ta, öbür sene Tuna'da: ve dai

ma iyi bir sebeple: bir tecavüze cevap vermek, bir entrikayı kesip atmak, bir ihaneti cezalandırmak gibi. İnsan öyle sanır ki, en az ihtiraslı ve en çok sulh sever bir kimse de asla başka türlü hareket edemez; fark şu ki, o, her fırsatta hiç tereddütsüz ileri yürüyordu.

Onun harp hareketlerini sıradan takip edecek değiliz; yalnız kısa bir bilânçosunu yapmak kâfidir. Türk ve Moğol ecdadının değişmez düsturuna göre yeni hükümdar önce imparatorluktaki muhtemel müddeilerin, Bizans hükümdar ailelerinden kalanların hesabını görmeye mecburdu. Ölen imparatorun kardeşleri olan iki Paleolog, Demetrius ve Thomas bir vergi ödeyerek Mora'da hüküm sürüyor, âsi Arnavut çeteleri arasında, birbirleriyle dövüşüyorlardı. Ruhban sınıfı padişahı anarşiye karşı yardıma çağırıyordu. Mehmed, burayı ilhak ederek nizamı temin etti. Demetrius rahip oldu, Thomas papaya sığındı. Oğullarından biri, André Katolik oldu ve haklarını Fransa kralı VIII. Charles'a devretti; bir diğeri Osmanlı ordusunda şerefle hizmet etti. Komnenoslar'ın Trabzon'da sahilde biten dar bir yerleri vardı, buraya imparatorluk adı vererek iftihar ediyorlardı. Osmanlılar'ın büyük düşmanı Uzun Hasan'la ittifak yaptılar, vergi ödediler ve prenseslerinden birini onunla evlendirdiler. Mehmed Trabzon'u aldı, son imparatorun kızı ve sarık saran veliaht hariç olmak üzere bütün aileyi katletti, kızı haremine aldı.

Uzun zamandan beri vergiye bağlanmış olan Sırbistan despotu, Türkler'e veya Macarlar'a sadakat beyan ediyordu. Ölümünde, üçüncü oğlu annesini zehirledikten sonra tahtı gasbetti. İki ay tutundu. Sultan Murad'dan dul kalmış olan kızkardeşi İstanbul'a iltica etti. Dul karısı krallığı bir haçlı seferi için vaızda bulunan papaya tımar olarak verdi. Gücenen asiller Türkler'i çağırdılar. Mehmed, elleri hakla dolu olarak memleketi hükmü altına aldı. Bosna kralı vergi vermeyi reddetti, Hersek derebeyisi Macaristan'a sığındı ve Osmanlı İmparatorluğu iki yeni eyaletle genişledi. Yunanistan'daki Frenk derebeylikleri ve Arnavutluk sindirildi, Eflâk tâbilikte tutultu, Ceneviz kolonileri ve Venedik kolonilerinin bir kısmı Hıristiyan sahiplerinden alındı; bizim, Cengiz Han imparatorluğunun parçalarından biri olduğu için Tatar dediğimiz Kırım ve Şimalî Karadeniz Türkleri vergiye bağlandı ve buraların Müslüman ruhânî sınıfı İstanbul'a bağlanarak padişahın Avrupa'daki faaliyeti tamamlandı. Asya'da Türk Sinop, Rum Trabzon'la

aynı zamanda fethedilmişti; beş muharebe de Karaman'ın (Konya) tâbi kılınmasına yetti. Bu büyük eyalet, Selçuklular'ın uzun müddet Osmanlı iktidarıyle bir mukabil ağırlık meydana getiren Avrupa Hıristiyanları ve Uzun Hasan'la anlaşmalar yapmaktan vazgeçmeyen en mühim hükümdarına aitti. Bu hükümdar hakimiyet sahasını Mezopotamya, İran ve Ermenistan'a kadar uzatan bir Türk şefiydi. Selçuklular'ın ve Timur'un halefi olarak Türk ve Müslüman dünyasında üstünlük taslıyordu. Mehmed'in bir zaferi onun gurununu yere serdi.

Osmanlı İmparatorluğu artık, Şimalî Karadeniz sahilleri sayılmamak şartıyle, bir milyon kilometre murabbaından fazla bir mesahaya sağlam olarak yerleşmiştir.

Bu muhteşem büyüme Avrupa'yı alâkasız bırakmadı ama buna mani olamayacak kadar iktidarsızdı; giriştiği bazı tecrübeler de padişahın fethilerini çabuklaştırmasından başka bir işe yaramadı. İstanbul'un düşmesinden itibaren, papalar, Almanya, Bohemya, Macaristan, Polonya, Venedik, Ceneviz, Aragon ve Burgonya'yı müşterek düşmana karşı birleştirmek için çok gayret sarfettiler, fakat lüzumlu işbirliğini ve bir arada hareket etmek imkânını temin edemediler. Gürcistan'ın Hıristiyan prensleriyle, hattâ Osmanlılar'a rakip olan Karaman, Uzun Hasan ve Rusya Tatarları gibi kendi dinlerinden olmayanlarla da müzakereler yaptılar. Siyasetlerinin en kuvvetli tarafını, kalabalık olduğu için lâzım gelen birlikleri vermeye muktedir olan Almanya üzerinde topluyorlardı. Ellerinde sağlam bir hareket yolu vardı: Laikler üzerinde olduğu kadar ruhban sınıfı üzerinde de fevkalâde vergilerin tahsili selâhiyeti. Ama o zamanki mükellefler görünüşte bugünküler den daha az hürdüler, daha inatçıydılar. Diyet toplantıları birbirini takip ediyor ve her diyetn kendisinden sonraki diyeti haber vermekten başka işe yaramadığı söyleniyordu. Papalık elçileri, belâgatle çok yırtıcı düşmanı, Hıristiyanlık adına Avrupa hudutlarından tamamen kovmak için meşhur Alman milletinin şerefine ve imanına hitap ediyorlardı. İcra edilmeyen kararlar alınıyor, yarıda kalan hazırlıklara girişiliyordu. Papalar her sene, sabırla, prenslerin rekabetleri yüzünden yarıda kalan gizli tertiplerini yeniden yapıyorlardı.

Mevziî hareketler de oldu: Macaristan Belgrad'ı işgal etti. Aragon meşhur Arnavut şefi İskender Bey'i tuttu, ona cephane

temin etti. Güzel bir sefer Hıristiyanlığı sevinçten titretti. Mehmed tarafından muhasara edilen ve onun dev topçusu tarafından hemen hemen tahrip edilen Belgrad kalesi, Macaristan naibi Hunyad'ın kumandası altındaki küçük bir birlikten, ayrıca ihtiyar Fransisken Capistrano'nun getirdiği din adamı olsun olmasın her milletten ve her soydan mürekkep bir dolu insandan yardım gördü. Mukaddes birader tarafından dini hislerine hitap edilen bu insanlar topları suya attılar ve Türkler'i kovdular. Avrupa vekayinamelerinde bu çeşit, romana benzer kahramanlık hareketlerinin pek çok misali vardır ve büyüklüğünün kaynağında olmak bakımından bunları ihmal etmek haksızlık olur.

İstanbul, düşünce, Ceneviz ve Venedik, galiple sulh halinde olmaya büyük bir itina göstermişti. Hemşehrilerinin mütefevva imparatora yaptığı yardımdan dolayı da özür dilediler: Çünkü onlar gönüllülerdi ve cumhuriyetler bundan mes'ul olamazdı. Diğer taraftan kendilerine daha fazla emniyet temin edecek olan bir haçlı seferi yahut bir ittifak imkânları için her tarafta nabız yokluyorlardı. Sonunda Türklerle bozuştular, fakat iki cumhuriyet anlaşmış olarak hareket etmedi. Ceneviz şerefsiz bir şekilde Ege ve Karadeniz'deki müstemlekelerini kaybetti. 1463'te Venedik ve Macaristan aynı zamanda harbe girdiler, Venedik on altı sene bütün imkânlarıyle mücadeleyi devam ettirirken, Macaristan sadece aralıklı hudut harekâtı yaptı. Venedikliler'in imkânları büyüktü ama rakibininkiler ölçüsünde değildi. San Marco sitesi Arnavutluk'taki İskender Bey'i hizmetine aldı, Mora'yı işgal etti; Aragon ve Rodos'un gemileriyle takviye edilen papanın donanması, faydasız bir şiddetle Karaman prensini destekledi. Ama Mehmed bu yüzden muzaffer yürüyüşünden geri kalmadı; üstelik bunu sebep bilerek, akıncılarını gönderip Hırvatistan, Carinthie, Frioul'u yağma ettirdi; çan kulelerinden bakan Venedik halkı onları Piave nehri sahilinde görebildi. Velhasıl Venedik; Ağrıboz, Argos, Limni ve Arnavutluk'u terketti. On sene sonra Kıbrıs'ın kazanılması bunu telâfi etti. Asrın sonundaki daha kısa bir mücadele, Yunanistan'daki bazı yerlerini de elinden çıkardı. Yine de, bundan böyle Şarkî Akdeniz'de üstünlük iddiasında bulunamadan, mutlak olarak değil, nisbeten küçülmüş bir büyük kuvvet olarak kalıyordu. Osmanlılar'ı geriletmek için beyhude bir tecrübe olan 1463 - 1479 harbi, hiç olmazsa mukavemeti ölçmek bakımından tatminkâr oldu. Garbî Avrupa, aynı zamanda aynı mânâyı taşıyan iki şeye daha şahit oldu: 1481'de büyük bir Osmanlı ordusunun hücumlarını

muzaffer bir şekilde püskürten Saint-Jean şövalyelerinin Rodos müdafaası ve bir yıl önce Türklerin eline geçen Otranto'nun geri alınışı.

Mehmed'in halefi, hem karakteri icabı, hem de kardeşi Cem'den korkusu yüzünden daha az müteşebbisti. Kaçan Cem, Rodos şövalyelerine sığınmış, onlardan Fransa kralına daha sonra da Papa VI. Alexandre'ın eline geçmişti. Bu faal, muhteris ve halk tarafından sevilen prens, veraset hukukundaki kararsızlıktan istifade ederek imparatorluğu altüst edebilirdi. VIII. Charles bundan faydalanmak istedi. VI. Alexandre'ın talep karşısında Cem'i zehirleyerek nasıl iade ettiği ve böylece padişaha nasıl paha biçilmez bir hizmette bulunduğu malûmdur. Fransa kralı, İngiltere harbinden ve Burgonya işlerinden kurtulur kurtulmaz, seleflerinin her şeyden önce İtalya üzerinde üstünlük kurulmasını derpiş eden eski siyasetini ele alıyordu. Angevinler'in varisi sıfatıyle Napoli'yi ele geçirdi ve İstanbul Latin imparatorluğunu ihya etmek maksadiyle Draç ve Avlonya'ya geçmeye hazırlandı. Teşebbüs akim kaldı, çünkü o zamanın Avrupa krallıkları ve bilhassa Fransa, bu büyüklükteki bir askerî hareketi, lüzumlu kaynaklarla uzun müddet sürdürecek şekilde teşkilâtlanmamıştı. Henüz feodal vaziyette olduklarından, âdetler, hukuk ve her çeşit imtiyazlar arasında bunalmışlardı, bu da devletin hareketine mani oluyordu Osmanlı üstünlüğünün asıl sebebinin burada gizli olduğunu göreceğiz.

II. OSMANLI İKTİDARININ ZİRVESİ

XVI. asrın ilk senelerinde Avrupalı hükümdarlar kendi işleriyle pek fazla meşguldüler. Venedik neticede Türkler'le ittifak yapmıştı. Macaristan, kafası ve kesesi boş bir adamcağız tarafından idare ediliyordu; onun yerini de bir çocuk aldı. Asilzâdeler kırılıp dağılan iktidarın parçaları üzerinde münkaşa ediyor, köylüler isyan ediyordu. Aynı zamanda İskender'in büyük bir okuyucusu olan Sultan Selim, bu taraftan rahat kalınca Şark'a döndü. Yemeklerinde, ağaçtan yapılmış bir kâse içinde bir tek çeşit yemek yiyen, sert, zalim, şair hem de iyi bir şair, katı bir askerdi.

Her şeyden önce bütün Müslüman dünyasında yeni imparatorluğun itibarını temin etmesi lâzımdı. Uzun bir inhitâtın şanını sildiği Roma Sezarları'nın yerine geçmek kâfi değildi. Müminlerin indinde iki hükümdar kendisinden üstündü: Birincisi İslâm'ın

Mukaddes yerlerini, Mekke, Medine ve Kudus'ü elinde tutan, sarayında peygamberin vekili rolünü oynayan Abbâsiler'den inme birinin hâmisi olan, Arabistan, Suriye ve Mısır'ın efendisi, "sultan" diğeri eski Sâsâni mutlakiyetini Timur ve Uzun Hasan'dan daha sağlam bir şekilde kuran sahtekârlık ve mürâyilik Roma'sının karşısına bir Şâpur ve Husrev gruruyla dikilen şehinşahtı.

Ali mutezilesinin (Şiiler) reisi olan bu sonuncusu, o sıfatıyle Küçük Asya'da Kızılbaşlar'ı muazzam bir şekilde isyana tahrik etmişti. Selim önce onu küçük düşürmeyi aklına koydu. Topçusu, emsalsiz İran süvarisi karşısında haklı çıktı (1514). Tebriz'e girdi, ancak çıkan bir yeniçeri ayaklanması burada tutunmasına mâni oldu. Şarki Anadolu'nun Kürt-Ermeni mıntakasını, Erzurum, Diyarbekir ve Maraş'ı ilhakla iktifa etti. Oradan, kendisine Suriye'nin kapısı açıldı. Mutezile üzerindeki bu zaferi, onu Sünni mezhebinin en büyük müdafii mevkiine yükseltmiş, bu sıfatla Mısır sultanına rakip yapmıştı. Fakat o, mel'un İran'ın müttefiki olan şerefsiz bir rakipti. Bâbıâli ricalinden biri: "'Mukaddes şehirleri korumak artık bir vazifedir" diye telkinde bulundu. Selim bu telkini vereni sadrâzam yaptı. Zavallı adam bu tehlikeli şerefi istemiyordu. Padişahın eliyle vurulan bir sopa darbesi onda şeref arzusunu uyandırdı.

Bu derece kuvvetli bir sebebe dayanan harbin mes'ut bir netice vermemesine imkân yoktu. Bu korkunç Memlûkler, Asya'nın en kahraman, en muharip milletleri arasından seçilmiş, bütün hayatlarını askerlik sanatına vermiş olan bu şekillenmiş köleler, vaktiyle Moğol ordularına muzaffer olanlar, 24 ağustos 1516'da Halep, 23 kânunusâni 1517'de Kahire'de hezimete uğradılar. Burada da topçu, Osmanlı zaferinde son sözü söyledi. Suriye ve Mısır'ı fethetmeye birkaç ay kâfi gelmişti; Mekke şerifi hiç vakit geçirmeden Kahire'ye gelerek mukaddes şehrin tazimini galibe bildirdi. İstanbul'un sukutu üzerinden daha üçte iki asır geçmeden yeni imparatorluk, mesahasını üç misline çıkarmış, zamanın en zengin ülkeleri arasında sayılan memleketi ilhak etmekle iktisadî ve mâlî kaynaklarını son derece genişletmişti. Adriyatik denizine dayanıp, Ege denizini, Şarki Akdeniz'i, Karadeniz ve Kızıldeniz'i hudutları içine alarak üç kıt'anın birleşme yerine tahakküm ediyordu. Şarkî Roma'nın on bir asır evvel işgal ettiği yerleri hemen hemen aynen almıştı; ama beriki Avrupa'nın müstahkem mevkiiydi, o ise buna karşı Asya kitlelerinin bir taaarruz ileri karakolunu temsil ediyordu.

Selim bu fethiyle Sünnî Müslümanlar'ın en büyük hükümdarı oluyordu. Daha da fazlasını, en yüksek rütbe olan Peygamberin vekilliğini şahsında yaşatmak istedi. XIII. asırda halifeliğin kaldırılmasından sonra, sâkıt halife ailesinin bir azası Kahire'ye iltica etmişti. Sultan Baybars onun menşeini hukukan tesbit ettirmiş ve kendi nüfuzunu kullanarak el-Hâkim Biemrillah adı ile halife ilân etmişti. Bu mülteciden gelenler de unvanı muhafaza ettiler ve Selim bunların sonuncusunun taşıdığını iddia ettiği hakları aldı. Dolayısiyle kendi kendisine "Halîfe-i Resûl'ullah ve Emîrü'l-minîn" unvanını verdi. Sünnî Müslüman hukukunda bu iktidar değişmesinin kıymeti yoktu. Ne bunlardan birinin verme ne de diğerinin alma iktidarı vardı. Halifenin Arap Kureyş kabilesinden olması lâzımdı; bu vaziyet Osmanlı padişahını bu unvandan uzaklaştırıyordu. Ayrıca halifenin veraset suretiyle değil, seçimle o unvanı almış kuvvetli bir hükümdar olması lâzım geliyordu. Bu iki şart Kahire Abbâsîleri'ni uzaklaştırıyordu. Fakat devamlı bir tasdik ve başka rakip olmaması hakkı yaratır; üstelik Selim, Mısır'daki ilk Fâtımî halîfesi gibi elini kılıcının kabzasına koyarak: "İşte unvanım" diyebiliyordu. Ne olursa olsun, uzun zamandan beri sukut etmiş, ama asla unutulmamış büyük bir ismin nüfuz ve itibarını kazanıyordu. Yalnız bu ismi kaldırıp yükseltmek, onu İslâm milletlerinin minnettarlığına ve hürmetine lâyık kılıyordu.

Avrupalılar'ın "Muhteşem", Türkler'in "Kanunî" dedikleri halefi Süleyman (1520 - 1566), Osmanlı itilâsının en parlak günlerine reislik etti. Zahirî debdebenin zevkinden başka, bir asilzâde inceliğiyle de ecdadının sadeliğinden ayrıldı. Sevimli bir dost, kat'î hükümlü ve tehlikeli bir âmirdi. İnsanları ve işleri istihfaf ediyor, buna rağmen her ikisine de nafiz bir görüş ve seri bir itinayla nezaret ediyordu. Nazırlarının meclisinde pek müstesna olarak bizzat hazır bulunan, haremin gözdelerine en yüksek vazifeleri veren ilk hükümdar oldu. Harbe az mütemayil olduğu halde aralıksız harb etmiş, birliklerini meşgul etmek ve kendisine hürmet ettirmek için kumandayı bizzat ele almıştır. O, Selim yahut II. Mehmed gibi bir fatih olmadı; hudutları genişletmekten ziyade sağlamlaştırmayı tercih etti, ayrıca yeni arazi kazançları da şayanı dikkat derecede çok oldu, bu kazançlar müzakere edilmiş bir hamlenin neticesi olmaktan çok, şartların ve daha önce kazanılmış olan sür'atin neticesidir

Faaliyetini daha çok Garp'ta tutmakla beraber, Şark'ta da sağlam bir gelişme iradesiyle faaliyet gösterdi. Tebriz'i geçici ola-

rak, Mezopotamya ve Bağdad'ı da kat'i olarak imparatorluğa kattı (1534). Böylece Selim'in siyasetini tamamlıyordu: Osmanlılar artık İslâm'ın bütün mukaddes şehirleri, Mekke, Medine ve Kudüs'le beraber, bütün tarihî payitahtlarına, Şam, Kahire ve Bağdad'a da sahip oluyorlardı. Bağdad, Cteésiphon'un yerini aldığı için, Küçük Asyalı çobanın torunu aynı zamanda hem Sâsâniler'in hem de Sezarlar'ın merkezini işgal etmiş oluyordu.

Hükümdarlığının başından itibaren, Süleyman, gayretini önce, Tuna ve Ege denizindeki vaziyetini takviye etmeye teksif etmişti. Ege denizinde, korsanların cumhuriyeti, âsîlerin ve kaçak kölelerin barınağı olan Rodos, Mısır'la olan münakaleyi taciz ediyor, Müslümanlar'ın hac yolunu tehlikeye düşürüyordu. Mısır'ın fethinden önce, şövalyeler, Osmanlılar'a karşı Mısır sultanıyle ittifak yapmıştı; fetihten sonra isyan eden Suriye valisine top ve topçu zabitleri vererek yardım ettiler. Süleyman müttefik Venedik cumhuriyetinin balyozunu da peşinden sürükleyerek alınmaz kaleyi aldı. Venedik balyozu, varlığıyle İslâm'ın zaferini ve şarkî Akdeniz'deki Hıristiyan bahriyesinin mahvını teyit etti (1522). Tuna üzerinde, Macar efendilerinden nefret eden Sırp ahalinin de iştirakiyle, alınamaz halde olan Belgrad'ı aldı (1521).

Osmanlı büyükelçisinin Buda'da katledilmesi, zaten Tuna ve Sava boyunca devam eden ihtilâfı büsbütün şiddetlendirdi. Sonunda harp, Süleyman'ın umumî bir hücumuna yol açtı; Macar ordusu Mohaç'ta mahvedildi. Kral Layoş öldü, kendisi de 1526 eylülünde Buda'ya girdi. Fakat Petervaradin hariç, hiçbir yerde garnizon bırakmadan, bütün memleketi korkunç şekilde tahrip etmiş olmak ve binlerce esir götürmekle iktifa ederek hemen geri döndü. Attila da öyle yapıyordu.

Bu bir fetih seferi değil, ceza seferiydi. Asıl fetih bundan sonra ve iki merhalede yapıldı. Çocuk bırakmadan ölen Layoş'un yerine geçmek için Macarlar bölündüler: Bir kısmı, birbirlerinin kızkardeşiyle evlendikleri için müteveffa kralla karşılıklı kaynbirader olan, Charles-Quint'in kardeşi, Bohemya kralı ve Avusturya arşidükü Ferdinand'a; diğerleri millî bir büyük ve derebeyi sıfatıyle, Transilvanya voyvodası Jean Szapolyai'ye verdiler. Her ikisi de kendilerini tanıtmak için padişaha müracaat etti. Süleyman, zayıf olan ve zaten rakibi tarafından yenilmiş bulunan Szapolyai"nin tarafmı tuttu. Bu defa intikam alan bir yıkıcı olarak

değil, haksızları cezalandıran sulhsever, nizamı ihya eden, huku-ku getiren metbu bir hükümdar sıfatıyle Buda'ya yürüdü. Türk usulüne göre debdebeli bir şekilde kendisine tâbi nasbetti (1528). O 1540'ta ölünce, muahede mucibince ona halef olmayı temin et-miş bulunan Ferdinand Buda'yı muhasara etti ve padişaha senelik 100 000 duka vergi teklif etti. Süleyman, Macaristan'ın zaten ken-disine ait olduğunu, Szapolyai'nin ancak kendisini bir vekili ol-duğunu bildirdi; memleketi işgal etti, yalnız Transilvanya'yı vergi mukabilinde müteveffa prensin karısına ve yeni doğmuş oğluna bıraktı. Ferdinand Garp ve Şimal'de yarım daire şeklinde bir ara-zi şeridini elinde tutmakta devam etti. Macaristan böylece üç parçaya ayrılmış oluyordu. Payitaht dahil, merkez doğrudan doğ-ruya Osmanlı İmparatorluğuna ilhak edildi. Buda'daki bir umu-mî valinin idaresinde on iki sancağa bölündü. Bu umumî vali Hı-ristiyan hükümdarlarla muhabere ediyordu. Eski Türk ve Moğol usulüne göre halkın, evlerin ve tarlaların tescili yapıldı. Köyde feodal derebeylerinin yerini sipahiler aldı, yeniçeriler şehirlerdeki garnizonları tuttular. Müslümanlar'ın camileri ve şer'î hâkimleri oldu. Ama Hıristiyanlar da âdetlerini ve kiliselerini, Gran başpis-koposu kaza hakkını ve gelirini muhafaza etti. Bütüniyle, mahallî ifratlara rağmen, idare, nizamlı, adil ve mutedil görünüyordu. Maalesef memleket, Türkler'in olduğu kadar Hıristiyanlar'ın da hizmetinde bulunan başıbozuk çetelerin hudut boylarında yaptığı baskınlara uğradı. Haydutlar bir taraftan, Martaloslar diğer taraftan, haydutlar ve korsanlar yağma ediyor, çalıyor, öldürüyor, ırza geçiyor, birbirini geçmek hevesiyle kesip biçiyor, esir ticareti yapı-yorlardı.

Macaristan'ın veraseti meselesi, neticede; Burgonya'nın vera-seti meselesi Avusturya ve Fransa hanedanları arasında nasıl bit-mek bilmeyen bir harbe yol açtıysa; Avusturya ve dolayısıyle Ger-men İmparatorluğunda Osmanlı iktidarına karşı barış kabul et-mez bir düşmanlık doğurdu. 1528'den beri, hükümlerine pek de riayet edilmeyen muahedelerle kesintili olarak, harp üstüne harp, taarruz üstüne taarruz yapılıyordu. 1529'da Türkler muvaffakiyet-siz bir Viyana muhasarası yaptılar, 1532'de Viyana'ya 100 kilo-metre mesafedeki Köszeg'i aldılar, Carniole, İstirya, yukarı Avus-turya'yı tahrip ettiler. Garp'ta, Şimal'de, Osmanlılar'ın Temeşvar'ı ilhak ettiği Transilvanya'da dövüşülüyordu; Alman ve Avusturya birlikleri tarafından muhasara edilen Buda kurtarıldı. Padişah İran hududunda olmadığı zaman taburlarını Macar kapılarına sev-

ketti. Dejenere olmaktan korumak için, ordusunu devamlı olarak meşgul etmeye mecburdu. Nihayet Szigt'te bir kale duvarı dibinde öldü, ölümünden iki gün sonra da kale alındı (1566). Durmadan tekerrür eden taarruzlarında, düşünülmüş bir fetih niyetini işaret eden bir husus yoktur. Süleyman'ın üstünlüğünü kabul ettirmek istediği görülmektedir. Romalılar'ın kralı Ferdinand'la, çok yüksekten bakarak ve onu istihfafla Viyana kralı diye tavsif ederek muahede yapar, onu sadrâzamla aynı seviyede tutar, ona kendisini tek imparator olarak tanıtır, Macaristan'ın elinde bulundurduğu kısmı için 30 000 düka vergi vermeye mecbur eder. Aynı seçkin imparator Süleyman, onu "potentissimus ac serenissimus christianorum electus Caesar" diye tavsif etmiş kendisine ise "ter maximus Turcarum imperator" unvanını vermiştir. İmparatorluk unvanında hak iddia eden Şarlkent'le muahede yapmayı daima reddetmiş, aksine, himayesindeki bir kimsenin koruyucusu sıfatıyle I. François'nın teşebbüslerini kabul etmiştir.

Bununla beraber onun doğrudan doğruya İtalya'da bir harekete geçmek hususundaki mükerrer ricalarını kale almamıştı. Bir defa o tarafa bir sefer tasarladı. Filosu ve korsanlarının desteğiyle 1527'de Avlona'da göründü. Bunun neticesinde Venedik'le geçici bir ihtilâf çıktı, Venedik papa ve Şarlkent'in taralına döndü. Korfu'ya yapılan bir Türk taarruzu neticesiz kaldı, fakat Hıristiyan birliği donanması yenildi ve Venedikliler, Tinos hariç Mora ve Ege'deki bütün yerlerinden kovuldular. Süleyman, kendi sahasındaki yabancı toprakların miktarını azaltmak için fırsatlardan istifade ediyordu.

Hadiselerin tesadüfî yardımı onun, şimalî Afrika'nın Akdeniz sahillerinde de üstünlüğünü kurmasına yaradı. Midillili, mütekait fakir bir sipahinin oğlu büyük denizci Hayreddin Barbaros'un servetine nasıl ortak olduğu malûmdur. Süleyman onu kapdân-ı derya yaptı, silâh ve cephane temin etti, ona yeniçeriler gönderdi. Bu sade Asyalılar, Afrika eyaletlerinin çok muktedir sahipleri "meşhur ve muhteşem derebeyleri" haline geldiler. İspanya boşuna mukavemet etmeyi denedi. Asrın başında, sahil boyuna Mélilla, Mers el-Kebîr, Oran, Tlemsen, Mostaganem, Cherchel, Cezayir Penon'u, Dellys, Becâye ve nihayet Trablus'a sağlam bir şekilde ayağını basmıştı. 1530'da Trablus'u Malta şövalyelerine bıraktı. Fakat iktidarsızlık veya kaygısızlıktan, İspanya'nın yerli bir politikası yoktu. Garnizon bulundurduğu küçük yerlerde kapalı kalı-

yordu. Türkler, sonuncusu 1551'de Trablus olmak üzere, Melilla hariç diğerlerini birbiri ardısıra ele geçirdiler. Şarlkent'in kudreti onların karşısında kırıldı. 1535'te Tunus'u aldıysa da ancak Goulette'i muhafaza edebildi. 1541'de Cezayir önünde bir felâkete uğradı. Padişahın yüksek himayesi altında Akdeniz'de köpükler saçan korsanlar Hıristiyan Avrupa sahillerinin altını üstüne getirdiler, esir ticareti sayesinde zenginleştiler. Bu, dünya esir ticaretinin en muhteşem ticarî işi oldu. 1830'a kadar devam etti.

Üzerinde düşünülmüş bir planın neticesi olmayan bu devamlı genişleme Osmanlı üstünlüğünü daha da parlak hale getirdi: Artık hiçbir mâni tanımadan yayılan bir tabiat kuvveti gibi görünüyordu.

III. İMPARATORLUĞUN XVI. ASRIN SONUNDAKİ GENİŞLEMESİ

Osmanlı imparatorluğu, Süleyman'ın idaresi altmda, Justinien zamanından beri bir benzeri görülmemiş derecedeydi. Yalnız İtalya ve cenub-ı şarkî İspanya hariç, Tuna eyaletlerini, Macaristan'ı, Karadeniz'in şimal sahillerini, Kafkasya'nın yarısını, Mezopotamya ve Arabistan'ı içine alıyordu. Üstelik mukayese edilmeyecek derecede daha sağlamdı; payitahtın duvarlarının dibine kadar gelen Şimal milletlerinin istilâsı korkusu yoktu. İran hükümdarına vergi ödemek mecburiyetinde değildi ve nihayet birkaç senede dağılmayacaktı. Daha bir buçuk asır büyüyerek devam edecek, ondan sonra Avrupa, nihayet, içindeki iktidar tohumlarını geliştirdikten sonra, yavaş yavaş inhitata başlayacaktı.

Osmanlı hükümranlığının inhitatı, umumiyetle Süleyman'ın ölümiyle başlatılır. Bu apaçık yanlış bir görüştür. Büyük karışıklıklar imparatorluğu sarsacak, o yine toparlanacaktır. XVII. asrın başından önce hiçbir küçülmeye uğramayacak, aksine bazı mühim muvaffakiyetler kazanacaktır. Bilhassa XVI. asrın son üçte birinde başını eğmeden ileri yürüyüşüne devam edecektir.

Padişah daima iyi dostu olan Venedikliler'le sulh halindedir, ama Kıbrıs'ın eskiden Müslüman toprağı olduğunu camilerin kiliseye çevrildiğini düşünmektedir. Şeyhülislâm fetva veriyor: "Bu şartlar altında hak dininden olmayanlarla sulh caiz değildir; çünkü bu sulh dine faydalı değildir." Netice olarak Türkler Kıbrıs'ı

alıyorlar. Venedik, hemen bir Avrupa ittifakıyle buna cevap veriyor; bu Osmanlı iktidarının doğuşundan bu yana on üçüncü ittifaktır. Papanın ve İspanya'nın donanması Venedikliler'inkiyle birleşerek meşhur İnebahtı zaferini kazanıyor (1571), Türk donanmasını mahvediyorlar. Beyhude zafer! Sadrâzam, balyoza: "Sakalımızı kestiniz diyor, ama daha kuvvetli olarak tekrar çıkacaktır." Ertesi sene donanma yeniden yapılmıştı ve 1573'te Venedik, Kıbrıs'tan vazgeçtiğini bildiren muahedeyi imzalıyordu. 1574'te Ispanya bir an için geri aldığı Tunus ve Goulette'i kaybediyor. Bundan biraz sonra Osmanlı himayesi Fas'a kadar uzanıyor ve burası vergi ödemeye başlıyor. Voltaire: "Sanki Türkler İnebahtı savaşından mağlup değil galip çıkmışlardı" diye yazmaktadır.

Şark'ta padişah Nübya'ya bir vali tayin ediyor, Yemen ve Arap prensleri üzerindeki nüfuzunu tekrar tesis ediyor, İran ordularını yenerek Gürcistan, Şirvan, Dağıstan ve Tebrîz'i kendisine tâbi kılarak hakimiyetini Hazar denizi sahillerine ve Kafkaslar'ın her iki yamacına kadar uzatıyor. Birlikleri oraya gitmek için Karadeniz'den, Kerç'ten, Kuban ve Terek'ten geçiyor. Don ile Volga arasında bir kanal açmaya başlıyor fakat Rus hücumları sonunda bu projeden vazgeçiyor.

Rusya'mn bütün cenubu Kırım Tatarları vasıtasıyle Osmanlı padişahına bağlıydı. Kendi arzusunca "sadık müttefiklerim" dediği Kırım Tatarları'nı, Özü'den Azak'a kadar, sahil boyunca uzanan kaleleri vasıtasıyle elinde tutuyordu. Bunlar muazzam İslâm ordusunun sağ kanadıydılar. Barbar soyundan olanlar da sol kanadını teşkil ediyordu. Bugünkü Ukrayna'nın mühim bir kısmını işgal eden Tatarlar, sürülerini, bugün dünyanın en zengin buğday tarlaları arasında sayılan topraklara sürdüler. Polonya kralı onlara haraç veriyor, fakat bu haraç, Polonya'yı Tatar akınlarından ancak zaman zaman koruyabiliyordu. 1567 sulhünün arifesinde Avusturya hududunu altüst ettiler ve 90 000 Hıristiyan esirini köle olarak alıp götürdüler. 1571'de Moskova'yı baştan başa yakarak 100 000 esir götürdüler. Tarihçiler bu haydutları haklı olarak istihfaf eder. Bunun en büyük sebebi, soydukları, katlettikleri, esir aldıkları insanların çokluğudur. Hücumlarını Büyük Katerina zamanına ve Fransız ihtilâline takaddüm eden senelere kadar sürdüşürmüş olmaları kadar hiçbir şey Avrupa'nın zayıflığını ve Asya istilâsını geriletmek için çektiği zahmeti açığa çıkaramaz. Garpta, Eflâk, Moldavya, Besarabya, Transilvanya padişaha vergi ödemek-

tedir. Hükümdarları padişah tarafından tayin edilir ve kölc mu melesi görür, sanki onlar, atının ayakları altındaki çamur gibi b şeydir. Macaristan'ın büyük bir kısmı doğrudan doğruya impar torluğun malıdır, imparatorluk hududu, Budapeşte'nin yüz kil metre şimaline kadar uzanmakta, garpta Zagreb yakınlarında, V yana'ya yüz elli kilometre mesafedeki Raab civarına kadar va maktadır. uBrası hemen hemen İstanbul - Paris yolunun yarısı e mektedir. Hıristiyan toprakları içine böylesine ilerlemiş bulun ve devamlı bir köle fabrikası halinde olan bu hudut Avrupa'nı yüz karasıdır.

Türkler Polonya'yı da kendilerine tabi sayıyorlardı. Bura ne de olsa, az veya çok itaatsizlik eden, bir himaye ülkesiydi. K rım Tatarları dolayısıyle vasıtalı olarak vergiye bağlıydı. Bâbıâl bu mecburiyetin yerine getirilip getirilmediğini titizlikle takip ederdi. 1591'de bu vergilere, 25 000 düka olarak tesbit edilen vasıta sız bir vergi daha koydu. Kazaklar'ın yaptığı haydutluklar için küçük düşürücü tamirat zorla kabul ettirildi. Yagellon hanedan sönünce (1571), muvakkat halefi Henri de Valois da başka bir taç peşinde kaçınca, Bâbıâlî Polonya derebeylerini kılıç zoru ile taa hütlerini ifaya davet ederek, önce kendi kulu Stefon Batory'y (1575) sonra da İsveç prensi Sigismond Vasa'yı seçtirdi (1587). Bu, paşalara hitab ederken kullanılan formülle yazılan bir emir dir: "Mucibince amel oluna!" Bir zabit Viyana'ya gelerek, bir Al man namzedi çıkarmanın yasak olduğunu tebliğ ediyor. Padişah ona kendi sayesinde muhafazà edilen Polonya ile meşgul olmama sını yazıyor ve bu memleket dahil olduğu muahedelerde Eflâk, Moldavya ve Transilvanya ile beraber, yani imparatorluğun tâbi leri arasında sayılıyor. Şüphesiz burada hakiki olmaktan çok şek lî bir hükümranlık bahis mevzuudur ve Türkler bu uzak ve iyi niyet sahibi derebeyleri üzerindeki hakimiyetlerini daha da fiilî bir hale getirmek istemiyorlar. Ne de olsa derebeyi derebeyidir.

Avrupa kıtasındaki vaziyet budur. Şimdi de Avrupa'nın deniz tarafından olan kayıplarını gösterelim. Roma iktidarının merkezi olan Akdeniz, Arab fütuhatı sırasında Müslümanlar'ın iktidarına geçmiştir Sonra, XI. asırdan itibaren. Normanlar'ın, ve Saint-Je an şövalyelerinin, Cenevizliler'in. Pizalılar ve Venediklıler'in, Mar silyalılar ve Katalanlar'ın gayretleri sayesinde Hıristiyan ticareti ve bahriyesi Karadeniz'le beraber Akdeniz'de tekrar hakim vazi yete geçmişti. Şimdi de Osmanlılar Akdeniz sahillerinin beşte üçü

nü ellerinde tutuyordu. Karadeniz bir Türk gölü halindeydi; Ceneviz, Karadeniz ve Ege'den tamamen atılmıştı. Bir müddet Bizans verasetinin muvazenesini temin etmiş olan Venedik artık sadece Korfu, Girit, Kıbrıs, İyonya adaları ve Dalmaçya'yı işgal ediyordu. Saint-Jean şövalyeleri de garbî Akdeniz'e atılmıştı. Ticaretin muhtaç olduğu kara desteği ve maddî kuvvetin azalması inhitata zemin hazırlıyor, korsanlık her zamankinden daha şiddetli bir şekilde ticaretin ağırlaşmasına sebep oluyordu. Denizdeki bütün gemiler, daha hızlı yahut daha kuvvetli değilse yakalanıyor, hamulesi gasp ediliyor, mürettebat ve yolcuları da köle olarak satılıyordu. Artık korsanların insan ve mallarına el atmadığı hiçbir sahil yoktur. Haydutluk, kendisine has tüccarları, simsarları, âdetleriyle meşru ticaretten daha fazla yer tutan, teşkilâtlı bir ticaret meyzuudur ve Akdeniz asırlarca bu rejime tabi olmuştur. Sicilya'nın batısı hariç, II. Philippe ve Chales-Quint'inkiler de dahil olduğu halde Hıristiyan donanması sıhhatli bir polis vazifesi görmemektedir. Daha sonra, XIV. Louis de onlardan daha şanslı olmadı. 1662'de Cezâyirliler Hyères adasını rahatça işgal ettiler, 1664'te Cicelli'ye çıkan Beaufort'u denize döktüler. Duquesne ve Estrées'nin seferleri mahdut bir sahaya münhasır gösterilerden başka bir şey olmadı.

Ama, söylendiği gibi, Türkler Akdeniz ticaretinin gerilemesinde birinci derecede mesul değildir. Onlar Hind ve Uzak Şark yolunu ticarete kapamıyordu. Bu cihetten kendisinden önceki rejimler gibi zararlı olmak şöyle dursun, eskiden harp ve nizamsızlığın hüküm sürdüğü çok geniş sahalarda şimdi sulhü temin ediyorlardı. Kırım ve Suriye limanlarında nihayet bulan deniz yolları terkedilmiş ve zayıflamıştı ama Tebriz'den İstanbul ve Tokat'a giden yollar inkişaf ediyordu. Faaliyet, o zamana kadar misli görülmemiş derecede işlek ve mamur hale gelen İstanbul'da toplanmıştı. Diğer taraftan İskenderiye büyük bir zayıflığa düşmüş Osmanlılar'ın, burasını Kızıldeniz'e bağlayan yolu tanzim etmesi bile onu bu vaziyetten kurtaramamıştı. Venedik ticaretinin yıllık hacmi 600 000 dükadan 100 000 dükaya düşmüştü. Bu, Portekizliler tarafından keşfedilen yeni yolun, zorla kendilerine mâlettikleri baharat inhisarı, Kızıldeniz'in cenup girişinde tatbik ettikleri bloküsün neticesiydi. Avrupalılar'ın sol kanattan yaptıkları bu çevirme hareketi sadece ticarî bir gaye gütmekle beraber Türkler'i endişelendirmekte gecikmedi. Karşı koymayı denediler, Süveyş berzahını açmayı düşündüler. Donanmalarını birçok defa Hind okyanusuna

gönderdiler, Portekizliler'in Aden'i işgaline mani oldular, hatt Diu'yu muhasara bile ettiler ama, muvaffak olamadılar. Ama yin de Bağdad'ın Hindistan'la olan ticareti büyük ehemmiyetini de vam ettiriyordu; Bağdad valisinin bu ticaretten yalnız şahsına yı da 250 000 düka kâr aldığını söylemek bu ehemmiyet hakkında bi fikir vermeye kâfidir.

XVI. asrın sonunda Osmanlı hükümranlığı ibresinin gölges Doğu'dan Batı'ya yedi bin, Kuzey'den Güney'e beş bin kilometre hemen hemen sekiz milyon kilometre murabbaı üzerinde dolaşı yordu. Batı'nın süratle ilerlemesine rağmen, başlıca kısımlarında eski zenginlik ve nüfus üstünlüğünün bazı kalıntılarını yine de elinde bulundurduğu düşünülürse bu muazzam yanlış o zaman bütün mânâsını kazanır. 1607'de imparatorluk hudutları içinde 530 000 köy vardı. Orta Şark ülkelerinin Türkler'in idaresi altında inhitata uğradığını ileri sürmeye gayret sarfediliyor. Bu inhita son derece ağır olmakla kalmamış, üstelik, Türkler'in, kendilerinden öncekilerin hiçbirinden daha fena olmayan idaresinin neticesi olmaktan ziyade ticaret yollarının değişmesi ve Avrupa'nın bütün diğerlerini gölgede bırakan harikulâde inkişâfı neticesinde vuku bulmuştur. Şehirleri himaye etmedikleri de hakikattir. Çünkü şehirler onların gözünde basit idare merkezleri ve orduların muvakkat sığınak yerleriydi. Onlar, köy asilzadeleriydi. Büyük neticeler olan bu cihetten Garplılar'ın tam aksi istikametinde hareket etmişlerdir.

O zamanki Türkiye'nin iktisadi değerini Avrupa'nınkiyle mukayese edecek ölçülere malik değiliz. Yalnız, menkul büyük servetlerin nadir olmadığını biliyoruz. Bir Hıristiyan tüccarı kızına 50 000 düka, diyelim 600 000 frank 1913'teki değeriyle üç milyonluk çeyiz veriyor; bir başkası padişaha baştan başa techiz edilmiş bir filo takdim ediyor; bir Kantakuzinos her sene ona 160 000 taler (150 000 frank) hediye ediyor. Refahın, umumun faaliyetine bağlı olduğu böyle bir cemiyette, yüksek memurlar çok defa muazzam servetler yapıyorlardı. Paşalardan çoğunun geliri 50 000 dükanın üstündeydi. Fransa kralına istikrazda bulunuyorlardı. Kızını II. Osman'a nişanlayan müftü 600 000 düka çeyiz veriyordu. Süleyman'ın Sadrâzamı Rüstem Paşa, ölümünde nakit olarak 26 000 frank ile 12 yahut 15 000 franklık da menkul eşya bırakmıştı. Sokollu'nun yıllık geliri 1 000 000 düka idi. XVII. asırda Nasuh Paşa'nın mirası nakit para olarak 16 000 000 frangı bulmuştu. IV. Sul-

tan Murad 50 000 000 dükalık bir şahsi hazine toplamıştı, bu arada devlet fazlasıyle yüklü bulunuyordu.

IV. TÜRK İLERİ HAREKETİNİN DURUŞU

Hemen hemen 1600 yılından itibaren Türkler'in yayılma kuveti artık eski şa'şaasını göstermez. Kaybolmuş değildir, çünkü imparatorluğun varlık sebebinin esasıdır; fakat artık müteredddit ve gevşektir, bir nevi gayesiz bir alışkanlık haline gelmiştir. Osmanlı hakimiveti artık hiçbir iktidarın ulaşamadığı hududa ulaşmaya çok yakındır; bu önceden tarifi mümkün olmamakla berabre yine de tabiî bir huduttur; hadiselerin ve insanların değil, dahili kabiliyetin mukavemetiyle ve kuvveti muayyen bir mesafeden daha öteye götürme imkânsızlığının neticesinde kendisini kabul ettirmiş bir hudut, Türk ileri hareketi bitmiş değildir fakat artık sürüklenmektedir.

1592'de hudut kavgaları ve münakaşaları Viyana ile on dört sene süren bir harbe sebep oldu. Katolik Hıristiyan âleminde bir an için büyük ümitler belirdi. Türkiye'deki Hıristiyanlar'ın isyan etmeye hazır olduğu sanılıyordu. Ortodoks ruhban sınıfı kıpırdanıyor, çar ve papa ile entrikalar çeviriyordu. Papa bu harbe bir Haçlı hususiyeti vermek için bütün gayretini sarfetti. Polonyalılar'ı tahrik etti, Kazaklar'ı Tuna üstüne sürdü. Banat (banlık) Sırpları isyan ettiler, Transilvanya, Eflâk ve Moldavya padişaha karşı döndü. Osmanlılar bundan sarsılmadı, Macaristan'da Eğri'yi aldılar, imparatorluk ordusunu bozguna uğrattılar. Fakat üç vaka ilerlemelerini durdurdu: IV. Henri'nin din değiştirerek II. Philippe'le sulh yapması, İran'la yeniden başlayan harp ve Küçük Asya'daki isyan. 1600'de şahın bir elçisi Avrupa saraylarını ziyaret etti, papa tarafından iki defa kabul edildi; diğer taraftan imparator da İran hükümdarına bir memur gönderdi. İran hükümdarı çok geçmeden harbe girerek Türkler'den Tebriz'i ve Kafkas ülkelerinin yarısını geri aldı. Küçük Asya ve Suriye'de, İran Şiileri'yle yakın münasebetleri olan Celâliler, her tarafta ayaklandılar. Bursa'ya varıncaya kadar tehdit ettiler, daha sonra şehri yaktılar da. İstanbul hükümeti kuvvetlerini bölmek, 1605'ten itibaren bizzat sadrâzamı İran hududuna göndermek mecburiyetinde kaldı. Memleketi feci şekilde tahrip etmekten başka ise yaramayan ve karşılıklı muvaffakiyet ve muvaffakiyetsizliklerle devam edip du-

ran Macaristan harbinden de vazgeçmeye mecbur oldu. 1606'c Komorn yakınlarındaki Sitvatorok'da imzalanan muahede heme hemen eski toprak vaziyetini muhafaza etti; fakat Habsburg hü kümdarına imparatorluk unvanını tanıdı ve Macaristan'daki hü sesi dolayısıyle ödemeye mecbur olduğu vergi yerine karşılıklı he diye teatisi usulünü getirdi. Artık basit bir Viyana kralı değild ve padişah ona dostça muamele ediyordu. Bu, büyük bir nokt ve kaderin dönüşünün ilk işaretiydi.

Bâbıâlî, İran harbinden ve Asya'daki isyanlardan kurtulu kurtulmaz dikkatini merkezî Avrupa'ya çevirdi. Protestanlar'ın le hine dinî kavgalara girişti. Bu kavgada Müslüman din adamları davayı papaya, imparatora ve haçlılara karşı büyük bir kuvvetle destekliyordu. Transilvanya'nın başına bir protestan'ı Gabriel Bet hlen'i getirdi, Bohemyalılar'ı ayaklandırarak onlara yeni prensin desteğini temin etti. Katolik Polonyalılar'ın Dniestr'e yaptıkları hücumları tardetti; netice itibariyle Otuz Sene harbini tahrik etti Ama çok ciddî dahilî bir buhran, bundan faydalanmasına mani oldu.

Hayatın tabiî akışı imparatorluk kuvvetinin dayandığı olduk ça garip fakat müessir sisteme büyük bir değişiklik getirmiş, dev let adamlarının umur-ı adiyeden olan tenbelliği de yeni şartlara intibak imkânları aramalarına mani olmuştu. XVI. asrın sonuna kadar padişahlar, ekseriya dehadan mahrum olmakla beraber vazifeleri için en lüzumlu bir vasıf olan kumanda hissi ve iktida rına malik olmuşlardı. Şimdi sürdükleri mânâsız hayat tarzı, mey valarını vermeye başlıyordu; artık onlar iş görmeye, harb etmeye yaramayan nevrasteniklerden başka bir şey değildi. Onlara çok yakın olarak yaşayan yegâne şahıslar harem kadınları ve harem ağaları müfrik bir nüfuz kazandılar. Zaten bunlar, uzak memleket lerden gelme kölelerdi, kendilerini çeviren dünya ile bağları yok tu, içtimaî bünyeden mahrumdular. Son derece müfrit bir bencil liğe dayanan entrikaları senede birçok defalar sadrâzam değiştiril mesine sebep oluyordu. Halbuki zaafa düşen hükümranlığı takviye etmek için onların sağlamlığı en lüzumlu unsurdu.

Miktar ve vasıf bakımından kifayetsiz olan devlet ve siyaset adamlarını seçmek gittikçe güçleşiyordu. Devlet hizmetinin mü him kaynağı olan harp esirleri daha azdı. Hıristiyan erkek çocuk larının sivil ve askerî hizmetlerde kullanılmak üzere zaman zaman

toplanıp yetiştirilmeleri işi zayıflamıştı. Hıristiyan köylüler bedel veriyor, Müslümanlar iltimasla onların yerini alıyordu. Fakat onlar bütün varlıklarından kopup ayrılmadıkları, tamamiyle kendilerini hizmete vermedikleri için, disiplin bakımından zayıf bir unsur oluyorlardı. Imaparatorluk için çalışan Türkleşmiş unsur gittikçe kalitesizleşiyor; Müslüman cemiyeti içine kapanmaya, amme işlerinin kârını kendisine saklamaya, ecnebî yardımı reddetmeye temayül ediyordu. Bu istihale din adamları sınıfının faaliyetlerinde de kendini göstermektedir. Din adamları, siyaset adamlarının zayıflığı yüzünden, nüfuzlarını kabul ettirmek, işlere karışmak için yüksek bir şeriat muhafızı ve tefsircisi rolü oynayarak iftihar etmektedirler. Müslüman din adamları ve hukukçuları, kendilerini siyasî, diplomatik ve askerî mevzularda akıl soran padişahın etrafına toplanıyorlar. Fransız parlemanterleri gibi bunlar da kendilerini devletin müşaviri ve nâzımı, imparatorluk haysiyetini tanzim etmek için teşekkül etmiş gibi padişahın hâkimi olarak görmeye alışıyorlar.

Askerî müesseseler düzenini kaybediyor. İmparatorluğun temel direği gibi görünen yeniçeriler çoğalıyor ve bozuluyor: 1550'de 12 000 iken 1623'te 60 000 oluyorlar. Hıristiyan çocuklarının devşirilmesi işi aksayınca sefil Müslüman tabakasına, dilencilere, serserilere rol veriliyor. Bunlar birliğin eski faziletlerinden beden kuvvetini alıyor, küstahlığa ve imtiyazlarına dayanarak kafa tutmayı, lüzumlu olmak ve isteklerini zorla kabul ettirmek iktidarını benimsiyorlar. Askerlik vakarının şuuru, disiplinsizliğe dönüyor. Paralarını almadan savaşmak istemiyorlar. Evleniyor, sokaklarda öte beri satıyorlar. Bunlar artık büyük çağın muharip dindarları değildir.

Has sahibi süvari olan sipahilerin bozulması da yeniçerilerinkinden az değildir. Mal vazifeye, mal sahipliği askerliğe galebe çalıyor, Süvari sınıfının kullanmasına tahsis edilen arazi, satılıyor, askerlik mesleğine lâyık olmayan kimselere, hattâ kadınlara intikal ediyor. 140 000 muvazzaf arasında eli silâh tutan ancak 70 000 kişi vardır. Birçok kimse seferberlik çağırmalarına cevap vermiyor. Sık sık ayaklanmalar oluyor. Düşmanın önünde reislerini öldürüyor, siyasî karışıklıklarda silâh zoruyla taraf tutuyor, yeniçerilerle dövüşüyorlar.

Bir hadise bardağı taşıran damla oldu. 1617'de taht, Boğaziçi'ndeki balıklara dükalar atarak vaktini geçiren deli Mustafa'ya

düştü. Üç ay sonra tahttan indirilerek, yerine daha önceki pad şahın oğlu ve kendi yeğeni olan Osman geçirildi. Yeni padişah yapılması mutlaka lâzım olan fakat hoşa gitmeyen reformları be ceriksizce ele aldı, hasisliği ve disipline riayet etmeyen yeniçer leri ocağın imtiyazlarına uymayacak şekilde idam etmesi, birlik lerin memnuniyetsizliğini uyandırdı. Üstelik, Mustafa yaşadığı için meşruiyeti de münakaşa mevzuuydu. Yeniçeriler, sipahiler, di adamları ona karşı birleştiler, onu öldürerek Mustafa'yı tekra tahta çıkardılar. Bu akıl hastasının bir kaç aylık saltanatı sırasın da isyan ve ayaklanmalar aldı yürüdü. Sonunda onu hususî daire sine kapatarak yerine yeğeni IV. Murad'ı tahta çıkardılar. On bi yaşında bir çocuk olan IV. Murad isyan gürültüleri, ayaklanmala arasında yaşadı, dostlarının katledildiğini gördü, sadrâzamı göz lerinin önünde parçalandı. Bu yüzden Venedik balyozunun met hettiği ruh sükûnetini kaybetti ve nice insanın hayatına ve işitil memiş şey, şeyhülislâmın hayatına mal olan bir tedhişle hükün dürdü. Ama ordu ve maliyede nizamı tesis etti, imparatorluğun kuvvetini yeniden canlandırdı, bir ihanetle İranlılar'a geçen Bağ dad'ı tekrar aldı. Budala halefi İbrahim onun eserini tehlikeye dü şürdü. Din adamları ve asker sınıfının bir ayaklanması, onu taht tan indirdi ve boğdurdu (1648). Onun yerine tahta geçen çocuk şansına, büyük bir sadrâzam buldu: Mehmed Köprülü. Bu, oku yup yazması olmayan, kendisine mütevazı bir meslek yapmış ih tiyar bir Arnavut'tu Onun sert diktatörlüğü 36 000 can pahasına her tarafta disiplini tesis etti. Kendi ıslahatını ve Sultan Murad' ın ıslahatını tamamlamak işini, on beş sene müddetle (1661-1676) devletin en yüksek makamını işgal eden oğlu Ahmed'e bıraktı. Yeniden tanzim edilen ordu, zamanın en büyük generallerinden olan Montecuccoli'nin takdirine hak kazandı. Yeniçeri ve sipahi lerin imtiyazları ve miktarı azaltıldı, askerî meseleler sıkı bir şe kilde gözden geçirildi. Hıristiyan çocuklarından alınan âşâr kaldı rıldı, hususî silâhlar takviye edilidi. topçu kemiyet ve keyfiyet ba kımından dünyanın en iyi topçusu haline getirildi. Kürt, Memlûk, Anadolu Türkü, Boşnak, Arnavut ve bilhassa sabit eski askerler ocağı gibi en muharip insanlardan meydana gelen, taşralı sağlam birlikler, itina ile teşkilâtlandırıldı, iyi giydirildi, iyi yedirilidi, iyi techiz edildi. Bütün bunlara gelir ve gider muvazenesinin tan zimi, altın ihtiyatının yerine getirilmesi de eklenince artık impa ratorluğun inhitatı bahis mevzuu olmayacaktı. Geçici bir bahran dan kuvvetlenmiş olarak çıkmıştı.

Varlığı için lüzumlu olan devamlı hareket ve taarruz ruhu onu terketmiyor, IV. Murad ölüm döşeğinde, komşu presleri tabiiyetine almayı hedef tutan büyük bir Avrupa harbi tasarlıyordu. Bunun neticesinde yirmi dört sene süren Girit harbi çıktı (1645-1669). Böylesine büyük bir mukavemet Venedik'in hâlâ da ne büyük bir kudret olduğunu göstermeye kâfidir. Malta şövalyelerinden, papadan, imparatorluktan, İspanya ve Fransa'dan yardım aldığı hakikattir, ama bu yardım hem aralıklıydı hem de kifayetsiz kalıyordu. Türkler durmadan yenilenen ve büyüyen gayretleri ve muannit savaşları neticesinde adayı aldılar. Artık Şarki Akdeniz'de Hıristiyanlar'a ait hiçbir şey kalmamıştı.

Montecuccoli'nin Transilvanya'da yaptığı bir şaşırtma hareketi Osmanlılar'ın Viyana istikametinde çok sert bir mukabil taarruzuna sebep oldu. Almanya'da duyulan dehşet büyüktü: Bütün çanlar her gün öğleyin çalarak Türk tehlikesini bildirdiler. Alman hükümdarları ve XIV. Louis'nin kuvvetleriyle takviye edilmiş Avusturya ordusuna karşı Raab üzerindeki Saint-Gothard manastırı civarında yapılan taarruz kırıldı. Almanlar kaçtılar ama Montecuccoli'nin naklettiğine göre Coligny'li 6 000 Fransız harikalar yarattı. Hemen hemenİnebahtı kadar meşhur olan bu zaferin (1664) ardı gelmedi. Türkler yine vaziyetlerini muhafaza ettiler.

Türkler'in bitip tükenmek bilmeyen Macar harbine bir son vermek hayaliyle, IV. Murad'dan beri Viyana'yı almak fikrini taşıdıkları pek şüpheli görünmüyor. Yeniden ve tamamen elde edinceye kadar, kuvvetlerini Şark'ta deniyerek, himayelerini Ukrayna Kazakları'na kadar uzatıyor, Lvov ve Kiyef'e kadar ilerilyorlar. Polonya kralını vergiye bağlıyor ve muhaberelerinde ona tabi muamelesi ediyorlar. Şüphesiz bu arada rakiplerinin millî tarihini süsleyen bazı bozgunlara da uğruyor, fetihlerinin bir kısmını elden çıkarıyorlar ama, Kamenets, Podolya, Dniestr ile Dniepr arasındaki ülkeyi muhafaza ediyorlar ve üstün vaziyetleri çok basit iki hadise ile kendisini gösteriyor: İstanbul'da iki yüz bin Polonyalı köle vardır ve Kırım Tatarları alış veriş iyi gitsin gitmesin, her sene padişahın kadırgalarının kürekleri için yirmi bin Rus satmaktadır.

Macarlar siyasi ve dinî hürriyetlerini müdafaa için durmadan imparator ve kralla mücadele ediyorlardı. Tökeli'nin liderliğinde büyük bir isyan patladı. Türkler onu desteklediler ve Macaristan

kralı olarak tanıdılar. Viyana'ya karşı besledikleri emeli tahakkuk ettirme zamanının geldiğine inandılar. Hiçbir zaman bir araya getirmedikleri derecede kudretli bir orduyla Avusturya devletlerini ıstila ettiler (1683), Enns'e kadar Tuna sahilini işgal ettiler, imparatorun alelâcele terkettiği Viyana'yı kuşattılar. Şehre on sekiz hücum yaptılar. Viyana düşmek üzereyken Polonya kralı Jean Sobieski ile Bavyera elektörü'nün imdat ordusu yetişti. Osmanlılar bozuldular, ama yine de onları takibe cesaret edilemedi ve beraberlerinde 80 000 kişiyi köle olarak götürdüler. Fakat ilk defa olarak bu, arkası gelmeyen bir muvaffakiyet olmadı. Venedik, papaya ve Polonya'ya iltihak etti. On atlı sene devam eden çok şiddetli bir müdafaaya rağmen Türkler her tarafta gerilediler, bütün muharebeleri kaybettiler, Macaristan, Kamenets, Polonya, Ukrayna, Dalmaçya ve Mora'yı terkettiler. Salnâmelerinde yer almamış bir şey, Hıristiyan tavassutunu, İngiltere ve Hollanda'nın tavassutunu kabul ettiler. Karlofça muahedesi kazanılan toprakları tevid etti, hududu Maros, Tisza, Sava ve Una'ya getirdi, imparatorluğun ve Polonya'nın bütün vergilerini kaldırdı, Germen kayzerine "Roma imparatoru" ve "hautesse impériale" unvanlarını yeniden verdi (1699). Bu, tarihin en büyük dönüm noktalarından biridir. Üstünlüğün Asya'dan Avrupa'ya geçişini tesbit eder. Osmanlı imparatorluğu o tarihten itibaren artık ileri yürüyüşünü devam ettirmeye muktedir olamıyacaktır. Çok geçmeden Mora'yı alacak, fakat Banat ve Temeşvar'ı kaybedecektir (1718 Pasarofça muahedesi). İki asra yakın bir mukavemet onun temellerinin sağlamlığını isbat edecek, bu sağlamlık her gün daha kuvvetlenen komşularının husumetine, iyi hakim olunamayan ve yabancı entrikalara âlet olan karışık bir nüfus topluluğuna rağmen, hemen hemen bütüniyle varlığını devam ettirmesini temin edecektir. Mutlak kuvvetinin asla eksilmediğini isbat edecek, fakat bu arada gelişen Avrupa'nın, fikrî, maddî ve manevî kaynaklarının görülmemiş bir nisbette gelişmekte devam etmesi, eski hayat tarzına bağlı kalan imparatorlukları kendisinden çok geride bırakacaktır.

III. KISIM

OSMANLI MUVAFFAKİYETİNİN SEBEPLERİ

I. DAHİLÎ SEBEPLER: HANEDAN

Osmanlı Türkleri'nin muvaffakiyetinin ilk sebebi devamlılıklarıdır. Zaferlerinde bir şimşek hızı yoktu. Paleologlar'ın aşağılık imparatorluklarını devirmek için yüz elli seneye ihtiyaçları oldu. Çünkü kendilerine Sezarlar'ın mirasında hak iddia eden bir unvan vermek ve onların yerini işgal etmek için, önce, seleferlerinin kaybettiği topraklarının mühim bir kısmını birleştirmek mecburiyetinde kalmışlardı. Onların tarihi, ancak Şarkî Roma imparatorluğunun yeniden kurucusu olarak mütalâa edilirlerse anlaşılabilir Bu maksatla, teşebbüslerine, mânidâr bir şekilde "Rum" adını verdikleri Roma'dan başladılar. Onların gelişi barbar kitlelerin bir istilâsı neticesinde olmadığı gibi, bir veya birkaç milletin bir başkası tarafından fethi, yahut eyaletlerin kuvvetli bir devlet tarafından ilhakı neticesinde de olmadı. Onların devleti daha önce tesüs etmiş değildi. Eski Roma arazisine yerleştikleri nisbette devleti şekillendirdiler. Onlarla beraber bin yılın kaidesine göre dışarıdan kuvvet alan yeni bir imparatorluk iktidarı kuruluyordu; bir bakıma bu bir ihtilâldi, dışarıdan gelen ve imparatorluk içinde tamamlanan bir ihtilâl.

Osmanlılar'ın kaderindeki en büyük fevkalâdelik başlangıçları oldu, böylesine büyük bir netice için pek küçük olarak işe başladılar. Ama bir defa iktidarları yayılıp sağlamlaştıktan sonra, karşılarında sadece kuvvetsiz, bölünmüş, ittihatsız rakipler buldular. Türkler, girdabın içinde tek sabit nokta oldular. Onlar yarımadada rüzgârın tesiriyle oradan oraya dalgalanan muhtelif unsuları etraflarında toplayan bir cazibe çekirdeğiydiler. Umumî kargaşalık ve siyasî tahrikler kendiliğinden onlara yardım etti, ama bu hercümerç içinde, aynı zamanda imparatorluk fikri de varlığını devam ettiriyordu. Önce herkes kendisine bir prenslik yontmaya bakıyor, sonra biraz kuvvetlenince de imparatorluğu kendi menfaatine uygun bir şekilde yeniden kurmayı istihdaf ediyordu. Böy-

lece, yerinden kıpırdatılamayan ve gittikçe de kuvvetlenen Türk. ler, imparatorluğun tabiî varisi ve tamircisi olarak ortaya çıktılar. Kendi tarzlarında ve çok farklı şartlar altında bir Septimus Seve. rus yahut bir Diocletianus'un vazifesini yaptılar. İstanbul'un fet. hiyle muasır, Halkokondiles ve Kritibulos gibi bir çok Yunan ta. rihçisi bunu anlamıştır.

Türkler, Balkan yarımadası ve Küçük Asya halklarına istik rarlı bir toplanma ve birlik prensibi verdilerse, bunu, ecdattan ge. len otorite ve disiplin an'anesine, Osmanlı hanedanının istisnai derecede uzun süren devamlılığına borçludurlar. Talih sayesinde hükümdarlarından üçü, olgun yaşın kuvveti içinde, enerjik ve ma. hir bir şekilde ve hiçbir ortak çıkmadan birbirinin yerine geçerek bütün bir asır boyunca kumanda mevkiinde bulunmuşlardır. O tarihten itibaren de hanedanın otoritesi sarsılmaz hale gelmiş ve günümüze kadar devam etmiştir. Yalnız, yenilmesi gereken ciddi bir güçlük vardı. Türk hukuku, tek varis tanımıyordu; esas itiba. riyle hanedanın en yaşlısının takaddüm hakkı vardı ama, fiiliyatta ailenin bütün fertleri aynı hakka sahipti. Paylaşmak yahut dövüş mek gerekiyordu. Asya mutlakiyetlerinden çoğunun sür'atle inhi. lâlinin sebebi budur. İmparatorluk birliği anlayışına sahip bulu. nan fakat çok kuvvetli bir an'aneyi yıkmaya da muktedir olama. yan Osmanlı hükümdarları tehlikeye iki şekilde çare buldular. Tahtın varisine payitahta en yakın yerde vazife verdiler, bu da yetmeyerek, tahtta iddiasmdan korkulan bütün kardeş ve oğulları öldürmeyi hedef tutan ve II. Mehmed'in bir emirnamesiyle teyid edilen âdeti aldılar. III. Murad tahta çıkışında beş küçük karde. şinin canına kıydı ve son saatinde, kaderin hüznü üzerine bir şiir terennüm eden harem kadınlarının önünde artık lüzumu olmayan on dokuz oğlunu boğdurdu. IV. Murad iki kardeşini öldürttü. Cem Sultan Rodos şövalyelerine sığınınca kardeşi II. Sultan Bayezid. onu muhafaza etmeleri için şövalyelere yılda 45 000 düka ödedi. VIII. Charles ondan istifadeye kalkınca da zehirletti. Süleyman. İran şahına, kaçak oğlunu, öldürmeye gelenlere teslim etmesi için 400 000 düka gibi muazzam bir meblâğ ödedi. Hattâ hükümdarın kızlarının oğullarına bile hayat hakkı tanımadı.

Böylece sağlam bir şekilde dövülen hanedan zinciri ve bu zin. cirin madalyonu olan padişah, otoritenin tek sahibi olarak hudut. suz bir iktidar kazandı. Türkler karakterleri ve an'aneleri itibarıy. le şeflerine çok bağlıdır, kendilerini dürüst ve kuvvetli bir disip.

linle onun hizmetine vakfederler. Padişahın da Timur ve Cengiz gibi kumandanların isimleriyle mukaddesleşen ve nesillerden beri devam eden bir aileye mensup olması bakımından, onlar üzerinde büyük bir üstünlüğü vardır. Seyyah Thévenot'nun yeniçeriler için yazdığı hepsi hakkında tekrarlanabilir: "Hükümdarlarının kanına öyle hürmet ederler ki ve Birinci Osman'ın ırkına hürmette öylesine kuvvetlidirler ki, imparatorluğu bu hanedandan almayı düşünmeyeceklerdir." Üstelik imparatorluğa ismini veren de bu aileydi ve imparatorluk ancak onunla beraber kaim olurdu. Padişah devletin tek temeliydi: Herşey onun etrafında toplanırdı. İktidarı mutlaktı; hiçbir itiraza imkân olmadan, hayatları dahil herşeylerini ona borçlu olan insanların efendisiydi. Bu otorite anlayışı Avrupa için gariptir. Orada insan, kırala, derebeyine, muayyen hizmetler ve muayyen bir para borçludur; münasebetlerinde, Türkiye'de ve umumiyetle Asya'da mevcut olmayan karşılıklı anlaşma fikri daima hâkimdir. Bununla beraber itaat mecburiyetini telkin eden şey, padişahın mutlak haşmeti değil, onun maddî şahsiyetidir. II. Mehmed öldüğü zaman, veliaht henüz gelmediğinden, payitahttaki birlikler ayaklanarak hazineyi yağma ettiler. Halef gelince herşey yoluna girdi. Padişah harpte bizzat görünmeye, harbi bizzat idare etmeye mecburdu. Seferde, askerlerin hiç olmazsa üç günde bir defa onu görmeye hakkı vardı. Sigetvar'ın muhasarası sırasında, ordunun dağılmaması için, padişahın ölümünü gizlemek zorunda kalındı. Şehirde ise hükümdar herkesin, en âcizlerin bile istidasını kabul eder, akşamleyin merasimsiz olarak teftişe çıkardı. XV. asrın ortalarına kadar bile, umumî hamama yürüyerek giderdi. Süleyman, bu kuruluşun herkesçe benimsenmiş temelini yıkmadan, bir debdebe, bir mesafe ve teşrifat getirdi. Diğer taraftan, hürmet ne kadar derin olursa olsun gürültülü hak iddialarını, askerlerin, din adamlarının, kalabalığın, hattâ haremin ayaklanmalarını yok etmiyordu. Halkın alkışları arasında askerler bir padişahı tahttan indirerek idam ettiler, bir sadrâzamı, hükümdarın gözü önünde parçaladılar. IV. Murad, Racine'in Bayezid'ini boğmak için ip gönderdiği zaman, saray kadınları mukavemet ettiler, sellâtları taş ve ok yağmuruna tuttular. Kendiliğinden olan bir şey yoktur; bu, daha çok hünkârın yahut sadrâzamın maharetine bakan kararsız bir muvazenedir. Esas itibariyle temel o kadar sağlamdır ki, padişahların büyük insanlar olmalarına da lüzum yoktur. Onların çoğu yüksek kabiliyette insanlardı ama fazlası da orta halli yahut fena idi. Deli Mustafa halktan ve asker-

lerden büyük bir tazim görmüş, bir velî gibi tutulmuştu. Ölümün den sonra askerler onu aralarında gördüklerine inanıyorlardı.

İmparatorun mukaddes şahsiyetinde, fert, merhametsizce amme menfaatine feda ediliyordu. Suikastlara, entrikalara, yabancı tesirlere karşı daha büyük bir cemiyet temin etmek için, padişahlar, I. Selim'den itibaren prenseslerle evlenmekten vazgeçtiler. Zevce olarak cariyeleri alıyorlardı; bütün şehzadeler esarette doğuyordu. Padişah, mağrur ve yalnız, köleleri arasında, kendisi de bizzat vazifesinin kölesi olarak, mahzun bir hayat sürerdi; bunu portrelerin yüzündeki birbirine benzeyen hüzün ifadesi ifşa etmektedir. Çok defa keyfî bir iktidarın tatbikiyle muvazenesiz ve sapık hale gelir, kötülük hissinden ziyade korku, bezginlik can sıkıntısının neticesi olarak kaprisli zulümlere, sefahata dalardı. Fakat bunun zararını büyükler yahut yakınları görmezdi; halk, hunhar IV. Murad'ın arkasından ağladı. Sarayın zulüm ve dehşetleri devletin istikrarının lüzumlu bir bedeli olarak görünmektedir.

II. DAHİLÎ SEBEPLER: DİN

Padişah, iktidarını, birbirinden tamamen ayrı iki sınıf; ordu ve din adamları vasıtasiyle icra eder. Bunların her ikisi de aynı derecede avucunun içindedir. Her iki sınıf da imparatorluğun büyüklüğü ile aynı şefe itaat fikri sayesinde birbirine sıkı sıkıya bağlıdır.

Müslüman dini, Osmanlılar'ın hizmetinde hakimiyet ve birliğin en emin temelini teşkil etti. Onlara faaliyet sebebi oldu, dinin müdafaası ve yayılması için Allah yolunda harbetme mecburiyetini getirdi. Müminlere, gayr-i müminler üzerindeki münakaşa kabul etmez otoritelerini zorla kabul ettirme hakkını tevcih etti; müminlere de İslâm'ın kılıcını elinde tutanın etrafında toplanmayı ve ona itaatkâr olmayı emretti. Bu, muazzam bir imparatorluğun son derece çeşitli kısımlarını büyük bir birlik içinde bağlayan sağlam bir zırhtı. Ayrıca bizzat Müslüman dünyası da yeknesak değildi. Bilhassa Asya'daki birtakım tarikat ve mezhepler, çok müphem bir dinî nisbet içinde Şiî, Maniheist, gnostique (ehl-i irfan, irfancı), Paulinienne (St. Paul tarikatinde olan) ve eski Türk Şamanları'nın inanış ve adetleriyle karışıyordu. Fakat fütuhat neticesinde bu karışık unsurlar, hakim olan Sünnîler arasında oldukça çabuk bir şekilde eridiler, yahut iktidarsızlık içinde, resmî var-

lıklarından mahrum olarak maskelendiler. Şiî İran karşısında Sünnî Müslüman imparatorluğu, Orta Asya, Hindistan, Malezya, Fas gibi çok uzaktakilerin istisnasıyle İslâm dünyasının mühim bir kısmını bir araya getiren bir blok teşkil etti.

Montesquieu, din ve dünya iktidarının devamlı olarak birbiriyle mücadelesini, Bizans imparatorluğunun dağılma sebeplerinden biri olarak görür; haksız değildir. Osmanlılar'da ise aksine çok sıkı bir din ve devlet işbirliği vardı. Askerî bir kumandan olan padişah, aynı zamanda gayr-i müslim toprakları fethetmek ilâhi vazifesiyle mükellef bir imamdı. Ordu ve din yürür, padişah onların reisidir. Daha önce Osmanlı teşebbüsünün, muharip ve dindar unsurların biraz da tasavvufî bir hava içinde birleşmesinden doğduğunu gördük. Daha karanlıklar içinde olan başlangıçtan itibaren, Türk reisi, Müslüman din adamları, ulema, hocalar, Müslüman cemiyetleri, köy ve aşiretlerin nizamî yahut gezici dervişleri tarafından ilham almış, sevk edilmiştir. Onlar, onu din müdafii yapmış, propagandalarının bütün kuvvetini onun hizmetine vermiş, ruhun fethini maddenin fethiyle birleştirmişlerdir. Fedakâr bir muhafız birliğini, menşeinde dinî askerî bir taraf olan yeniçerileri onlar teşkilâtlandırmıştır. Bu reis olmadan onlar hiçbir şey yapamazdı ve onlar olmadan da o reis çok küçük bir şansı olan bir maceraperestten başka bir şey olamazdı. Reisin zaferi onların zaferi oldu ve ittifak edebiyyen imzalandı.

Din adamları sınıfının fethin kârında büyük hissesi oldu. Onun lehine olmak üzere imparatorluk topraklarının üçte biri feragat ve intikal edemez bir vaziyet aldı. Muazzam zenginlikler kazandılar, bu zenginlik serbestçe intikal edebiliyordu; şefkat ve merhametleri sayesinde zenginleşiyorlardı. Onlar, milletin en âciz fertlerine bile açık bir sınıf teşkil ediyor, hususî bir hürmetle muamele görüyordu. Kendilerine mahsus bir adaletleri vardı, vergi ve müsadereden muaftılar. Onların başı, şeyhülislâm, sadrâzam dışında, bütün devlet adamlarının önünde gelirdi.

Din adamları sınıfı, kendi kaynaklarında, devlet hizmetlerinde hissesine düşen mühim miktarı temin ediyordu. Bunun en küçük kısmı din işiydi. Buna, amme menfaatine yapılan tesisler ve çalışmalar, halkın tahsil ve terbiyesi ve yapılacak yardım işleri de ekleniyordu. Vatandaşlarla alâkalı davaları, cânîleri hattâ seferdeki askerleri bile o muhakeme ediyordu. İmparatorlukta bir tek ka-

nun vardı: Peygamber'in kanunu. Din adamları bunu korumak, tefsir etmek ve mahkemelerde tatbik etmek hakkına sahipti. Bu kanun, değişmez bir kanundur. Padişah sadece onu tatbik eden en yüksek şahsiyettir. O, ancak Rumca "kanun" adı altında amme idaresiyle alâkalı nizamnameler yapar: şeriatı bozmak ise esas itibariyle isyan mânâsına gelmektedir.

Bu kadar büyük imtiyazlar, din adamları sınıfına büyük bir nüfuz kazandırmakta, fakat asla onu tehlikeli bir hale getirmemektedir. Devletinkinden ayrı olarak kendisine has bir otoritesi yoktur. Öğretir ve muhakeme eder. Fakat, iktidarı yoktur. Dinin en lüzumlu merasimlerini icra edecek hususî bir imtiyazı yoktur, din adamı sınıfına has mukaddes bir karakteri yoktur; din adamları müderrislerden mürekkep bir sınıftır; onlar Allah'ın yeryüzündeki mümessili değildir. Her dinî vazifeye tayin ve azilleri yapan padişahtır. Bu vazifeleri ifa edenler veya etmek isteyenler ayrı bir sınıftır ve kendi imtiyazları onları bu vazifelerin hudutları içine kapatmaktadır. Bu imtiyazlar, onları bu hudutlardan ayrılmaktan, dinî şartlar altında gördükleri işlerle kabul-i telif olmayan siyasî mevkiler isteyerek, vakarlarını, istiklâllerini ve mallarını lekelemekten meneder.

III. DAHİLİ SEBEPLER: HÜKÜMET

Otoritenin diğer unsuru, ordu, padişahla yekvücuttur. Padişah ordudan çıkar ve ordu onun hizmetindedir. Ordu devlettir ve hükûmet onun vazifelerinden biridir. Bir işgal kuvvetinin kumandanı, işgal altındaki araziyi nasıl orduyla idare ederse, padişah da memleketi orduyla idare eder. Hükûmet yalnız ordunun bulunduğu yerde vardır, bütün hükûmet azası büyük seferlerde orduyla beraber bulunur: O zaman Bâbıâlî artık şehirde değil, seferdedir. Harp ve idare işleri birbiriyle karışmıştır, yahut kabaca birbirinden ayrılır ve birinden ötekine kolayca geçmek mümkündür. Sadrâzam aynı zamanda serdardır. Padişah olmadığı zaman orduya elinde kılıcıyle bizzat o kumanda eder. Taşra valileri mahallî kuvvetleri sevk ederler. Bundan iki netice çıkar: Sivil ve askerî ruh arasında muhalefet manzarası yoktur. Hiç kimsenin, vazifesinin dışında askerî rütbesi yoktur, kimse hizmetinin icab ettirdiği şartların dışında silâh taşımaz. Bir kelimeyle normal hayatta hepsi sivil, hapte hepsi askerdir. Diğer taraftan idare bir alay idares

gibi tanzim edilmiş, Türk ve Moğol ordularında an'ane halinde olan emre mutlak itaat ve disiplin kaidelerine riayete tabi tutulmuştur. Tatmin edici olmayan devlet memurunu ceza ve ölüm bekler. Zaafa karşı af ve merhamet yoktur. Reisin bir tek kelimesi bir hayatı mahveder ve ceza nisbeti, rütbeyle mütenasip olarak büyür. İmparatorluğun mührünü boynunda taşıyan kudreti şahsiyet, sadrâzam, ölüm cezasına uğrayanların başında gelir. İki asırda, 66 sadrâzamdan 15'i idam edilmiştir. Dîvân-ı Hümayûn toplantısından sonra vezirlerden her biri haşmetmeâbın huzuruna çağırılır ve hiçbiri oradan canlı çıkıp çıkmayacağını bilmez. Ölüm iradesi tevekkülle kabul edilir. Mukavemet çok nadir ve esasen beyhudedir. İtaat etmek bir şereftir. Hünkârın emri üzerine ölmek, münakaşa kabul etmez bir vazifedir. Sivil olsun asker olsun bütün devlet memurları, kendisine asalet veren mesuliyetini müdriktir.

Devlet idaresi sadece sert bir mertelenmeyle sağlam olarak birbirine bağlanmış bir bünye değildir. Aynı zamanda bütün iktidarı nefsinde toplamaktadır. Devletten müstakil hiçbir otorite yoktur. Hiçbir kimse resmî vazifesinin getirdiğinden başka bir şekilde otoriteye sahip olamaz. Kıymet yalnız hizmet mevkiindedir. Mülkiyet bir iktidar kaynağı değildir. Harpler, Bosna, Arnavutluk, Kürdistan gibi hudut eyaletleri dışında Bizans İmparatorluğu için meş'um neticeler veren toprak asilzadeliğini yıkmıştır. Şimdi artık küçük yahut vasat büyüklükte araziler vardır, onlar da hizmet gören zabitlerin ve mütekaitlerin maaşlarının tahsisatını teşkil etmektedir. Zenginlik vazifeyi takip etmekte; vazife, halkın hürmet ve itaatını çekecek bir ihtişama lâyık olacak şekilde zenginlik getirerek şereflendirmektedir. Servet de vazife gibi muvakkattir, devlet tarafından müsadere edilerek yahut kaynağı kesilerek kaybedilebilir, eriyip bitebilir. İşsiz, faydasız, yalnız nüfuslarıyle yer işgal eden büyük beyler sınıfı bilinmemektedir. Bir devlet büyüğünün oğlu yahut yeğeni himaye edilebilir fakat hiçbir surette hak sihibi olamaz. Yüksek memuriyetlerden çoğu menşeleriyle iftihar eden çoban yahut köylü çocukları tarafından işgal edilmektedir. İmparator Ferdinand ve imparator Maximilien'in büyükelçisi Ghislain de Busbec şöyle yazıyor: "En iyi vasıfların tevarüsle alâkası olmadığına, Allah vergisi olduğuna, iyi bir tahsil, çalışma ve gayret mahsulü olduğuna inanıyorlar." Kendisi dışında yerleşmiş hiçbir kuvvetin mukavemetiyle karşılaşmayan, din ile zaten yekvücut olan, böylece içtimaî bir mukabil ağırlığı olmayan bu hükûmetin hakkın dışında ve üstünde olmak gibi hususî bir karak-

teri vardır. Hiçbir zaman tabaasına bağlı değildir, onların üstünde ve onlara karışmamış vaziyettedir. Bu, hiçbir kimseye danışmadan kumanda etmek ve tam selâhiyetli bir müteşebbisi nümune alarak bir imparatorluk kurmak için yabancı memleketten gelen bir şefin ekibidir. Gayesi çok basittir: İslâm'ın düşmanı olan harici düşmanla savaşmak, bunun için de dahilde nizamı muhafaza etmek; ekibin idamesi için de lâzım gelen vergileri toplamak. Bu, bir jandarma devlet tipidir. İş taksimi de çok basittir: Bir kısım asayişi temin eder, savaşır ve bundan fayda temin eder; diğerleri de para öder ve dövüşmezler. İdare sade olduğu için ihtiyaçları azdır, bu yüzden halka fazla bir yük yüklemez. Kendisi halkı rahatsız etmez, çünkü halkın da kendisini rahatsız etmesini istemez. Montesquieu: "Devlet idare edenler ona rahatsızlık vermez, çünkü durup dinlenmeden kendi kendilerine de rahatsızlık vermezler" der.

Halk devlet işleriyle uğraşmamaya mecburdur, devlet de halkla mümkün olduğu kadar az uğraşır. Onun vaziyetini iyileştirmeyi düşünmez. İçtimaî ve amme menfaatine faydalı eserler, din adamları sınıfının, tarikatların, esnaf loncalarının, serbestçe emeğini ve parasını veren hususî şahısların işidir. Padişahlar ve yüksek devlet memurları bu gibi işlere ancak hususî olarak yardım ederler. Devlet işleri tamamen askerî ve malî karakterdedir. Mahallî işler örf ve âdetlerin tesis ettiği kaidelere göre yürütülür; imparatorluk memurları bu işlere kavgaları bastırmak, ihtilâfları çözmek için müdahale eder.

Hükûmete düşen vazife sadece asayiş ve nizamı temin etmekten ibarettir. Bu vazifeyi de yabancı müşahitlerin takdirini çekecek şekilde icra eder. Sokakta silâh taşımak yasaktır, kavga olmaz, anlaşmazlıklar seyrektir. II. Henri'nin sefiri olan M. d'Aramon'un sekreteri Jean Chesneau şöyle yazıyor: "İnzibat öyle dünyalı, sükûnet öyle büyük ki, gözüyle görmeyenin buna inanmasına hemen hemen imkân yoktur... Geceleri şehri muhafaza etmek için elinde fener ve baston taşıyan bir kişi tek başına dolaşır ve Paris'te yanında okçularıyle dolaşan nöbetçi kumandanından daha fazla korku verir." Ve Thévenot: "Nizama öylesine düşkünler ki, muhafaza etmek için hiçbir şeyi ihmal etmezler, zaptiye de nizamı muhafaza eden başlıca kuvvet olduğundan, ona her şeyi göstermeye büyük bir itina gösterirler, öyle ki her şey bol ve ucuzdur," diyor. Banliyöleriyle beraber nüfusu bir milyon olan o muazzam

İstanbul'da dört senede yalnız dört tane cinayet işlendiği bildiriliyor. Ağzına kadar tüccar eşyasıyle dolu bir kervansarayı bir tek kişi muhafaza edebiliyor.

Nizamın şartı olan adalet, devleti alâkadar etmektedir. Adalet işlerindeki masrafsız sadelik ve sürat karşısında Avrupalılar şaşırıp kalıyorlar. Divân-i Hümâyûn, aynı zamanda yüksek mahkeme vazifesi görmektedir. Hangi vaziyette olursa olsun, hangi din ve milletten olursa olsun herkesi dinler, meseleyi hemen işişare ve muhakeme eder, kararı verir ve infaz eder. Metinlerin karıştırılmasından çok akl-ı selime chemmiyet verilir, mutlak bir adalet aramaktan ziyade ihtilâfların halline dikkat edilir.

Kısacası, her şey Türkler'in üstün otoriteye körü körüne itaat esasına göre kurulmuştur, bu esas çok geniş bir araziye yayılmış muhtelif etnik unsurların kafasına da zorla sokulmuştur. Az miktarda bir memur, asgarîye indirilmiş zabıta kuvveti, iptidaî münakale vasıtaları, yalnız imparatorluğun bir ucundan bir ucuna büyük bir süratle gidip gelen postacılar teşkilâtı sayesinde asayiş temin ediliyordu. Bu neticeye, yine Türk an'anesinden olan casusluk, sistemli bir tedhiş ve hafiyelikle varılmıştı. Osmanlı tarihini bol miktarda süsleyen ibret verici cezalar, zalimce hareketler, işkencelerin gayesi asileri ve canileri yıldırmaktı. Richelieu'nün dediği gibi idareciler de çok fazla yapmanın çok az yakmaktan daha iyi olduğuna, testereyle ikiye biçilmiş bir insanın mücrim olsun, masum olsun iyi bir netice uyandırdığına inanarak, hiç vakit geçirmeden, ilk şüphede pek sert bir şekilde cezalandırıyorlardı. Âlimlerin dostu, şair ve kültürlü bir padişah olan I. Selim, dünya nüfusunun üçte ikisini geriye kalan üçte birin selâmeti uğruna öldürmenin mubah olduğunu düşünüyordu. Küçük IV. Mehmed daha yedi yaşındayken, lalasından, bir Osmanlı hükümdarı için son derece lüzumlu addettiği: "kafan keserim" ibaresini yazmayı öğretmesini istiyordu. Arkalarında cellâtlar olduğu halde gece sokakta dolaşmak ve dolaşırken şöyle, bir iki kafa kesmek Osman'ın haleflerinin âdetiydi.

O zamanki hükûmetlerin elinde, bugünkülerde olduğu gibi sıhhatli, bilgili ve karışık icra vasıtaları bulunmadığını iyice akılda bulundurmak lâzımdır: Çok büyük toprak parçalarına göre pek mahdut ve ağır kalan münakale vasıtaları, bozuk yollar; ne demiryolu var, ne telgraf ne telefon; az memur ve az polis... İşte bütün eksik olanların yerini tedhiş tutuyordu.

Pek tabiî olarak bütün bu barbarca zulümlerin yanısıra âciz lere karşı umumî bir hayırhahlık, iyilik duygusu besleniyordu Kendi işiyle uğraşan insanlarla kimse uğraşmıyordu. Bu Asyalı istibdadının göründüğü kadar sert olduğuna da inanmamak lâ zımdır. Hakikatte, devletin az miktarda memuru uğraştıkları az miktarda meselelerle ferdî hürriyeti koruyorlardı. Hür olanlar pek çoktu. Devlet memurların sonsuz şekilde rüşvet almaları bu hürriyeti dara da artırıyordu: Yerinde kullanılan bir bahşiş örfî hükümlerin mahzurlarını tehdit ediyordu. Vergilerin ağırlığını yük selten yiyicilik ve haraçlar haklı bir infial uyandırıyordu. Bu ara da, umumî duygu ve tatbik şeklinin bunları haklı gösterdiğini; bu sayede, itaatkârlığın vazgeçilmez bir şartı olarak görünen mükel lef bir hayat yaşayan pek az bir idareci kullanılmasına yaradığını unutmamak lâzımdır. Ayrıca çok kuvvetli bir rütbe derecelenme si, herkesin rütbesinden uygun olandan fazlasını almayı da menc diyordu. Bu, lüzumlu bir maaş zammıydı ve şefin şahsî istibdadı nın idare mekanizmasının mutlak ve müşterek zalimliğine yer vermediği iptidaî bir idarenin kaçınılmaz neticesiydi. Hükümdar ların ve yabancı sefirlerinin sadrâzamlara, ve yüksek memurlara zengin hediyeler vermesi icap ederdi. Bu asla hizmetin karşılığı değil, seviyesinin şerefini gösteren bir işaretti. Fazla gurur impa ratorluk menfaatinin bundan zarar görmesine mani oluyordu. Kuvvetin, yüksek fiyatlara hatır için razı olduğu büyük bir tebes süm deposu vardır; zayıflığın deposunda ise ucuz ihanetlerden başka bir şey bulunmaz.

IV. DAHİLİ SEBEPLER: AMME HİZMETİNE MEMUR SEÇİMİ

Hükûmet memurları, son derece dikkate şayan bir usulle seçi lirdi. Hükûmet, munhasıran Müslüman'dı ama Müslüman halk ha riç bırakılmıştı. Hükûmet memurları arasında, eski memurların soyundan olanlar, onların oğulları ve yeğenleri büyük bir yer tu tardı. Bunu tezkirecilerin, isim zikrederken ilâve ettikleri "zâde" yahut "oğlu" sözlerinden anlıyoruz. Ama bunların hepsi hükûmet memurları sınıfının azası idi. Doğrudan doğruya halk dediğimiz kitle ise ancak din adamları yetiştirirdi. XVIII. asırda medreseler den yetişmiş "efendi" sınıfının idare işlerine girmeye kalkışması inhitatın başlangıcı oldu. En basit askerden ve bahçıvandan tutun da sadrâzama kadar bütün askerî ve mülkî işlerde çalışanların

esas itibariyle, idare ve müdafaa etmekle mükellef oldukları halka yabancı olmaları, memleketle hiçbir alâkaları ve bağları olmaması, hükümdarın şahsî adamları ve hizmetkârları olmaları lâzımdı. Bunlar muhtelif memleketlere mensup ihtida etmiş Hıristiyan maceraperestlerdi ve kabiliyetleri sayesinde devlet işlerinde bir mertebe kazanmışlardı. Oynadıkları ehemmiyetli rol malûmdur. Bunlar aranan insanlardı; çünkü onları devlet hizmetine sokan şartlar, kendilerini kararlı, muhteris, faal insanlar olarak gösteriyordu. Çünkü onlar Garb'in vasıflarını ve bilgilerini bilhassa teknik bakımdan üstün değerini taşıyorlardı.

Fakat memurların büyük ekseriyeti kölelerden, harp esirlerinden, korsanların esir aldıklarından, Kafkasya ve Kırım pazarlarında satılan kölelerden, imparatorluğun Hıristiyan mıntakalarından devşirilen, yirmi yaşından aşağı bekâr çocuklardan geliyordu. Bilhassa haremağaları temin eden Afrika zencilerini de bir tarafa bırakalım. Bunların hepsi de haliyle Müslüman değildi, çoğu Hıristiyan'dı. Tatarlar İstanbul'a bol bol Rus ve Leh ikmali yapıyor, Kafkasyalılar ise sistemli olarak ihraç malı insan sürüleri yetiştiriyor, bazen kendi çocuklarını iyi fiyata satıyor ve onlara vezir yahut pernses olabileceği bir meslek temin ediyorlardı. İmparatorluğun genç Hıristiyanlar'ının devşirilmesine gelince, bunu, hükûmetçe kurulan komisyonlar muayyen zamanlarda cemaat reisleriyle müşterek olarak yapıyorlardı. Ailevi bakımdan menfaat ve mecburiyetleri olanlar istisna ediliyor, kalanlar arasından en iyileri seçiliyordu. Fakir aileler çok defa çocukların yükünden kurtulmak hem de onlara iyi bir mevki temin etmek için çocuklarını gönüllü olarak veriyordu. O dereceye varmıştır ki, bazı defa Müslüman bir komşu, para mukabilinde kendi çocuğunu onların çocuğunun yerine veriyordu. İşin en zor tarafı devşirilenlerin aileleri ve dinleri için kaybedilmiş olmalarıydı. Ancak kimse din değiştirmeye zorlanmaz, muhitin tesirleri, mesleğin menfaatleri kaçınılmaz bir şekilde onları bu yola sürüklerdi. Diğer taraftan kölelikte de insanı küçük düşürücü bir taraf yoktu: Köle, Garp cemiyetindeki aşağı tabaka insanından çok daha iyi muamele görür ve dikkate alınırdı. Aşağı bir sınıfa kapatılmış olmanın manevî sıkıntısını çekmezdi.

Amme hizmetinde çalışacakların esirler arasından seçilmesi usulünü Osmanlılar icat etmiş değildir. IX. asırdan itibaren, Orta Asyalı Türk esirleri Abbâsî halifesi ordusunu teşkil ediyor, hükû-

metin başlıca mevkilerini işgal ediyordu. İspanya'da halifenin muhafızı, saray hadımları ve en yüksek mevkideki memurlar esirdi. Bunların çoğu Slav asıllıydı. Gençken gelmiş, ihtida etmiş, itina ile yetiştirilmişlerdi. Aralarından birçok şair ve ilim adamı çıkmıştı. Bu şekil X. asırda Orta Asya'daki Sâmânîler ile daha sonraki İran Selçukluları arasında da yerleşmiş bir müesseseydi. Onların sadrâzamı Nizâmü'l-Mülk 1092'de yazdığı "Siyâsetnâme" sinde bu müessesenin nazariyesini vâzıh bir şekilde ortaya koymuştu. XIII. asırdaki Hind Türk hükümdarları kölelikten yetişiyorlardı. Müslüman Mısır'ın ordusunu ve Hükûmetini teşkil eden Memlûkler, Kafkas ve Kıpçak pazarlarından satın alınan esirlerden ibaretti.

Bu şekilde bizzat padişah yahut yüksek devlet memurlarının hizmetine giren gençler büyük bir itina ile yetiştirilir, her biri kendi kabiliyetine göre ordu, bahriye, hususî ve yardımcı teşekküller, ve idarede alacakları vazifelere hazırlanırdı. Maddî, manevî, fikrî, askerî, medenî ve dinî terbiyeye son derece büyük bir ehemmiyet veriliyordu. İstikamet verme ve seçme imtihanları vardı; bu, insanın aklına, bizim tek mektep sistemine sebep olanların plânlarını getiren bir teşkilâttı, üstelik Türk sisteminde bur-juvalar kabul edilmezdi. Haremde genç kızlar en iyi bir dinî manastırda imiş gibi yetiştirildi. Hepsi de ifrata kaçmayan fakat keyfî de olmayan sert bir nizama tabi idi. Muayyen bir statüye göre terfiler muntazam yapılıyor, birbirini takip eden harpler hızlı bir ilerleme temin ediyordu. Bu sistem tamamen kültürlü, terbiyeli ve iyi hususiyetleri olan bir personel kadrosu meydana çıkardı. Diğer taraftan bu çocuklar annesiz ve kız kardeşsizdi. Geç evleniyor yahut yeniçerilerde olduğu gibi asla evlenmiyordu. Bu da dehşetli bir şekilde erkek olan bir cemiyet meydana getiriyordu.

Bundan başka, bu personel, hayatlarının hiçbir anında kendi başlarına bırakılmazdı. Mektepten çıkar çıkmaz muhtelif hizmet teşekküllerine girer, orada da yine sevkedilir, nezaret altında bulundurulur, öğretilir, cezalandırılır yahut mükâfatlandırılırdı. Alelâde mahkemelerin huzuruna da çıkmazlardı, onların kendilerine göre bir hâkimler heyet vardı. Bu personel, kaydı hayat şartına bağlı bir nevi asalet sınıfı meydana getiriyordu. Bu sınıfın şeref unvanı hizmet etmekti. Bu devamlı kontrol, bu tecrit ve imtiyazlardan, Osmanlı iktidarının temel sebeplerinden birini meydana getiren şayân-ı hayret bir fikir birliği doğdu.

V. DAHİLÎ SEBEPLER: ORDU

Devlet hizmeti hakkında bütün söylenenler, onun esas parçası olan ordu için de varittir. Bütün muasırların ifadesine göre, ordu zamanında dünyada birinciydi. Cengiz Han'ın ordularını da yapan eski esaslar üzerine kurulmuştu, hiçbir orijinalliği yoktu.

XV. asırdan itibaren görülen mükemmel şekline bir hamlede ulaşamadı. Başlangıçta, uzun zaman oldukça orta halliydi, ama daima itaatkârdı ve taktiği cihetinden de korku vericiydi. Rakibini kuvvetçe zayıf fakat sayıca fazla ve hareket kabiliyeti yüksek, "akıncı" ve "azablar" gibi yardımcı birlikler perdesiyle yorar, aldatır, yorgunluktan bitkin hale gelen düşmanını taze ve nizamî kuvvetlerle karşılardı.

Avrupalılar'ın muhayyilesine pek hususî bir şekilde tesir ettiği için ehemmiyeti mübalâğa edilen ve yegâne orijinal birlik olan yeniçeriler sayılmazsa, ordu, süvariler ordusuydu. Yeniçeriler, dinî bir cemiyet tarzında kurulmuş, bekâr piyadelerden mürekkep, devamlı bir sınıftı. Son derece sıkı bir nizam altındaydılar. Birbirlerine kardeş diyor, hakikatte Bektaşî dervişleri tarikatının günlük hayata karışmış şeklini meydana getiriyorlardı. Tekaütlüklerine kadar bütün hayatlarını hizmette geçiriyor, ayrıca süvari yahut idareye de ayrılabiliyorlardı. Harikulâde cesur, padişaha ve nizama fedakârca bağlı, terbiyeli ve iyi yetişmişlerdi. İtimat isteyen işlerde kullanılır, müstahkem mevkilerde garnizonları elde tutar, asayişi temin eder, sefirleri muhafaza ederlerdi. Yeniçeriler, harpte, sadrâzam yahut padişah olan başkumandanı ihtimamla koruyan ihtiyat kuvvetiydi. Vazifesi nihaî darbeyi indirmekti ; ölür ama teslim olmazdı, en kuvvetli hücumları bile durduran yerinden kıpırdamaz bir duvardı ve işte bunun için piyadeydiler. Sayıları azdı; XIV. asırda 1000, XV. asırda 5000, XVI. asırda 12 000 ve dejenere olmaya başladıkları XVI. asrın sonunda 24 000. Ayrıca, yeniçeriler Osmanlı zaferlerinde bazen kendilerine atfedilen hâkim rolü oynamış değillerdir. Şaşırtıcı bir hayranlık uyandırmaları düşmanın onlara kadar ulaşabildiği nadir hallerde, el değmemiş bir duvar gibi olan yeniçerilere çarpmadan önce, akıncı, azab ve sipahileri yararak, zayıflamış, bitkin hale gelmiş olmasından ileri geliyordu. Varna'da Hıristiyanlar 15 000 kişiydi; acaba bunların kaçı, sağ ve sol kanad süvarilerinin darbesini yedikten sonra, canlı bir kale gibi padişahı muhafaza eden yeniçerilere kadar varabildi?

Ordunun aslı, sipahilerin teşkil ettiği süvaridir. Bunlar gayri müsavi iki kısma ayrılmıştır. Süleyman zamanında, 40 000 yardımcıyı saymazsak, Bâbıâlî sipahilerinin yekûnu 10 000 kişidir; çok seçkin ve yüksek ücretli birçok birlik halinde doğrudan doğruya padişaha bağlıdır. Eyalet sipahileri kendi masraflarını karşılamak için, ikamete memur oldukları timarlara yerleştirilmiştir. Çoğunun geliri 4000 franktan azdır, bazılarınınki 4000'den 20 000'e kadar değişir, daha fazla geliri olan pek azdır. Bu mahallî kuvvetler arasında Bizans'ın mahvına sebep olanlar gibi, müstakil ve tehlikeli olabilecek derecede büyükleri yoktur. Her timar sahibi, timarının ehemmiyetine göre bir veya birkaç süvariyi yetiştirir, talim ve teçhiz eder. Bunlar ekseriyetle sipahilerin oğullarıdır ama çoğu da yukarıda açıklanan kölelik teşkilâtından gelir. Bunların hepsi ilk çağırma emrine hemen cevap verecek şekilde hazırdır, kumandanını tanır, nerede buluşulacağını daha önceden bilir. En kısa zaman içinde, tecrübeli, iyi techiz edilmiş, iyi bindirilmiş iyi yetiştirilmiş bir kuvveti padişahın emrine sunar. Eski zaman ordularının zayıf mevcutları hesaba katılacak olursa, bu kuvvetin, padişaha kemiyet ve keyfiyet bakımından büyük bir üstünlük verdiği görülür. XV. asrın başında sayısı 20 000 olan Rumeli yahut Avrupa sipahileri yekûnu Süleyman zamanında 40 000'i geçmiş, sonra 50 000 olmuş Asya sipahileri de 10 000'den 30 000'e çıkmıştır. Buna başıbozukları ve yardımcıları, gönüllüleri yahut devşirmeleri, azab piyadelerini ve aylık almayan, yağma ile geçinen, ilk hücumları defetmek, düşmanı hırpalamak, düşman memleketini tahrip etmek ve esir almakla vazifeli akıncıları da ilâve edin. Levazımcıları ve hademeleri ile 300 000 kişilik bir kuvveti sefere çıkarmak mümkün olur, fakat nizamî, iyi birliklerin mevcudu 80 000'i geçmez.

Önceleri Alman yahut Orta Avrupalı ustaların idaresi altında, topçuya çok hususî bir itina gösterilmiştir. II. Mehmed İstanbul'un fethini ona borçludur, başlıca Osmanlı zaferlerini temin eden de odur. Malzeme bol, çeşitli ve iyi yapılmıştır, mükemmel bir personel tarafından kullanılmaktadır. Büyük çaplı Türk topları herkese korku salmış, herkesçe tanınmıştır. XVII. asırda bile Türkler en iyi toplara ve en iyi nişancılara sahiptir.

İyi bir yardımcı hizmet teşkilâtı; demirciler, silâhçılar, levazım, ordu donatım, padişahın ordusunun birinci sırayı almasını temin etmektedir. Bilhassa lâşede dünyanın en iyi teşkilâtına sahiptir. Asker memleketin sırtından geçinmez, levazımını temin et-

tiklerinin dışında bir şey aldığ zaman kuruşu kuruşuna parasını öder. Sırp yeniçerisi Mihail Konstantinoviç, "köylünün bir tavuğunu almak, yahut atını buğday tarlasına salıvermek hayatına mal olur" diye yazmaktadır. Düşmanın memleketinde de, az veya çok haklı olarak, misilleme yahut ceza maksadıyle ölçülü şekilde yağma yapılır. Tüccarlar ve köylüler ordugâhta tam bir emniyet içinde alışveriş eder, serbestçe Osmanlı ordusundan düşman ordusuna yahut düşman ordusundan bu tarafa geçerdi.

Asla gevşemek bilmeyen savaşçı bir ruh orduyu canlı tutmaktadır. Postel, XVI. asırda, ordunun "dünyanın en ilâhi nizamına" riayet ettiğini, şaşılacak derecede büyük bir sessizlik içinde manevra yaptığını yazar. Bertrandon de la Broquière "bizimkilerin on tanesi, onların bininden daha fazla gürültü yapar" demektedir. Rodos'un muhasarasından sonra alınan şehirde resm-i geçit yapan otuz bin kişiden bir tek ses çıkmamış, ayak seslerinden başka gürültü duyulmamıştır. Paul Jove Türk askerlerini üç noktadan Hıristiyan askerlerine üstün bulmaktadır: Amirlerine teredütsüz itaat ederler, muharebede canlarını düşünmezler, ekmeksiz ve şarapsız, sadece su ve arpa ile kanaat ederek uzun zaman yürüyebilirler. Thévenot da "bir şeyleri eksik olduğu zaman sabrederler" diye ilâve ediyor. Yükleri hafiftir, yorgunluğa dayanırlar, Postel'e göre "Hıristiyanlar'ın üç günde yapacağı yolu bir gecede alarak" süraleriyle şaşkınlık uyandırırlar. Cengiz Han'ın askerleri gibidirler.

Emirlere itaatkâr ve disiplinli olmalarına rağmen asla sanıldığı gibi pasif olmadıklarına da dikkati çekelim. Muhtelif şartlar altında neler yapmaları lâzım geldiğini, kendilerine neler yapılması gerektiğini de mükemmelen bilirler. Disiplinleri zımnî bir mukaveledir, vazifeleri kumandanlarının vazifelerine cevap teşkil eder. Ayaklanmalar nadir değildir. Alacakları geciktiği zaman patırtılı olarak isterler, kifayetsiz bahşişleri şiddetle protesto eder. fazla meşakkatli yahut mevsim içinde pek fazla uzayıp giden muharebelerde hükûmet otoritesine karşı gelirler. Selim'i, isteklerini tahakkuk ettirmeden Mısır'ı terk etmeye mecbur eden, Kanuni Süleyman'a Viyana muhasarasını kaldırtan onlardır. Askerin hakları fikri, Osmanlı fütuhatını geniş ölçüde tahdit etmiş, fakat muvaffakiyetin ilk şartı olan enerji ve iradelerin yardımından faydalanmakta da büyük faydası olmuştur.

Teşkilâtının kudreti ne olursa olsun, bu ordu, yenilmez bir ordu değildi. Pekâlâ mağlûbiyetlere de uğradı. Ona dayanılmaz kudretini veren iki hususiyet vardı. Daima seferberlik halinde, daima el altındaydı, hangi istikamete olursa olsun, ne kadar uzun olursa olsun yürümeye hazırdı. Halbuki Avrupalılar her yeni sefer için büyük masraflarla yeniden asker toplamak mecburiyetindeydiler, üstelik bu askerlerin iradesi kısa zamanda gevşiyordu. Diğer taraftan Türkler'in bir muvaffakiyetsizlikten sonra sayısız defalar teşebbüslerini tekrar etmek, bıkmadan hücum tazelemek ve eğer muvaffak olmamış bir teşebbüsten vazgeçerlerse hemen bir yenisine girişmek gibi kıymetli bir meziyetleri vardı. Devamlılık, izzetinefsin inadına meydan vermeyen bir sebatkârlık... Bunlar Cengiz Han'ın, Timur'un, Bâbur'un prensipleriydi... Osmanlılar'ın prensibi de buydu.

Bu, onların Avrupa devletlerinden farklı olarak malî müşkülâta uğramamaları sayesinde mümkün oluyordu. Ordu bizzat devlet demek olduğundan, maliye de dahil olmak üzere her şey onun vazifeleri arasında düşünülmüştü. Halbuki Garp'te ordular sosyal yapının üstünde, sonradan ilâve edilmiş munzam müesseselerdi. Bunun neticesi olarak lüzumlu kaynakları bulmakta güçlük çekiliyor, hükümdarlar üstüste yüklenen istikrazların yükü altında bunalıyorlardı. Türkiye'de ise, aksine, ordu hükûmetin normal imkânlarıyle yaşıyordu. Bazı muasırlar, harbin Türkiye için masraf kapısı olmadığını söylemişlerdir. Bu doğru değildir, zira nakliye, cephane ve yiyecek ikmali masraflarını da hesaba katmak gerekir. 1593 yılında German İmparatorluğuna karşı başlayan harbin masrafları sekiz sene içinde 23,5 milyon dükaya yükselmişti. Ama bütün masraflar normal bütçeden karşılanıyordu; istikraz diye bir şey yoktu. Murtat gelir, hükümdar tarafından şahsen toplanmış olan ihtiyat hazinenin yardımı, bir de ölen yüksek rütbeli devlet memurlarının büyük servetlerinin müsaderesi ile başka bir şey ilâve etmeden masrafı karşılıyordu. Ordunun esasını teşkil eden sipahiler harpte de sulhtaki gibi tamamen kendi arazilerinin geliri ile geçiniyorlardı: Bu gelir XVI. asırda 18 milyon düka olarak tahmin ediliyordu. ki, bir kelime ile fevkalâde harp bütçesi demektir. Bilhassa yeniçerilerin masrafını karşılayan normal bütçe ise 1642 senesine kadar daima gelir fazlası göstermiş, 1454 ile 1600 yılları arasında varidat durmadan artarak 2 milyondan 10 milyona çıkmış, masraflar ise 810 000'den 8 milyona yükselmiştir. Şüphesiz bu güzel manzaraya rağmen sıkıntılar da eksik

değildi; Bu sıkıntılara birbirini takip eden devalüasyonlarla çare bulundu. II. Mehmed zamanında 40 düka olan akça, Süleyman zamanında 60 dükaya, XVII. asrın ortasında da 180 dükaya yükseldi. Yalnız bu devalüasyonlar, sadece dahilde kullanılan gümüş paraya tesir ediyor, mühim ödemelerde de milletlerarası masraflarda kullanılmak üzere ihtiyatta bulundurulan altın paraya tesir etmiyordu. XVII. asırdaki buhran ve bunu takip eden ordudaki reform hareketi imparatorluğun maliyesini altüst etti, yıllık masrafın 24 milyon dükaya çıkmasına yol açtı, bu da inhitatın menşeini teşkil etti.

Osmanlı büyüklüğünün dahilî sebeplerinin bu tahlilini neticeye bağlamak için XVI. asrın iyi bir müşahidi olan ve memleketi iyi bilen sefir Busbecq'in ihtisaslarını ifade eden şu satırları tercüme etmek kâfidir: "İmparatorluğun muazzam kaynakları, zinde kuvvetler, silâha tecrübesi ve alışkanlığı, tecrübeli askerler, zafer kazanmaya alışkanlık, meşakkate sabır, anlaşma, nizam, disiplin, nefse hâkimiyet, uyanıklık, sükûnet ve tevazu, ne bir şikâyet, ne intizamsız bir hareket, azamî asayiş.."

VI. DIŞ SEBEPLER: YERLİ MUKAVEMETİN ZAYIFLIĞI

Montesquieu, Türkler'in fetih hareketlerinde tuhaf bir kolaylık bulduğunu söyler. Gerçekten Türkler, fethettikleri ülkelerdeki yerli halktan pek küçük bir mukavemet görmüşlerdir. Onların yaptığı, buralarda bin yıllık bir an'aneye dayanan yeni bir hükûmet kurmak, asla millî muhalefeti uyandırmamaktı. Kurulan hükûmet bölük börçük, nizamsız ve iktidarsız hükûmetlerin yerine geçerdi. Bu arada sadece, yabancı yardımlarla bir müddet için yerlerini muhafazaya çalışan ve zaten sallantıda olan bazı hükümdarlarla uğraştılar. Millî bir kahraman sayılan Skanderbeg (İskender Bey) Venedik yahut Napoli'nin basit bir ajanıydı. Türkler daha başlangıçtan itibaren, bütün Hıristiyan ülkelerinde dostlar kazanmış müzaheret temin etmişlerdi. Bu işte ihanetler aramaya çalışanlar olmuştu ve bu, teşekkül eden imparatorluğun bir kısmı için doğruydu. Hükümdarlar müşteri oluyor ve vergiye bağlanıyor, Ortodoks ruhban sınıfı, şehirlerin ileri gelenleri, köy seyyörleri gittikçe yükselen bu iktidara bağlanıyorlardı. Sırplar'ın Kosova'da yenilmesinin sebebi, içlerinden çoğunun yeni efendileriyle

birleşmesidir. İstanbul'u II Mehmed'e karşı müdafaa edenler, gönülden teslim olmuş halkın arasındaki, yabancılar oldu. Osmanlı hanedanı, imparatorluk için Bizanslı, Sırp, Bulgar, Arnavut ve Ulah askeriyle beraber çarpıştı. Sırplar, Timur'a karşı en kuvvetli müdafi oldular, despotları kızını imparatorların vekiline vermekle iftihar etti. Bulgar hanedanının sonuncusu padişahın emrine girdi, son Paleolog Asya sipahilerine başkumandanlık etti. Osmanlı erkân-ı harbiyesi ihtida etmiş Hıristiyanlar, kilisenin eski hâdimleri, Markolar, Evranoslar, Mihaloğulları ile doluydu. Daha sonra bir Rum, Mora archontlarından birinin yeğeni II. Mehmed'e sadrâzam oldu. Askeri fazilet ve siyasi kabiliyet eski topraklardan eksik olmuyordu. Bizans'ın kaybına yol açan onların hatası değil, siyasi çözülmedir.

XV. asrın ortalarına kadar Osmanlı siyasetinin tâbi devletlere karşı bir nevi liberalizmi vardı. Asker ve para olarak muayyen bir vergiyle pekâlâ iktifa ediyordu; bu da bir nevi himaye şerefiyesi ve ilhak formalitesiydi. Osmanlılar hükümleri altına aldıkları ülkeleri doğrudan doğruya idare etmeyi düşünmüyorlardı. Hükümdarın mümtaz hâkimiyetini belirtmek onlara kâfi geliyordu ki, bu da beyhude değildi. O şekilde hareketten maksat, bu gaye ile tâbi kılınan fakat aslında serbest olan bütün devletlere, imparatorluk sulhunu kabul ettirmek için kendi kendisine bir unvan vermek bir müdahale imkânı hazırlamaktı. Bu, hem çok noksan bir muvaffakiyet kazandığı için, hem de bizim son derece merkezî otoritelere alışık olmamız sebebiyle, lüzumundan fazla küçük görülmemesi gereken milletlerarası bir kooperatifti. Şartlar, bilhassa II. Mehmed'den itibaren bu sistemin terkedilmesine sebep oldu. Sadakatsiz tâbiler isyan ediyor, yabancıların yardımını istiyordu; pek uzaktakiler hariç olmak üzere onları doğrudan doğruya hakimiyet altına almak icabetti. Az veya çok muhtar birçok eyalet de çok muhtelif şekillerde hükümdara bağlılıklarını devam ettirdiler: Kırım, Gürcistan, Mingrelistan, Kürdistan, Arabistan, Mısır, Şimali Afrika, Dubrovnik, Arnavutluk, Transilvanya, Eflâk, Moldavya.

Yeni hükümet mahallî güçlüklerle karşılaştı ve önceden var olan iktidarların muhalefetini azaltmaya mecbur oldu. Millî kargaşalıklar çıkarmadı. Çünkü zaten kendisinin de millî bir karakteri yoktu. O, fethettiği ülkeleri esir edip emri altına alan muzaffer bir milletin değil Paleologos ve Komninoslar'ın yerine geçen

bir hanedanın hükûmetiydi. Şüphesiz ki menşe bakımmdan Türk'tü, an'ane, ruh, teamül, disiplin ve teşkilât prensipleri bakımından Türk'tü; başlangıçta Türk personele ve Türk orduya sahip olmuştu. Bu ilk temeli teşkil etmiş, ondan sonra birbirini takip eden sermayeler arasında çabucak erimişti. Hiçbir zaman bir ırk imtiyazı, bir soy gururu, Türk adıyle övünme görülmemiş aksine Türk ismi zamanla ehemmiyetini kaybetmiş, barbar, kaba sözleriyle aynı mânâda olarak küfür yerine kullanılmıştır. Türk dili sadece idari lüzum bakımından kendisini kabul ettirmiş, hiçbir surette mecburi olmamış hattâ uzun zaman, Türk unsurların nadir olduğu padişah muhitinde de az konuşulmuştur. Devlet teşekkül ettiği andan itibaren, personelini ve ordusunu, içtimai sınıfların yukarısından aşağısına doğru imparatorluğa ait ülkelerden ve yabancı milletlerden, Rum, Sırp, Hırvat, Bulgar, Arnavut, Ulah, Transilvanyalı, Macar, Tatar, Moğol, Çerkes, Gürcü, Kürt, İranlı, Suriyeli, Arap, Kopt, Berber, Zenci, Rus, Polonyalı, Bohemyalı, Alman, İtalyan, Fransız ve İspanyollar'dan alarak tamamladı. Şahsi kabiliyetten başka hiçbir farkı dikkate almayan böylesine mutlak kozmopolit bir cemiyet daha görülmemiştir. Lâzım olan birlik, din, dil, hizmet nizamı ve disiplinle temin ediliyordu. Bir ırk yahut milliyet baskısı hiçbir surette bahis mevzuu olmadı.

Din meselesinin bu derece az bir mukavemet doğurması insanı daha da fazla şaşırtır. Müslümanlık, Türkler sayesinde imtiyazlı, mağrur, istihfaf edici bir hak ve söz sahibi olarak yerleşti. Ordu ve hükûmet ancak Müslüman olanlara açıktı. İmparatorluğun resmi hedefi yeni dinin muzaffer olmasını, üstünlüğünü temin etmekti. Latinler'in kini, Ortodoks ruhban sınıfının pasifliğini ve sık sık tekerrür eden suç ortaklığını izah eder. Üstelik, Hıristiyan o zamana kadar Avrupa'da bilinmedik derecede büyük bir din ve kilise hürriyetine kavuştu. Bunun sebebi modern Avrupa'daki gibi bir hoşgörürlük anlayışı değil, Müslümanlar'ın başka insanların selâmetine karşı olan kayıtsızlığı idi. Hak dininden olmayan domuz, domuzluğuna devam edebilirdi, bu kendi bileceği işti. Mümin, ruhları doğru yola getirme işini ilâhî lûtfa terkediyordu; onun vazifesi ferdi ruhları değil ülkeleri fethetmek, yeryüzüne şeriat hükümlerini yapmak, kavimleri idare etmekti, çünkü bu iktidar Allah tarafından yalnız ona verilmişti. Bu umumî duyguya bir de Türkler'e has olan ve menfaat dolayısıyle birleşmiş gayri mütecanis unsurlardan meydana gelmiş bir cemiyet için normal sayılan gevşekliği de ilâve ediniz.

Hıristiyanlar, camilere çevrilen en güzelleri istisna edilirse kiliselerini ve kendisine has derece ve rütbe silsilesiyle ruhban sınıfını muhafaza ettiler, serbestçe ibadetlerini yaptılar, vâizlarını dinlediler, merasimlerini yaptılar. Kendi cemaatleri arasında, kendi dillerine ve kendi âdetlerine uygun olarak rahiplerinin reisliğinde ve laik bir konsey refakatinde kendi kendilerini idare ettiler. Turk rejiminde, ekalliyetlerin korunması için hususi anlaşmaya ihtiyaç yoktur, çünkü esas olan arazi statüsü değil, ferdî statüdür. Fertler, devletten önce onun camiasına aza idi, devlet ise sadece camianın üstüne ilâve edilmişti.

Hadiselerin yeni akışında Hıristiyanlar büyük faydalar buldular. Daha yakın zamana kadar durmaksızın sarsıntı geçiren, tahrip edilen muazzam ülkelerle artık barış hüküm sürüyordu. Balkan yarımadası halkları çoktan beri unuttukları bir emniyet hissini tadıyorlardı; artık köylüler en kıymetli süslerini takınmaktan korkmuyordu ve eğer Macaristan'da köylüler isyan ediyorsa, bu Hıristiyan derebeylerine karşı oluyordu. Haydut sürülerinin kökü kurutulmuştu, iyi ücret alan askerler iyi birer müşteri idiler ve asla hırsızlık etmiyorlardı. Sonra, vergi, Müslüman olmayanların adam başına ödemeye mecbur oldukları vergilerle beraber yine de Bizans devrindekinden daha hafifti. "Basit, rahatça ödenir, rahatça tahsil edilirdi." Hıristiyanlar adam başına ödedikleri verginin karşılığı olarak askerlikten muaftırlar. Ama bilhassa isteyenlere ihtida etmek şartıyle kapı daima açıktı ve böyleleri de eksik olmuyordu. Türkler az bir kolonileşme yaptılar; onların yaptığı sadece Bizans İmparatorluğunun kaybettiği büyük devlet arazisini parçalamak, yüksek memurlarına ve sipahilerine vermekten ibaret kaldı, fakat, asla köylünün arazisini yahut şehirlinin dükkânını gaspetmeyi elinden almadılar. Zengin Rumlar şehirlerde muhteşem bir lüks içinde yaşıyorlardı; karıları Batılı prensesler gibi giyiniyorlar; tüccar, banker, gümrük ve vergi mültezimi, sadrâzamların dostu idiler. Yeniçerilerden bir şeref muhafızları vardı ve büyük bir nüfuz sahibiydiler. Bu şartlar altında nadiren, o da zayıf olarak isyan eden Hıristiyanlar'ın itaati kolaylaştı. Hıristiyanlar'da ayrı bir görüş sahibi Asya Müslümanları'nın, gittikçe yenilenen şiddetli mukavemetiyle kıyaslanabilecek bir hal asla görülmüyordu. Onlar Osmanlı'yı İslâm reisi olarak kabul ediyor, padişahın indiği bir evi o gittikten sonra temizliyorlardı. Bununla beraber zamanla, Osmanlı hâkimiyetiyle alâkalı nimetler gölgelendi; yeni nesiller, ikinci sınıf tab'a sayılmaya, kimseden yardım görmeden

kötü idarecilerin kurbanı olmaya, aynı yabancı takım namına çalıştığı halde, mevki ve şeref bakımından kendilerinden üstün tutulan Müslümanlar'ın karşısında küçük düşmeye kolayca razı olmuyorlardı. Bu memnuniyetsizlik, dini olduğu kadar da milli olan kendi cemaatleri arasında gittikçe yayılıp gelişti ve XIX. asırdaki istiklâl hareketlerini hazırladı. XVI. asrın sonundan itibaren Hıristiyan halk arasında endişe işaretleri görünmeye başladı; hareket geçen ruhban sınıfı Roma, Viyana ve Ortodoks olması bakımından kendilerine ümit veren Rus çarı ile entrikalar çevirmeye başladılar. İstanbul patriki, Ohri başpiskoposu Moskova'ya gitti, çarın elçisi Küdüs'e geldi. Müteakip asrın başında ise Mora ve Arnavutluk'ta isyanlar başgösterdi. Bununla beraber, Viyana bozgunu üzerine Mora ve Sakız'ın geçici işgalinden sonra Türkler tekrar geldiği zaman, Hıristiyan ahali, kendi dindaşlarından daha dürüst, daha insan bularak, onları sevinçle karşıladılar.

Eninde sonunda iki çeşit tab'a meydana getirerek imparatorluğu parçalayacak olan dinî şartlar, daha başlangıçtan itibaren ülkeyi Avrupa ile karşı karşıya getirmişti; bunun da medeniyet için feci neticeleri oldu. Memleketin yeni sahipleri Çin'de ve İran'da yaptıklar gibi din bakımından kendilerinden ayrılan yerli kültürü sindiremediler, aksine hakir görerek boğdular, yerine halk kitlerinin hattâ Müslüman kısmıyle bile teması olmayan, hayatiyet ve inkişaftan mahrum suni bir Asya kültürü getirdiler.

VII. DIŞ SEBEPLER:

MUKAVEMETİNİN ZAYIFLIĞI

Osmanlılar'ın ileri hareketi, fethedilen ülkelerde olduğu kadar Avrupa'nın geri kalan kısmında da kolaylıkla karşılaştı. Bu arada kendisini şiddetle hissettiren Asya tehlikesine karşı, Garp, daha, önceki devrede olduğu kadar sıhhatle karşı koyamadı. 1453'ten önce, Osmanlılar'ın kuruluş devrinde iki esas unsur Hıristiyanlığı müdafaasını felce uğrattı. Avignon'a nakli dolayısıyle papalığın zayıflaması ve iki büyük devleti hareketsiz bırakan Yüz Sene harplerini takip eden fikir ayrılıkları. Bu harbin bitişi sırasında İstanbul'un düşmesi basit bir tesadüf değildir: İmparatorluk şehrinin düşmesi, harbin son hadiselerinden birini teşkil eder. Artık Türklerin karşısında iki ciddî rakip vardı: Venedik ve Macaristan. Venedik karada güçlükle hareket ediyor ve esas hedeflerini teşkil eden

ticarî menfaatleri, ona daima sulh ve uyuşma lüzumunu hatırlatıyordu. Çok uzakta olan Macaristan ise ordusu her an yürümeye hazır olan Türkler'deki sefer kolaylıklarından mahrumdu.

1453'ten sonra Osmanlılar'ın büyük yayılış devrinde, bir taraftan tehlike artar ve daha bariz hale gelirken, bir taraftan da Avrupa'nın zayıflığı daha ciddî bir hal aldı. Bütün bunlar bilinmiyor değildi, ama yine de Varna ve Niğbolu'daki müşterek gayreti tekrarlayacak çareye başvurma imkânı olmadı. Dünyanın yalnız kendileri için yaratılmış olduğuna inanan, zafere alışkın, üstelik yenilmekten korkmayan bu muhteşem milletin inanılmaz küstahlığına, iktidarsız, seyirci kalındı. Uzun süren bir saadet onu, istediği şeyin doğru, istemediği şeyin de fena olduğuna inandırmıştı.

Osmanlı hükümeti için Hıristiyan hükümdarlar, padişahın kölesi, Charles - Quint "İspanyol köpeği" dir. Hükûmet elçi kabul eder fakat göndermez, ecnebî saraylarla yapacağı çok istinaî muhabereler için de basit bir haberci gönderir; ama yine de memleketlerin vaziyeti ve hükûmetlerin niyetleri hakkında iyi bir bilgi sahibi olmakta geri kalmaz. Devamlı bir elçi hükümdarı namına tazim bildiren bir rehinedir, hava iyi giderse büyük bir nezaketle muamele görür, ama hava döndüğü zaman harekete uğrar, ölümle tehdit edilir, dövülür, para cezasına çarptırılır, bazen aylarca hapse atılır, beraberindekiler dövülür, asılır, kazığa oturtulur. Mazarin'e göre XIV. Louis'nin ilk iki sefirinden biri hapsedilmiş, diğeri tokatlanmış ve büyük kıral sadece memnuniyetsizlik göstermekle iktifa etmişti. 1682'de Trablus korsanlarını takip eden Duquesne filosunun Sakız'da sebep olduğu hasar, kıralın temsilcisine, tehditler altında cebinden ödetilerek tazmin ettirildi.

Bu istihfaflı azamet barbarlık değildir. Daha da ciddidir ve Avrupa fikirlerine taban tabana zıt bir anlayışın işaretidir. Osmanlı hakimiyetinin hudut tanımayan bir karakteri vardır. Onunla devamlı bir sulh değil ancak mütarekeler yapılabilir; her padişahın ölümüyle son bulmayan muahede, bir defa esaslı şekilde tesbit edilen ve tabiî sayılan hudut yoktur. Esas itibariyle imparatorluk hudutları hareket halindedir, hudutların ötesi "dâru'l-harb" harp yeridir, fethe açık ülkelerdir. Esasen hudutlar kararsızdır, münakaşa mevzuudur. Büyük bir mıntıka, akınlara, yağma ve esir avcılığına açıktır. Türk ve İslâmî olan ve durmadan tehdit eden bu muvakkatlik prensibi, aslında tahmin edildiğinden daha az tehlikelidir. Çünkü muayyen bir hedefle tesbit edilen sistemli bir büyü-

me değil, muayyen bir gayeden mahrum hiç inad etmeden, şartlara bağlı bir büyüme temayülü bahis mevzuudur. Ama yine de devamlı bir ilerlemeye davet mahiyetindedir.

Bu şartlar altında hiçbir tertip mümkün değildir. Avrupa için hakaret, gittikçe sıkıştıran tehlike kadar ağırdır: Kıtayı İstanbul-Paris yolunun yarısına kadar kaplayan, bütün Akdeniz ve Karadeniz'i saran, önceki asırlarda yeniden canlanan Garp tarafından açılan bütün ticaret yollarını elinde bulunduran, Avrupa medeniyetini kendi kaynağı içinde tehdit eden muhteşem bir haydutluk, korsanlık ve esirlik müessesesi bahis mevzuudur. Avrupa, zenginlik ve kuvvetinin artmasına, müstakbel zaferini hazırlayan harikulâde bir fikir ve teknik gelişmesine rağmen, iki asır boyunca karşı koymadan bu alçalmaya boyun eğmiştir. Venedik ve İmparator, kendi gelirlerinin bir kısmını vergi olarak ödemek suretiyle bu yeni hakimiyeti kabul etmiştir.

Papanın otoritesindeki azalma devam etmektedir; devamlı gayretlerine rağmen artık iyi niyetleri umumî menfaat etrafında birleştirememektedir. Protestanlık Hıristiyanlığı ikiye bölmüştür ve Roma'daki ruhanî reise hak dininden olmayanların başı gözüyle bakan, onu bir nevi Hıristiyan halifesi gören Osmanlılar, onun hasımlarını elde etmeye, isyana ve harbe teşvik etmeye gayret sarfetmektedir, Papa ruhanî hükümranlığı bakımından olduğu kadar, dünyevî hakimiyetinin münasebetleri bakımından da zayıflamıştır; devlet reisi olan papa, kıskanç bir şekilde kapalı, gözlerini birbirine dikmiş, üst ve müşterek bir esas tanımayan, büyük, merkeziyetçi saltanatlar halinde Avrupa'yı idare eden yeni sisteme vazgeçilmez bir şekilde bağlanmıştır. Onların rekabeti ise din savaşlarıyle karışıyor, Osmanlı büyüklüğünü sağlamlaştırıyordu.

Fransa ve Avusturya hanedanları arasında uzun müddet devam eden mücadelenin bu bakımdan oynadığı ana rol malûmdur. I. François yenildiği zaman öldürücü bir tehlike korkusu onu ıztırap ve utangaçlık içinde Hıristiyanlık düşmanının kollarına attı. Süleyman lûtfen kabul eden yüksek ruhlu bir koruyucu gibi onun müracaatini bir tazim eseri olarak kabul etti. Fransa elçisinin, Hıristiyanlar'a karşı yürüyüş sırasında padişahın ordusuna refakat edişi ıztırap verici bir gücenmeyle seyredildi; birleşik Türk - Fransız donanmasının Nice'i zaptettiği, Toulon şehrinin din düşmanlarına teslim edildiği, Türk usûlü bir sessizlik içinde sert bir nizamın hüküm sürdüğü; şehrin, sarıklı bir küçük İstanbul'a

döndüğü görüldü. Osmanlılar'la bu ittifak politikasında ısrarın çok cuddî mahzurları oldu. İstanbul ile Viyana arasındaki devamlı husumetin tabiî olarak meydana getirdiklerinden başka da faydası olmadı. François'nın Avrupa ile olan alâkalarını bozdu, dostlarını sarstı, efkârı umumiyeyi kendisine düşman etti; papa, hattâ protestan Alman prensleri, Charles-Quint'e François aleyhine kor. kulacak delil ve vesikalar verdiler. Buna mükâfat olarak Süleyman onun için muahede olmadan da yapacağından başka bir şey yapmadı. Hareketlerini hiçbir zaman sıhhatli olarak "Mesih İsa nizamı efendilerinin efendisi" nin hareketleriyle birleştirmedi. Macaristan'a girdiği zaman Madrid esiri zaten hürdü: Fransa'nın Sardunya ve Sicilya üzerindeki himayesi projesini 1535'te suya düşürdü. Bir tek defa müttefikinin mükerrer ricalarına uyarak İtalya'ya müdahale etmeyi denedi; bunu da François ile Charles-Quint'in barışmasından sonra yaptığı için hareketi François'nin müttefiki olan Venedik'e karşı dönmüş oldu.

Şüphesiz bu arada Fransa, tarihçilerin büyük ehemmiyet verdiği kapitülâsyonları kazandı. Bu, imparatorluğun malî ve ticari menfaatlerine uygun olarak, düşman olmayan yabancı ülkelerle normal şekilde yaptığı bir yerleşme ve ticaret anlaşmasından başka bir şey değildi. Bu anlaşma, Türkler'e, Venedik ve Ceneviz'i küçültmek menfaatini temin ediyordu. Kısa bir müddet sonra herhangi bir ittifak yapmadan, aynı hakları Fransa için reddettikleri tarife avantajını da ilâve ederek İngiltere ve Hollanda'ya verdiler. Şunu da ilâve edelim ki, bu çeşit bir anlaşma, sanılanın aksine, hakkı veren ülke için en küçük eksiklik teşkil etmiyordu. Hükümdar onların kendilerine tahsis edilen yerlerde kendi kendilerini muhakeme etmelerini daha uygun buluyordu; bu, bir imtiyaz değil bir vazifeydi.

Türkler'le olan ittifak, I. François'dan sonra onun haleflerine yeni bir şey getirmedi ve usulen devam etti. IV. Henri, Napoli krallığını müştereken fethetmek plânına karşı, Osmanlı hükûmetinin hareketsiz kaldığını gördü. Diğer taraftan Fransa kralları, Avusturya'ya karşı sıhhatli bir işbirliği temin edecek enerjik ve sebatlı bir anlaşma kuramadılar. I. François Türkler'e karşı muahedeler imzalıyor, IV. Henri onları Avrupa'dan kovmayı düşünüyor, XIV. Louis onlara karşı Venedikliler'i Girit'te tutuyor, onları Saint-Gothard'da yenmesi için imparatora yardım ediyor, Viyana muhasarasında ise onu rahatsız etmekten kaçınıyordu.

Her ne olursa olsun Fransız politikası Osmanlı hakimiyetinin artmasına ve tutunmasına büyük ölçüde yardım etmiştir. Diğer taraftan iki muazzam düşman arasında, taksim edilmiş bir vücudun başı olan Avusturya hanedanının kuvvetine hayran olmamak mümkün değildir. XIV. Louis'nin, bir yandan Macaristan beylerini aleyhine kışkırtması, bir yandan kendi muzaffer silâhlarıyle tehdit etmesine rağmen, bu hanedan, bir asırdan fazla bir müddetle dünyanın en kudretli ordusunu durdurmaya, sonunda Sava ve Karpatlar'ın cenubuna atmaya muvaffak olmuştur. Fakat Avusturya'nın kat'î olması gereken bu zaferi, sadece münferit bir kuvvetin hayırlı gayretlerinin neticesi olmadı. Çünkü onun zaferi, olduğu yerde sayan Asya'ya karşı en doğru tezahürü teşkil eden, Avrupa'nın umumî terakkisinin tamamına bağlıydı.

IV. KISIM

DAHA ÖTEDEKİ ASYA İMPARATORLUKLARI

1. İRAN

Diğer Asya imparatorluklarına, Osmanlı imparatorluğuna olduğu kadar geniş ölçüde yer vermek mevzuumun dışındadır. Onlar, Osmanlılar gibi, Avrupa ile, kuvvetlerin münasebet ve ölçüsünü kendiliğinden veren sıkı ve doğrudan doğruya münasebetlere girişmemişlerdir. Tarihlerinin teferruatına girmeden, ne olduklarını, kuvvetlerinin ne olduğunu ve oldukça yakın bir devreye kadar bütün Garp ülkelerimize büyüklükleriyle nasıl hakim olmuş göründüklerini göstermekle iktifa edeceğim.

Osmanlı imparatorluğunun şarkında eski Pers yahut İran imparatorluğu uzanıyordu. İran'ın Ahameniler, Partlar, Sásániler, Arap halifeleri, Selçuklu Türkleri, Cengiz Han'ın Moğolları, Timurlenk'in ve Uzun Hasan'ın Türkleri gibi değişen, muhtelif menşeli hükümetlerin idaresi altında, hadiselerin ve isimlerin karışık görünüşler arasında Cyrus'tan beri sürüp gelen tarihî birliklerini tasdik etmeyi bilmek lâzımdır. XV. asrın ikinci yarısı, Timur hanedanının dağılmasını, Uzun Hasan'ın geçici muvaffakiyetini, imparatorluğun, durmadan savaşan zayıf bir düzine prensliğe bölündüğünü görmüştü. Sonra, 1500'de, Safevî hanedanının ilk hükümdarı İsmail göründü, memleketin birliğini yeniden kurdu ve bu birlik iki yüz yıldan fazla devam etti.

Osmanlı hanedanı, Müslüman dervişlerin bir şeyhine dayanan bir şef tarafından kurulmuştu; Safevî hanedanı da yedi Türk boyuna dayanan dervişlerin bir şeyhi tarafından kuruldu. Ailenin atası Safiyy-üd-dîn, XIII. asrın sonlarına doğru, Rus Transkafkasyası'nın bugünkü hududunun çok yakınındaki Erdebil'de, bir tarikatın çok muhterem reisiydi. Yedinci imam vasıtasıyle, Peygamber'in damadı Ali'den inmiş olduğuna inanılıyordu. XV. asrın ortasında, dördüncü halefi, yedi Türk boyu ile birleştikten sonra muharip bir veche takındı. Kendisi Uzun Hasan'ın kızkardeşlerinden biriyle, oğlu da kızlarından biri olan Marthe ile evledi. Mart-

he'ın büyük babası Trabzon'un son Komninos imparatoru idi. Uzun Hasan'ın halefleri ailenin tehlikeli olduğunu düşündüler, hayatta kalan çocukların peşine düştüler. Bunlardan biri öldürüldü; taraftarlarından biri tarafından saklanan İsmail ise 13 yaşında saklandığı yerden çıktı, kendi tarikatinden olan Türk sırdaşlarıyle birleşti, Şirvan'ı, Bakü'yu daha sonra da Uzun Hasan'ın payitahtı olan Tebriz'i alarak orada İran hükümdarı olarak taç giydi (1501). Son derece genç olmasına rağmen, garip bir nüfuzu olan bu şefe, askerler neredeyse bir tanrı gibi tapıyor, taassup derecesinde gayret sarfediyor, çok defa onun dikkatini çekebilmek için zırh giymeden savaşıyorlardı. İsmail, on sene içinde hakimiyetini Fırat ve Bağdad'dan Kandehâr'a, Kafkasya'dan Hind okyanusuna kadar takriben 3 milyon kilometre murabbalık bir sahaya yaydı. Bu, hemen hemen Sâsânîler'in kapladığı sahaydı.

Yeni imparatorluk, millî prensip üzerine değil, bir Müslüman mutezilesi, Şiîlik üzerine kuruldu. Vatan, ırk ve dil fikri, siyasî bünyenin kuruluşuna girmiyordu. Büyük eyaletler, İranlı olmayan, Türkçe ve Arapça konuşan halkla meskûndu. Safevî hanedanının menşei Türkler'le meskûn topraklardı. İktidarlarının ilk çekirdeğini de bir Türk boyları grubu teşkil etti, hakimiyetleri altına aldıkları ilk ülkeler de, Türk ülkeleri oldu: Şirvan ve Tebriz. Yeni şahların sarayında Türkçe daha uzun müddet kullanılacaktır. İsmail de rakibi, Osmanlı Selim gibi şairdi: O, Şiirlerini Türkçe yazardı, Selim ve Farsça. İranlılar'ı, Türkler'in karşısına çıkaran korkunç kinin sebebi münhasıran din idi. Bir tarafta Sünnîler vahşice katlediliyor, öbür tarafta Şiîler merhametsizce öldürülüyordu. Selim, 1514'te İsmail'e karşı harp açtığı zaman, Küçük Asya'da, bizzat kendi tab'ası olan 40 000 Şii'yi katletmekle işe başladı.

Diğer taraftan İran, devamlı ve halktan gelen bir hareketin neticesi olarak değil, merhametsiz bir zulmün neticesi olarak Şiî oldu. İsmail'in müşavirlerinin anlattığına göre Tebriz nüfusunun üçte ikisi Sünnî idi. Şah herkesi ölüm tehdidi altında: "Ali Habibullah" tır "formülünü tekrarlamaya ve ilk üç halifeyi lânetlemeye zorladı. Bunu reddeden bir şeyhülislâmı bizzat okladı ve çarşı meydanında yaktırdı.

İran'a uzun müddet İslâm'ın yaygın şekli hakim olmuştu: Ailenin atası Safiyyüddin Sünnî idi; ilk Şii onun torunu oldu (XV.

asır). İranlı din adamlarının hepsi eski İran mitolojisi ve şairlerin eserlerinde terennüm edilen eski Ahamenî ve Sâsânî şahlarının efsanevî an'anesi ile doluydu. Bunları, ve bilhassa kelimenin en doğru mânâsıyle ilâhî hukuka dayanan, yani ilâhî menşelî mutlakiyet fikrini Müslümanlığa soktular. Tanrı'nın oğlu olan ilk ataya verilen ulûhiyet, babadan oğula, onun soyunda devam ediyordu. Buna göre ancak Peygamber'in manevî evlâdı ve damadı Ali'nin ve ondan gelenlerin halifelik unvan ve haklarına sahip olduğunu, yalnız onların müminleri idare edecek vasıflara sahip olduklarını, daha önceki üç halifenin ve onların soyundan gelenlerin gasıp olduklarını iddia ediyorlardı. Hem Ali'nin, hem de anne tarafından son Sâsânî hükümdarının torunu olan dördüncü imam, eski ve yeni meşrû hakkı şahsında birleştirdi. Gerçekte ise Ali'nin bütün zürriyeti iktidardan uzaklaştırılmış, çoğu katledilmiş ve sülâle 879'da on ikinci temsilcisinin ölmesiyle son bulmuştu. Ama bunun onlar için ehemmiyeti yoktu. Bu defa daha önceki inanış gibi eskiden bütün insanlığa yaygın olan başka bir efsaneyi canladırdılar. İran an'anesine çok yakın olan bu efsaneye göre ölü sanılan tanrı, sabahleyin doğan güneş, ilkbaharda kendisini gösteren buğday gibi, yeniden meydana çıkmadan önce, bir müddet saklı kalıyordu. Buna göre vaktin sahibi olan ve büyük bir mağaraya kapatılmış bulunan son imam asırlar sonra hakikati muzaffer kılmak üzere gelecekti. Bu bakımdan, Safevîler, kendilerinin Ali'den geldiğini iddia etmelerine rağmen "Şehinşah" unvanını almadılar, kendilerini "Ali kapısının köpekleri" gibi hakir bir isimle adlandırdılar. Onlar hakikatte muvakkatti, saklı imamın muvakkaten yerini tutuyor ve ahırlarında onun için devamlı olarak koşumlu ve eğerli bir atı hazır bulunduruyorlardı.

İdarecileri kim olursa olsun, İran imparatorluğu, ister Romalı, ister Bizanslı, ister Osmanlı olsun, Garpli komşularıyle daima şiddetli bir mücadele halinde olagelmiştir. Safevîler de tarihin akışını takip ettiler. Din farkı, rekabeti daha da şiddetlendirerek nefrete çevirdi; siyasî muhabereyi bir küfürler teatisi haline getirdi. İstanbul, rakiplerini (başlıkları sebebiyle) kızıl başlı alçak telâkki ediyordu. Yukarıda Selim'i 1514'te Tebriz'e götüren muzaffer seferden bahsetmiştim. O. bütün İslâm dünyasının reisi olmak istiyordu. Gerek onun, gerekse ondan sonrakilerin bu iddiası Osmanlı iktidarıyle Orta Asya, Afganistan ve Hindistan gibi Şark'ın diğer Müslüman ülkeleri arasında aşılmaz bir engel olarak dikilen İran mukavemeti karşısında kırıldı. Burada, Mezopotamya ve

Kafkasya'yı çekiştikleri sırada bu iki komşu arasında geçen uzun mücadelenin teferruatını takip etmeyeceğiz. Netice olarak bu mıntakalardan birincisi ve diğerinin yarısı Osmanlılar'da kaldı. Avrupa için mühim olan nokta, bu barış kabul etmez rekabetin padişahın kuvvetlerini bölmesi, bu kuvvetleri aylarca yürümekle alınabilen Şark ve Garp arasında bir oraya bir oraya götürmek mecburiyetinde kalmasıydı. Eğer İran'daki bu mezhep ayrılığı olmasaydı ve buna muvazi olarak Türkiye ile sulh içinde münasebetler kurmayı bilseydi kimbilir Avrupa'nın yuvarlanacağı tehlike uçurumunun derinliği ne olurdu. Venedik ve Charles-Quint de dahil olmak üzere tehdit edilen devletler, zaten kendi kendisine dönen tekerleğin dönüşüne kuvvet vermek için Kavîm yahut Isfahân şâhına bol bol elçi göndermek fırsatını kaçırmadılar.

Osmanlılar gibi muhteşem bir kuvvetin karşısında gösterdikleri inatçı ve bazen muzaffer mukavemet İran imparatorluğunun değerini göstermeye kâfidir. İran, asla, Macaristan'dakilerle mukayese edilecek kayıplara uğramadı, arda bir Tebrîz'i elden çıkardıysa da çok geçmeden geri aldı. Şimal-i şarkîde yine aynı şekilde Sünnî olan başka düşmanlarla da çarpışmak mecburiyetinde olduğu hesaba katılırsa, bu mukavemetin ehemmiyeti daha iyi anlaşılır. Bunlar, daha sonradan Rus Orta Asya'sını teşkil eden mıntakanın tamamına hakim bulunan kalabalık ve savaşçı Özbek Türkleri idi.

Safevî imparatorluğu, ihtişamı ile Keyhusrev ve Dârâ'yı hatırlatan I. Abbas (1587-1629) zamanında en yüksek noktasına erişti. Memleketinin nüfusunu Özbek ve Osmanlılar'ın aleyhine olarak iki misline çıkardıysa da bunlar kaydedilmesiyle unutulması bir olan muvakkat kazançlardı. Ancak I. Abbas birçok muhteşem âbideler bıraktı: Saraylar, camiler, medreseler, hastahaneler, köprüler, kervansaraylar... Hazar denizinin cenup sahili boyunca bir karayolu yaptırdı. hükûmet merkezi Isfahân'ı dünyanın en güzel en kalabalık şehirlerinden biri haline getirdi. Chardin'e göre nüfusu 600 000'di, İranhlar ise meşhur bir kelime oyunu yaparak (nısf-ı cihân) dünyanın yarısının orada yaşadığını söylüyorlardı. Şehri harikulâde binalar ve bahçelerle süsleyen I. Abbas şehre bir de Ermeni mahallesi ilâve etti ki bu Hindistan'la Akdeniz arasındaki en büyük pazarı meydana getirdi. Isfahân'ı Basra körfezinde Bender-Abbas limanına da bir yolla bağladı. Bütün ülkede sıkı bir disiplin kurdu, ordu ve devlet teşkilâtını yeni bir ni-

zam verdi, öyle ki, kendisinden sonra gelenlerden çoğunun kifayetsiz olmasına rağmen, İran bir asır müddetle sükûnet içinde yaşadı.

Bununla beraber devlet, Osmanlı devletine göre daha zayıf teşkilâtlı, icraatında daha az metotlu, daha az sağlamdı. Ne de olsa Rûm imparatorluğunun bazı Avrupaî hususiyetleri vardı. halbuki İran tamamen Asyaî idi. Osmanlı imparatorluğunun Avrupaî hususiyeti memleketi idare eden, Avrupa asıllı birçok asker ve devlet adamının tesiriyle olmuştu.

Türkiye'de olduğu gibi İran'da da bütün iktidar hükümdarın şahsında toplanmıştı. Şahın tabiat üstü meziyetleri vardı, hakir tab'ası parmağını içine batırarak takdis etmeye tenezzül etmesi için ona bir bardak su uzatırdı. Üstelik padişahta daha mutlak olarak, Chardin'in ifadesiyle kayıtsız ve şartsız bir şekilde, hiçbir hak ve hukuk tammadan bütün can ve malların sahibiydi. Bütün istekleri, makul olsa da olmasa da yerine getirlirdi. Burada Chardin'in şayan-ı dikkat birkaç kelimesini daha ilâve edelim: "İran politikasının sıhhatli bir metodu yoktur, şartların icaplarına göre düşünülerek tanzim edilir". Türkiye'de olduğu gibi muayyen günlerde muntazaman toplanarak büyük meseleleri görüşen devlet meclisi yoktu; her sabah dairesinden çıkarken krala giderek o günkü emirleri sorulurdu. Ne kurulu bir heyet, ne hususî bir iktidar olan hukukî cemaatler, ne de bir imtiyaz, sayesinde masuniyeti olan mal sahipleri vardı. Rütbesini ve servetini doğuştan alan asalet yoktu. P. Raphael de Mans'a göre sıra adamı olan büyükler soylarının ilk ve son asilzadeleriydi.

Ama şahın da üstünde şeriat vardı. Bunun tefsircileri Osmanlı meslektaşlarının nüfuzunu çok aşan büyük bir nüfuza sahipti-ler. Osmanlı tefsircileri VIII. ve IX. asırlarda yaşamış dört Sünnî imamın tefsirleri içine kapanmıştı. Halbuki İran teolojisinin en yüksek memurları olan "müçtehidler" in yeni hakikatleri ileri sürmeye iktidarları vardı. Müçtehidler şah tarafından tayin edilmezler, çok uzun ve muğlak çalışmalardan sonra o mevkii kazanırlardı. Çoğu da devletin dışında. Mezopotamya'da otururdu. Hükümdarın sadece vekili olduğu, saklı bulunan imamın sözcüleri olarak, kararlarını şaha kabul ettirirler, o da bu kararları manevî bir lûtuf olarak karşılardı. Müçtehidler fânî olan her şeye temas edebilirlerdi, zira hiçbir şey şeriatın hudutları dışında değildi.

Bazıları hususî bir inayet gösterir ve suçlu bulduğu kimseyi kendi elleriyle öldürürdü. Diğer taraftan çok sayıda bedbahtı hükümdarın ve devlet büyüklerinin gazabından kurtardıkları da bir gerçekti. Devlet içinde millî ve İranlı unsurları temsil edenler onlardı, yerlilerin en büyük ihtirasını onların mevkii teşkil ederdi.

Türkiye'deki kadar ayrı olmamakla beraber hükûmet halka yabancıydı. Bir yabancı olan Şah kendisini tahta çıkaran Türk kabilelerinin elinde bir nüfuz bayrağıydı. XVI. asırda bu kabileler, kendilerine mahsus teşkilâtı, derece ve rütbe sıralarını muhafaza ederek orduyu teşkil ediyorlardı. Bu kabilelerden biri de veliahdı vesayet altında bulunduruyordu. I. Abbas saltanatının başında Türk vasisinin âletinden başka bir şey değildi. Bu tâbiiyetten kurtulmak istedi ve reformlarının istikametini de bu istek teşkil etti. Türk süvarilerinin sayısını 80 000'den 30 000'e indirdi. Bunlar Osmanlı sipahileri gibi hizmet mukabiilnde toprağa bağlıydılar. Gürcistan'dan yahut diğer Kafkas memleketlerinden, satın alınan yahut kaçırılan pek genç yaştaki esirlerle Türkler'e karşı bir muvazene kurdu. Devlete nazırlar ve valiler veren ordu yine de millî bir mahiyet almadı ve sayıları azalan eski Türk kabileleri tesirlerini kaybetmediler. 1722'de, Safevî hanedanı Afgan göçebeleri tarafından devrilince, bu kabilelerden birinin âzâsı olan Nâdir Şah imparatorluğu yeniden kurdu. Ondan sonra bir Kürt, yani bir başka göçebe, Kerim Han geldi: nihayet yine yedi eski Türk kabilesinin birinden olan bir Kaçar reisi iktidarı aldı ve bugünküne takaddüm eden son hanedanı kurdu.

I. Abbas, sabit yahut hemen harekete geçirilebilecek takriben 130 000 kişilik bir ordu kurmak istiyordu. Bu ordu kralın süvarileri, kabileler süvarileri ve atlı piyadeler olan silâhşorlardan meydana gelecekti. Ancak Osmanlı ordusuna göre teşkilât ve disiplin cihetinden iyice zayıftı: silâh ve tabya gelişmeleri hakkında da Osmanlılar kadar bilgi sahibi değildi. Yalnız dünyanın en güzel atlarına ve Avrupa'nın en sağlam zırhlarını bile delecek kudrette, zamanın en iyisi olan Şiraz çeliğinden yapılma silâhlara sahipti. Harpte, İranlılar, eski Partlar'ın usulünde savaşıyordu: Daima düşmanın etrafında dolaşıyor, onu hırpalıyor, su ve erzak yollarını kesiyor, zararlar vererek çekiliyor, düşman iyice zayıf düşünce de hücum ediyordu. Üstelik lâğımlar ve yer altı yolları yapmakta da ustaydılar, ama bu sahada yine de Avrupa'ya göre epey geriydiler. Abbas, silâhşorları ve 500 tunç toptan mürekkep müte-

vazı topçu kuvvetini teşkil edebilmek için İngiltere kraliçesi Elizabeth tarafından gönderilen Anthony ve Robert Sherley adlı İngilizler'in yardımına ihtiyaç duydu. Bunlar gelirken beraberlerinde bir de top dökümcüsü getirdiler. Basra körfezindeki ticarete tamamen hakim olan Portekizliler'in Hürmüz'deki kalesi, istihkâmlarının harikulâde kuvvetli oluşu ve adadaki vaziyeti dolayısıyle bahriyeden mahrum olan İranlılar'dan masun kalıyordu. Abbas bu kaleyi düşürmek için Hindistan'daki İngiliz şirketinin toplarının ve gemilerinin yardımını istemek mecburiyetinde kaldı (1622).

İran'ın askerî iktidarı, XVII. asırdaki bazı Avrupa devletlerininki kadar gelişmemişti ama şartlara ve muhitin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Memleketin umumî kaynaklarını incelediğimiz zaman, endüstri, fikir ve sanat sahalarında kendisini gösteren gevşemeye rağmen, o tarihten sonra düştüğü aşağı durumdan çok uzak olduğunu, gittikçe büyüyen fakat henüz üstünlükleri kabul edilmemiş olan Garplı devletlerle mukayeseye tahammül edecek halde bulunduğunu görürüz. Aksine Isfahan sarayında Osmanlı ve Büyük Moğol sefaret heyetlerine üstünlük tanınmıştı; yalnız onların sefirlerine hediye olarak koşumlu iki at ve iki kat şeref elbisesi verildiği halde, Avrupayı sefirlere koşumsuz bir at ve bir kat elbise veriliyordu. Aynı şekilde İstanbul'da da şahın sefirleri ihtişamları ve kendilerine verilen şerefli mevki bakımından imparatorun ve Fransa kralının sefirlerinden çok ileriydiler. İstanbul'a geldikleri zaman yüz pare top atışıyle selâmlanıyor, Rumeli beylerbeyisi ve yeniçeri ağası onlara refakat ediyordu. Beraberlerinde yedi yüz kişilik bir maiyet erkânı, on dokuz bin hayvan bulunurdu. Hediye olarak en kıymetli sanat eserlerini, parlaklıklarıyle olduğu kadar büyüklükleriyle de nadir olan inci ve yakutlar, değeri iki milyon frankı bulan kumaşlar ve başka eşya getirirlerdi (1567 ve 1576). Bu kadar şa'şaa, süsleme ve dekorasyon incelikleri, zarafeti ve debdebesiyle Isfahan sarayının bir aksinden başka bir şey değildi. Edebiyat ve şiir eski itibarını kaybetmiş olmakla beraber, mimarî büyüklüğünü ve cazibesini muhafaza ediyordu. Lüks sanatlar, minyatür, fayans ve porselen, halı, altın ve ipek kumaşlar, kuyumculuk, bakır ve deri işleri görenlerin hayranlığını çekmekte devam ediyordu. Ticaret çok canlıydı. Garp ticaretinin merkezi olan Tebrîz'in 550 000 nüfusu, 300 kervansarayı vardı. Kâşân ise hiç de Lyon'dan aşağı görünmüyordu. Mükemmel bir şekilde açılmış, yer altı ve açık hava kanallarıyle idare

edilen ziraat, Chardin'in mukayese edilmeyecek şekilde Avrupa memleketlerinden çoğunun halkından daha iyi vaziyette olduğunu tahmin ettiği bir nüfusu besliyordu. Halk az vergi öderdi, şahıs başına alınan her türlü vergi ve haraçtan muaftı, istediği gibi seyahat eder ve mahallî idarecilerden olan şikâyetini doğrudan doğruya hükümdara arzedebilirdi. Umumî gelir gümüş para ile 60 milyon frangı geçiyordu; kralın ayrıca muazzam serveti vardı, bu arada değeri 90 milyonu bulan som altından sofra takımını ve mobilyayı da sayabiliriz. İhtiyaçlarının çoğunu hediyeler temin ediyor, devletin masraflarını eyaletlerin gelirleriyle yahut eşya olarak karşılıyordu; ordu da kendi arazisinde yaşamaktaydı. Böylece hazîneden pek az bir şey çıkmış oluyordu.

Chardin, haklı olarak, memlekette herşeyi paraya tahvil etmeye kifayet edecek derecede hareket olmadığını kaydeder. Diğer taraftan öyle görünüyor ki Hindistan'dan yapılan ithalâtın, bilhassa kumaş ithalâtının tutarı bütün ihracat tutarını karşılıyor nakit paranın bir kısmını da götürüyordu. Bununla beraber aynı müşahit İran'ın, dünyanın en mesut ve en mamur imparatorluğu olduğu kanaatine varmıştır. Ancak, şahın, hususi imtiyazları olan bu tüccarının mükemmel görüşleri, İranlılar'ın acınacak halde olduğunu söyleyen P. Raphael de Mans'ın Colbert'e verdiği raporla çürütülmüştü. Mamafih o da Avrupa dışındaki her şeyi küçük görmeye ve Hıristiyan olmayanların Hıristiyanlar'a üstün olamayacağını göstermeye pek meraklıydı.

I. Abbas'tan itibaren İran'ın ateşli silâhlar, topçu, bahriye ve ordu teşkili bakımından Avrupa tekniğinin yardımından vazgeçemediğini gördük. Çok geçmeden, Rusya'yı Avrupa ile Asya arasındaki büyük ticaret yolu haline getirmek isteyen Büyük Petro, Afgan isyanından istifade ederek Hazar denizi sahillerine müdahele edecek, Derbend, Bakû, Esterâbâd ve Geylân'ı zaptedecektir. Bütün bu alınan yerler, aradan çok geçmeden bırakıldı ama, ilk tehlike işareti çalmıştı. Kısa bir müddet sonra Hindistan'ı fethedip muazzam bir ganimetle dönen Nâdir Şah'ın (1736 - 1747) saltanatının Avrupa'da büyük akisleri oldu. Dünyada mühim bir şeylerin kıpırdadığı intibaı uyandı. Gerçekten, Büyük Moğollar'ın imparatorluğu maceradan mahvolmuş bir halde çıkıyordu, ama bundan faydalanmasını bilen İngilizler oldu.

II. HİNDİSTAN

Rusyasız bir Avrupa kadar geniş ve kalabalık olan Hindistan, Avrupa'dan daha az çeşitli değildir. Hindistan, en büyük halk ve dil çeşitliğini içine alan coğrafi bir tabirdir. Ülkede beş ayrı dil ailesine bağlı 222 farklı lehçe konuşulur. Bununla beraber çok eskiden, burada, aşağı yukarı Ortaçağ Avrupasındaki gibi bir kültür ve din birliği, aynı zamanda hayat ve cemiyet anlayışında bir birlik kurulmuştu. Uzun zaman sanıldığı gibi bu yerli ve orijinal medeniyet, dil ve İran menşeli bazı efsane ve dinî merasim usulleri dışında, ilk Ârî istilâcılara pek fazla bir şey borçlu değildir Çok kalabalık ve nisbeten medenileşmiş bu ülkeye oldukça geç gelen az sayıda ve henüz barbar olan Ârî rahiple halkın tamamen Asyalı olan karakterini değiştirmediler, aksine kendileri onlara uydular. Bunların muharip aristokrasisi ancak şimalî Hindistan'da ve kıta Hindistan'ında İndus ve Ganj havzasında yerleşti. Sadece İran ve Orta Asya gibi nadir yağmurlu iklim ülkeleri olan Pencab ve Racputana tamamen Ârileşti. Hind medeniyetinin beşiği olan orta ve yukarı Ganj mıntakası, yarısı Dravit olmak üzere karışıktır. Bengal "Munda" yani Hind-i Çinili'dir. Tam tamına söylersek Narbada'mn cenubundaki bütün yarımada umumiyetle Dravit olan yerlilerin sahasıdır. Şimaldeki Ârîler ve cenuptaki Dravitler, hudutları içinde son derece çeşitli hükümdarlıklara bölünmüş olarak yaşamakta ve muvazeneli bir kitle teşkil edememektedir. XIII. asırdan önce iki zayıf temerküz teşebbüsü olmuştur; her ikisinde de hükümet merkezi Patalipoutra (Patna) dır. M. Ö. III. asırda rahip - kral Asoka ile meşhur olan Maurya hanedanı hemen hemen Madras'a kadar bütün Hindistan'ı birleştirmiş; Milâdî IV. asırda ve V. asrın yarısında Gupta hanedanı Pencab hariç olmak üzere kıta Hindistanma hakim olmuştur.

Hindistan, yabancı istilâlara ancak şimâl-i garbî tarafından üç yol ile açıktır: Kâbil, Kandehar ve Mekran yolları. Pek azı hariç, en gözü pek fâtihler bile iklime uyamadıkları için İndus havzasından geçmekten kaçınmışlardır: Dârâ'nın İranlıları; ki, aşağı İndus'un en zengin satraplığı teşkil ediyordu; askerlerinin Bias'dan öteye gitmeyi reddettiği İskender; Selevkoslar'dan Antiochus; Baktrian Yunanlıları; Orta Asyalı Ârî göçebeler; Garp sahili boyunca Mahe yakınlarına kadar inen Sakalar, sonra Kuşanlar; ülkede görülen en eski sarıları (V. ve VI. asırlar) teşkil eden Attila Hunları'nın şark kolu, Akhunlar; Müslüman Araplar; hak dininden

olmayanları katletmek, mâbetlerini Gücarat ve Aoude'a kadar tahrib etmekle şöhret yapan fakat Pencab'ı işgal etmekle iktifa eden Gazneli Mahmud'un Türkleri.

XII. asrın sonunda şimâli Hindistan'da ilk yabancı imparatorluğu kurmak, Afgan dağlarında bir küçük kasaba olan Gurlu küçük bir prense nasib oldu. Adamları en az, Afganlı oldukları kadar Türk'tü, yerine geçenler de köle menşeli Türkler oldu. XIV. asrın ilk yarısında Müslüman hakimiyetini, kırk yıl[illegible]na yarımadanın cenubundaki Cvéry'ye kadar götürdüler, daha sonra Narbada'nın şimaline çekildiler. Bu, tarihin başlangıcından beri, Asoka'nınkiyle beraber, Hind dünyasının iki büyük kısmını tek bir siyasî birlik halinde toplamak için yapılan tek teşebbüs olmuştu. Birbirinden çok dar büyük mesafeyle ayrılan bu iki birlik ancak yirmi asırdan bir asır sürdü. Timurlenk Delhi'deki son Türk hükümdarını öldürerek yerine çok geçmeden müstakil olan bir vekil getirdi, onun halefleri de yerlerini Türk asıllı bir Afgan hanedanına bıraktılar. Bâbur, 1526'da imparatorluğunu kurmak için bu hanedanı iktidardan indirdi, onun kurduğu imparatorluğun mirasına da İngilizler kondu.

Kâbil hükümdarı Bâbur'un büyük babası, Timurlenk'in torunlarından birinin oğluydu. Yani Babur Türk'tü, Türkçe konuşurdu ve adamları Türk'tü. Ama anne tarafından on dördüncü göbekten doğrudan Cengiz Han'dan geliyordu. Bununla çok iftihar ederdi. Büyük hükümdar Cengiz Han her türlü hükümdarlığın kaynağı olarak meşhurdu ve bizzat Timurlenk bile kendisini ona bağlamakla iftihar ederdi. İşte bu yüzden Bâbur ve haleflerine Büyük Moğollar, imparatorluklarına da Moğol imparatorluğu dendi.

Bâbur'un indinde Hindistan teşebbüs edilecek en kötü ihtimaldi. Orta Asya'daki Şeybânî ve İran'da İsmail Safevî, gözünde çok büyük bir değeri ve cazibesi olan İran yolunu kat'î olarak kapadıktan sonra, saltanatının sonlarına doğru Hindistan'ı fethetmeye karar verdi. Muhariplerini burada tutabilmek için büyük zahmet çekti. Çünkü onlar da bu ülkeyi en az kendisi kadar sevmemişti. Ama yapabileceği tek şey buydu ve gerek Türk olarak, gerekse Timurlenk'in torunu olarak orada iddia edeceği haklar vardı.

Bununla beraber sadece, Afganistan'da Bengal hududuna, Agra'nın 60 fersah cenubuna kadar yarımadanın sadece en şimaldeki

kısmını işgal etti. Oğlu Hümâyûn az kaldı herşeyi kaybedecekti Hindistan'a yerleşmiş olan Afgan derebeyleri tarafından yerinden atılarak on beş yılını dışarıda geçirdi; fakat İran şahının yardımı, baba mirası olan ülkeye tekrar girmesine imkân verdi. Onun yerine geçen Ekber (1556 - 1605), devletin en büyük şeflerinden biri oldu. Başlanan işi bitirdi, imparatorluğu sağlam temellere oturtarak hudutları cenupta Godavery'ye kadar genişletti, şimalde Belucistan, Keşmir ve Bengal'i ilâve etti. Ortada sadece Türk ve Müslüman Şiî iki Türk hükümdar kaldı: Bicâpur ve Golkonda. XVII. asırda tâbî olan bu hükümdarlıklar 1686 ve 1687'de kat'î olarak ilhak edildiler. Yarımadanın ucunda varlıklarını devam ettiren birkaç Hindu kralı da Delhi padişahının üstünlüğünü kabul etti.

Delhi padişahı 4 500 000 kilometre murabbalık bir mesahada, o devrin Avrupa'sınınkine müsavi, yüz milyon, yahut biraz daha fazla bir nüfusa hükümrandı. Bu hükümranlık, XVIII. asır sırasında yıkılacak, fakat padişah, İngiliz hükûmetinin hanedana son verdiği 1857 tarihine kadar bir otorite kaynağı olarak hükümdarlık etmekte devam edecektir. Victoria 1876'da imparator unvanını alarak Bâbur'un yerine geçmiş. Ama Bâbur'un kurduğu imparatorluk yine de varlığını kaybetmemiş, sadece idareci ve sahip değiştirmiştir.

Bu imparatorluğun, Sâsânîler, Ahamenîler yahut Roma gibi antik bir an'anesi yoktu. Memlekette ve halk arasında hiçbir kökü yoktu. İmparatorluk başka imparatorluklara selâhiyet veren fâtihlerin eseriydi: Bâbur kendi ırkından olan kimselerin kendisinden önce aldıklarını geri aldı. Ecdadı Timurlenk ve Cengiz Han sayesinde hüküm sürdü; o, bir imparatorluk arayan ve başka herhangi bir mıntakada da bulabileceği gibi aradığı imparatorluğu Hindistan'da bulan ırsî bir imparatordu. Mutekit bir Müslüman olmalarına rağmen, hanedanına mensup imparatorlar, Osmanlı padişahlarının ve İran şahlarının yaptığı gibi iktidarlarını İslâm dininin vekili olarak icra etmediler. Bu sonuncular gibi saklı imamın vekili değillerdi; aksine Osmanlılar gibi Sünnî idiler ama hilâfet iddia etmiyorlardı. Kendilerini tahttan indirmeye yahut harbe sokmaya muktedir bir ruhban sınıfının âleti yahut mümessili değillerdi; Allah indinde bütün din adamlarından şeyhülislâm ve müçtehitlerden daha üstün tanındıkları için dini mevzularda da karar verebiliyor, şeriat hâkimlerine kendi kaza haklarını kabul ettirebiliyorlardı. İlâhî kudretin tamamı onlara emanet edildiğin-

den mukaddes "Rabbü'l-âlemîn" sözü mucibinde, kendilerini sadece müminlerin emiri, halkın ruhânî rehberi yahut yalnız ordu ve zabıta kuvvetlerinin reisi değil, bütün insanların efendisi sayıyorlardı. Diğer taraftan, ataları, Bâbur gibi İran tasavvufıyle beslendiklerinde itikat şekilleri üzerinde şüpheci ve hür düşünce sahibiydiler. En çeşitli dokdorinlerin münakaşasını dinlemekten hoşlanırlardı. Ekber, kendi tarzında, muhtelif mezheplerin muhassılası olan bir nevi dini kabul ettirmeye çalıştı; halefleri Sünniliğe döndüler aman yine de aynı düşünceye sempatileri olduğunu göstermekte devam ettiler. Aynı şekilde Hindu tab'alarına Müslümanlarla müsavi muamele etmekte, Kur'ân-ı Kerim'in, hiç olmazsa Hıristiyanlar yahut Musevîler gibi mukaddes bir kitabı olmayan, affedilmez putprestlerin her görüldüğü yerde öldürülmesini emreden dehşet verici âyetlerini onlara tatbik etmemekte güçlük çekmediler. Hindular, istedikleri gibi kendi ibadetlerini yapıyor, kendi kanunlarına göre muhakeme ediliyordu. Ekber, başka yerlerde, imtiyazlı gayrimüminlerden şahıs başına alınan vergiden de onları muaf tuttu. Hindular idare cihazında en yüksek mevkilere yükseldiler. Ekber'in maliye nazırı Todar-Mal bir Hindu idi. Bununla beraber nüfusun beşte dördünü teşkil eden Hindular, Ekber zamanında mühim mevkilerin ancak sekizde birine (415'te 51) sahiptiler. Memlekette bir yabancı olan hükümdar, devleti yabancılardan mürekkep bir ekiple idare ediyordu: Türkler, Afganlar, Araplar ve İranlı Şiiler. İranlılar en fazla sivil idarede kullanılırdı. Kullandığı yerliler, nüfuzlarına ortak olmaktan fayda bulduğu kuvvetli askerî derebeylikler olan Rajpular'ın beşte dördü nisbetindeydi.

Bütün bu hareket tarzında bugün anladığımız tarzda bir liberalizm yoktu. Aksine, dinî musamaha İslâm dinin hükümdarın iktidarına çizdiği hududu kaldırıyordu. Orada imparator, Türk ve İran hükümdarlarından daha fazla mutlaktır; kendisini rahatsız etmeyen şeyin yapılmasına müsaade eder, önleyemediği şeyi münasip bir şekilde telif eder, ama hiç kimsenin onun karşısında ne şahsî hürriyeti vardır, ne herhangi bir hakkı ne de malı, mülkü. Tahdit edici müesseseler, istikrarlı kanunlar, devamlı müstakil mahkemeler, devlete ve memurlarına karşı hak arama imkânı yoktur. Ama her türlü adaletin kaynağı olan imparator, muhafızı, koruyucusu olduğu halka karşı olan vazifelerini tam mânâsıyle müdriktir. Herkes için çok sıhhatli bir adaletin tatbik edilmesine nezaret eder. Kendisi için değil, başkaları için yaşadığını ve çalış-

tığını bevan eder. Daha güneş doğarken ayaktadır ve kendisini pencerede gösterir; günde iki defa saatler süren umumi toplantılar yapar, raporları alır, şikâyetleri dinler, küçük anlaşmazlıkları giderir, davalara bakar; günde iki defa hususi toplantı, iki defa da gizli meclis toplantısı yapar.

İktidarı tamamen şahsi olduğundan, varlığı daima lüzumludur. O olmadan imparatorluk var olmaz. Ölürse, yahut mevcut olmazsa otorite yok demektir. Hastalanan Şâh-ı Cihân'ın ortada görünmemesi verasetinin açılmasına kâfidir. Veraset ise sabit değildir ve olamaz da. Yalnız bir bakıma dini olan iki esas kabul edilmiştir: İmparatorluk unvanı bölünemez ve Bâbur soyundan gelenlere aittir; bizzat Bâbur da Timurlenk ve Cengiz Han'ı temsil eder. Ama eğer aile fertleri arasında şartlara uygun birkaç kişi yaşıyorsa varisi tesbit edecek hiçbir hukuki yol mevcut değildir. Bu mevzuda alınmış daha önceki kararlar, hükümdarın ve onunla beraber hükümdarlığın düşmesiyle hükümsüz kalmıştır. Taht müddeilerinin birbiriyle dövüşmekten başka yapacakları şey yoktur ve zafer Allah'ın hükmünü gösterir. Kader 150 yıl boyunca imparatorlukta hak iddia eden unvan sahiplerinin sadece dört kişiden ibaret olmasını istedi; bunların hepsi de nüfuzlarını kabul ettirecek kudrette kimselerdi.

İmparatar herşeyden önce, işgal ordusu kumandanıdır; ordu hükümettir, imparatorluğun kendisidir. Orta Asya'dan gelme muharip unsurlardan kurulu olduğu, Cengiz Han'ın usulünü takip eden Türk ve Moğol an'anesine göre teşkil edildiği için, kuvvetlidir. Askerî rütbe derecelerinde, imparator tarafından tayin edilen her âmir başında bulunduğu takımın, bölüğün, taburun, alayın, tümenin bütün mes'uliyetini yüklenir, onu talim ve techiz eder, her türlü bakımını yapar ve nihayet harbe götürür. Sivil memurluk vazifelerini ifa edenler askerî personeldir. Bir vali, sırasında general, idareci ve hakimdir. Bir hazine memurunun orduda bir rütbesi vardır ve her an, hudutta kumandayı eline almak üzere çağırılabilir.

Ordu, atlarını İran ve Orta Asya'dan temin eden bir süvari kuvvetidir. İmaparatorun etrafında 35 000, eyaletlerde 150 000 kişi vardır; ayrıca 5 000 fil tank vazifesi görmektedir; silâhşorlardan mürekkep mütevazı bir piyade kuvveti ile ekseriyeti Avrupalı olmak üzere yabancılar tarafından kurulan ve sevkedilen ve Porte-

kizliler'inkinden çok geri olan bir topçu kuvveti mevcuttur. Buna rağmen topçuda, 500 ökuzün çektiği toplar da mevcuttur. Bütün ordu 250 000 kişiden ibarettir; bu rakama bir de vergi ödeyen prenslerin temin ettiği 150 000 yardımcı süvariyi de ilâve etmek lâzımdır.

Büyük bir sefer sırasında, bütün payitaht, saray halkı ve hukûmet organlarıyle beraber, askeri birlikleri takip eder. Resmi ve hususi müesseselerin memurları, müteahhitler, tüccarlar, zenaatkârlar, zabitlerin ve alelâde askerlerin sayıları birkaçı geçen hizmetçileri etrafı otuz kilometreden fazla bir daire meydana getiren karargâha dolarlar. O andan itibaren de devletin tek merkezi orasıdır.

O zamana göre pek büyük olan bu ordunun masrafı da ağırdır. Reisler muazzam maaş ve büyük kâr alırlar. Birlikleri teşkil eden her askerin aldığı ücret kendisini en kıymetli kumaşlara ve mücevhere garkedecek kadar yüksektir. Asker iki ayda bir mutlaka maaşını alır, aksi halde devletin yıkılma tehlikesi vardır. Ama umumi kaynaklar ihtiyaça cevap verecek ölçüdedir. Evrengzib (1658 - 1707) muasırı XIV. Louis'den on defa daha zengindir Geliri 1 800 milyon frangı bulmaktadır. Hadsiz hesapsız, dünyanın en zengin ihtiyat hazinesine sahiptir. Ekber ölümünde (1605) muazzam kıymetli taşların dışında, nakit para olarak üç milyar bırakmıştı. Bu ana para gittikçe arttı. 1739'da Delhi'yi soyan Nâdir Şah, İngiliz seyyahı Hanway'in tahminine göre 87 500 000 ingiliz lirası tutarında ganimet elde etmiştir. Voltaire: "Evrengzib, münakaşasız, cihanın en kudretli hükümdarıdır," der "bize son derece şa'şaalı görünen ihtişamı, Evrengzib'in zenginlikleri yanında, biraz gösterişi olan orta halli bir sarayın gayretinden başka bir şey değildir."

Bağlı hükümdarların ve büyük derebeylerinin zenginliği ve lüksü yabancıların gözlerini kamaştırıyor, durmadan gelişen ticaret, sayısız servet kapıları açıyordu. Surat tacirlerinin başı Virji Vora'nın başka hiçbir yerde bir benzeri olmadığı kabul edilirdi Tavernier onun şahsi servetini 80 lak rupi tahmin etmiştir ki bu 22 milyon frank demektir. Kredi, para transferi, sigorta, kartel ve tröst işlerinin teknik teşkilâtı bakımından, Hindistan'ın Avrupa'dan öğreneceği hiçbir şey yoktu. Sanayi mamulleri arasında en mühim yeri tutan pamukluklar Şarki Afrika'da, Mısır, Arabistan,

İran, Hind-i Çini ve Malezya'da satılıyordu. Hind'in karabiber ve baharatı Ortaçağ'da Mısır ve Venedik, XVI. asırda Portekizliler, XVII. asırda Hollandalılar ve İngilizler tarafından Avrupa'ya getiriliyordu. İhracat ithalâtı fersat fersah geçiyor, kıymetli metaller Bernier'nin tabiriyle bolluktan değerini kaybediyordu ve Roma çağından beri bu, böyleydi. İngiliz sefiri Thomas Roe 1616'da "Avrupa, Hindistan'ı zenginleştirmek için kanını veriyor" diye yazmıştır. Avrupalılar altını büyük ölçüde elden çıkarmamak için, mübayaalarına lâzım olan paranın mühim bir kısmını faal bir şekilde Asya ticaretine katılmakla temin ediyorlardı.

Hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan kalan bir usule uygun olarak, Avrupa tacirleri, Şark'ta olduğu gibi, diğer Asya milletlerininkiyle aynı statüye tabi tutuluyordu. Yalnız Portekizliler, Müslüman hükümdarlar tarafından desteklenen Arap rakiplerinin silâhlı muhalefetine karşı kendilerini koruyabilmek için kaleler yapmak, askerî tesisler kurmak zorunda kaldılar. Bunu da ancak Moğol hanedanının iktidara gelmesinden önceki parçalanma devrinde yapabildiler. Büyük ve parlak Hindu hükümdarlığı Vijayanagar'ın desteğinin, Portekizliler'in refahında büyük rolü oldu; Müslüman birliği 1565'te bu iktidarı yıkınca Portekizliler de hızla gerilediler. Moğol imparatoruna gelince, o, deniz mevzularıyle az alâkalıydı; Portekizliler'in kazandıkları vaziyete hürmet etti, bizzat kendi gemileri için seyir ruhsatı almakta güçlük çıkarmadı. Eskiden olduğu gibi kıraliyet memurları değil, hususî teşebbüs sahibi tüccar olan Hollandalı ve İngilizler önce umumî hukuktan faydalandılar. Eğer kaleler yapmak zorunda kaldılarsa, bu, o havalide inhisar kurmak ve varlığını zorla kabul ettirmek isteyen Portekizliler'den korunmak için ve yerli makamlarla mutabık kalmak suretiyle oldu.

Bu ticaret Hindistan'a duyulmamış bir zenginlik ve refah şöhreti getirdi. Sathî bir parlaklık. Zenginlik çok mahdut ellerde toplanıyor, ya faydasız ve ifrat derecede har vurup harman savruluyor, yahut átıl hazineler halinde kalıyordu. Para bir imalât kaynağı değildi. İnce bir mübalağalı zenginlik perdesi altında umumî ve derin bir sefalet yatıyordu. Bazı meşhur ve kalabalık şehirler camiler, mâbetler ve muhteşem saraylarla göz kamaştırıyordu, ama ekseriyet "çamur ve balgam" dan ibaretti. Delhi'nin nüfusu belki de Paris kadardı, ama Bernier: "on kişiden yedi yahut sekizinin kötü giyindiğini, bir deri bir kemik olduğunu, halbuki Pa-

ris'te on kişiden yedi yahut sekizinin oldukça iyi vaziyette olduğunu" söyler. Üstelik, halkın hemen hemen tamamı ziraatle geçiniyor, tarlalardaki, toprak yahut bambu kulübelerde barınıyor, bir avuç pirinç ve bezelye ile besleniyor, pamuklu bir peştemal kuşanmakla iktifa ediyor, kısacası sözde hür olan vaziyeti kölelikten pek az farklı bir halde bulunuyordu. İmparatorluğun ezici yükü hemen hemen tamamen köylünün üstündeydi, zira ticaret ve sanayinin umumî yekûndeki rolü pek azdı. Köylünün sırtındaki yük öyle ağırdı ki, hemen hemen halkın altıda birini teşkil eden bir kısmı toprağını terkederek sayısız bir hizmetçi ve adam besleyen büyük ağaların sırtından geçinmek için şehirlere sığınıyordu.

Halk orduda asker olarak hizmet etmek, devleti beslemek için yaratılmıştı; devlet ise ona, atına arpa ve yulaf veren süvari gibi, ancak yaşamasına yetecek kadar bir şey bırakıyordu. Gerçek bir hususî mal mülkiyeti yoktur; var olan sadece, başka türlü yapılamadığı için bir dereceye kadar müsamaha edilen bir sahip olma halidir. Arazi vergisi umumun menfaatiyle alâkalı masraflara sarfedilen bir kaynak değil, mal sahibi olan krala ödenen bir kiradır. Hükümdar büyük beylerin bile mirasına el koyar, onlardan ekseriya mükerrer olmak üzere muazzam hediyeler çeker. Hiç kimse malından emin olmadığından keyfî hareketler hudutsuzdur; her türlü kâr müsadere mevzuu olduğundan her türlü imalât ve iyiye doğru gitme gayreti kösteklenmiştir. Köylüyü ve küçük sanat erbabını ancak ihtiyaç çalıştırmaktadır; eğer ihtiyaç da çalıştırmaya yetmezse o zaman, kırbaç ise karışmaktadır: Daima emirlerin kapısında asılı duran, Rus knut'nun ceddi, Moğol kırbacı.

Ekber, şâyân-ı dikkat bir hükûmet plânı tasarlamıştı: Yapılan muntazam bir kadastro'ya ve muayyen bir bareme uygun olarak tanzim edilmiş hisse miktarına göre arazi vergisi; memurların para olarak sabit maaşları; devlet memuriyetinde verasetin kaldırılması ve liyakata göre terfi. Tatbikatı çok zor olan bu plan, bir dereceye kadar icra edildi, fakat sonunda vazgeçildi ve Hindistan yine eski haline döndü. Vergi yine paylaşma şekline döküldü ve her türlü kazanma şansını kaldırarak brüt kazancın üçte birine yükseldi. Vergi toplamak işi de götürü olarak "zemindar" denen eşrafa verildi. Memur aylıkları toprak verilerek ödendi. Çiftçiler ve imtiyaz sahipleri gittikçe ırsî hale geldiler. Halkın en zarurî şeylerini bile alan bu kimselere karşı bir mukabil ağırlık

kalmadı. XVII. asırda devlet memurlarının sayısı iki misline çıktı. Halkın geçimi imkânlarını mahveden büyük mükellefiyetler 1584'te 58 iken 1647'de 2,8'e yükseldi. Hükümdar, eyalet valiliklerini aşırı paralar mukabilinde sattı "aç ve borçlu fakir köleler" olan valiler de ödedikleri parayı mükelleflerden çıkarmak mecburiyetinde kaldılar. İlâve gelirler, hususî vergiler koyuyorlar, imparator bunları kaldırıyor, mahallî müstebit, ihtiyaç yüzünden yeniden ihya ediyordu.

Her şeye rağmen bu rejime karşı fazla hiddet göstermeyelim. Modern İngiliz idaresi münakaşasız olarak daha iyi oldu, ama köylü ve küçük esnaf, yine de üç asır önceki sefil hayatı sürmekte devam ettiler. Şehirlerde oturanlar ancak nüfusun % 10'u idi. 1922'de millî gelirin şahıs başına 8 İngiliz lirası olduğu hesap ediliyordu, halbuki aynı sene Büyük Britanya'nın millî geliri şahıs başına 95 İngiliz lirasıydı. Nüfuz artışının imalât artışını sömürdüğü görülmektedir.

XVII. asrın ortasından itibaren inhitat açıkça görülür. Zâhit Evrengzib'in koyu enerjisi bu inhitata mani olamadı, fakat biraz geciktirdi. İmparatorluğun kuvvetini, kurucusu olan Orta Asya Türkleri teşkil ediyordu. Onların soyundan gelenler dejenere oldu, iklim ve emsal onları gevşetti, an'anevî disiplin ve nizamı unuttular. Kârlarında ve vazifelerinde devamlılık temin etmiş, yerlerini sağlamlaştırmış olduklarından şimalden gelecek ve hükümet personelini tazeleyecek taze kuvvetlere kapıyı kapadılar. Bunun neticesi olarak ordu zayıfladı, kuvvetin yerini sayı çokluğu aldı; dört ilâ yedi uşağa karşı bir muharibin olduğu nizamsız bir kalabalık haline geldi. Bernier; "Monsieur le Prince yahut Monsieur de Turenne tarafından kumanda edilecek eski Flandre birliklerinden 25 000 kişilik bir kuvvet, sayısı ne kadar çok olursa olsun bütün bu ordular ezer, geçer" diye yazmaktadır. 1649'da Kandehar müstahkem mevkiinin bir İran ordusu tarafından zaptı ve burayı geri almak için yapılan faydasız teşebbüsler Bernier'nin sözlerinin doğruluğunu isbat etmektedir.

Evrengzîb, bu hali doğrudan doğruya Sünnî Müslüman ekalliyete dayanarak tedavi etmek istedi. Hindular'ı tazyik etti, mâbetlerinden kovdu, şer'î vergiye tabi tuttu. Cenuptaki Şiî prenslikleri ve Rajputlar'ı ilhak etti. Bu temarküz ve birlik teşebbüsü istenen neticeyi vermedi: Müslümanlar da artık devlet kurucusu fazi-

letlerini kaybetmişti. Aksine Evrengzîb Şii İranlı olan en iyi idareci unsurlarından, mükemmel Rajput süvarisinin yardımından mahrum kaldı. Mahratlar'ın başa çıkılmaz isyanlarına, Bombay'a komşu dağlardan çıkan Hindular'ın büyük haydutluk ve korsanlık hareketlerine girişmesine sebep oldu. Uzun süren hükümdarlığının ikinci devresinde hemen hemen ümitsiz bir şekilde her tarafta başgösteren ve durmadan tazelenen kargaşalıklarla mücadele etti; onun inatçı iradesi ancak bunlarla başa çıkıyordu. En mutlak bir despot bile uzun zaman halkın iradesi hilâfına iktidarda kalamaz. Üstelik, dinleri değiştirilemeyen ve fena halde kızdırılan Hintliler ise bire karşı dört idiler. İstanbul padişahı hiç olmazsa bir Müslüman ekseriyete hükmediyordu.

Evrengzib'in hareimn kötü terbiyesi yüzünden kat'i olarak bozulmuş olan halefleri ise dizginleri tutamadılar, bitmek tükenmek bilmeyen entrikaların oyuncağı oldular. On iki yılda yedi veraset harbi oldu. Menfaat sahipleri artık ırsiyet usulüne girdiklerinden keyiflerince harcket etmekte, büyük Müslüman valileri de onları taklit etmektedir. Bengal, Üd ve Dekkan'dakiler fiilen müstakil hanedanlar kurmuş, Rajputlar imparatora karşı birlik tesis etmişlerdir. Diğer taraftan Mahratlar bütün merkezî Hindistan'ı işgal ederek 1737'de Delhi'ye giriyorlar. İran tahtını gaspeden Nâdir Şah 1737'de Delhi'yi yağma ediyor, imparatorluk otoritesini silkip atan Afganlar, Pencab'ı zaptederek metbularının varisi oluyorlar. Sayıları bu işi sıhhatle yapmaya kâfi gelmediğinden ülkeyi Mahratlar'a bırakıyorlar, fakat onlar da çok geçmeden idarede âciz olduklarını göstiriyorlar. Artık an'anevî imparatorluk kurucusu Asya göçebelerinin de müdahelesi bahis mevzuu değildir. Zira Moğollar'la Mançular arasındaki savaş onları tamamen iktidarsız hale getirmiştir. Neticede Bengal ve Karnatik'e zaten hâkîm olan Hindistan İngiliz Kumpanyası, ticaretinin menfaatine olarak, yıkılmış umumî nizamı tek başına ihya etmek vaziyetinde kaldı ve sözde imparator 1803'te onun kiracısı haline geldi.

III. ÇİN

Nüfus ve büyüklük bakımından hemen hemen Hindistan'a benzeyen Çin de muhtelif iklimleri, fizik görünüşü, dil ve ırk hususiyetleriyle kendisine has bir dünya teşkil eder. Ama tarihî gelişme, ona çok büyük bir medeniyet birliği, müşterek bir içtimaî ve ahlâkî anlayış, müşterek bir yazı ve edebiyat lisanı vermiştir. Bu

medeniyet Hindu medeniyetine göre daha köklü bir şekilde Garp'tan ayrıdır. Günlüğe, bugüne kadar muhafaza ettikleri, tamamen kendilerine mahsus hayat tarzları açıktır bir şekilde cenub-i şarki asya olduklarını göstermektedir. Üstelik resmi dil, "tay" dilinin (Siyamca) bir şeklidir ve Birmanca ile akrabadır. Çağlarını derin ihtilâflara kadar uzanan tabii ve irsi bir tecrit: zor, emniyetsiz ve sadece arazilerle yapılan çok az dış ticaret: kara ve deniz münakalesi: ec nebilere karşı kaskatı ve itimatsız bir siyaset, mevcut garabeti kuvvetlendirmiş ve artırmıştır.

Bu komşuluk münasebeti içinde, cenuptan gelen, hiç değilse ce nup halklarıyle akraba olan, küçük zirraatçi topluluklar, zamanla memleketine doğrulu bir tanzim ve tertip hareketine girişmiş: bu hareket Çin'in hendesini başına başa kaplandığı gibi, hemen hemen bütün Moğolistan ve Mançurya hudutlarından taşmıştır. Eski asır lara göre hayvanlık uygarlarına, fakat iptidai usulleri tahdit edil miş olan bu çalışma neticesinde, çok kolay işlenen çok verimli topraklardan ucuz buğdaya dayanan çöller kalmıştır. Bugün bile toprağın ancak % 12 nisbetinde işlendiği hesab edilmekte nüfusun altıda beşi, toprağın altıda biri üzerinde yaşamaktadır

Çok uzun zaman, memleketin, yalnız aşağı Sarı Irmak havzasındaki şimal kısmı siyasi bir teşkilâta sahip olmuş, cenup ise ip tidai ve münferit topluluklarının yurdu olarak kalmıştır. Çünkü şe hirleşmiş reisler ve hükümet adamları temin edecek evsafta olan büyük şimal göçebeleriyle temas halindeydi. Efsaneyi olsun, tarihi olsun bütün ilk hanedanların anayurdu, en geniş manası içinde, Ordos eyaleti ve komşu mıntakalarla sınırlandı. Barbar lara en fazla karışmış ve onlara fazla bağlı olan bu garp kısmı nın çözülmesiyle meydana gelen prensliklerden, harp arabası yer ve süvariyi kullanmasını öğrenerek askeri üstünlük kazandı, böylece diğerlerine galip geldi ve M. Ö. 221'de ilk hakiki imparatorluk ku rulduğu kaydedilmiştir. Imparatorluğun kurucusu, eski yerli an'aneyi yıkarak yer ve zamanca ecnebi nüfuzu bir imparatorluk an'anesi kabul ettir meye çalışan. Ondan sonra gelen Han hanedanı eserini tamamlaya rak dünyanın bütün muazzam örneğini, Yunanlılar hariç bütün ana Çin'e yerlik hayat dairesiyle ilgi mıntıkalarını Amu Derya'ya kadar Orta As ya'ya bile ilhak etti. O zamandan itibaren de Şarki'taki Çin bir kıtadır oldu. Garp'taki Roma imparatorluğuna itibaren mukayese kabil gelir. Ama bunların hakimiyetleri daima muhtemel ve muvakkat dahili isyanlara yahut göçebe hücumlarının inhidamına bal

mıştı. Memleket bin seneden fazla bir müddetle taksime uğradı. Çok defa ikiye ayrılıyor, şimal kısmı daha çok Türkler, yahut Tunguzlar tarafından idare ediliyordu. Memleket ancak, bariz bir şekilde Türk izlerini taşıyan Tang hanedanı zamanında, VII. ve VIII. asırlarda, muvakkaten birliğe kavuştu. Cengiz Han'ın Moğol hanedanı, disiplininin istisnaî şiddeti sayesinde, Çin'i, en şiddetli sarsıntılara bile dayanmaya muktedir, sağlam bir siyasî birlik halinde topladı. O andan itibaren de, Çin hükümdarı, Marco Polo'ya göre dünyadaki hükümdarların en büyüğü oldu, Çin hazinesi Âdem'den beri hiçbir yerde görülmemiş bir zenginliğe ulaştı. Hind-i Çinî ve Kore'yi aldı, Moğolistan ve Tibet'e hâkim oldu, Orta Asya, İran, Küçük Asya ve Rusya'nın metbuu haline geldi.

Moğollar, müstakbel bir saadet devrini haber veren mistik bir cemiyetin isyanı ve bir haydut çetesi yüzünden, sefalet ve kıtlık buhranı içinde yok olup gittiler. Ebeveyni açlıktan ölen bir Budist rahip çırağı hareketin başına geçti ve kırk yıl savaştan (1345 - 1385) sonra Ming adını taşıyan kendi hanedanını, bütün Çin'e hâkim kıldı. Yeni imparatorluk hanedanı üç asra yakın bir müddet hadımların tahakkümü altında zayıf bir şekilde devam etti. Saray ihtilâlleri, taşra ayaklanmaları, tatar istilâları, Japon korsanlarının akınları birbirini takip etti. Çin, kendisine bağlı dış ülkeleri kaybetti, içine kapandı; ama binlerce yıllık sanatları, örf ve âdetlerinin kibarlığı, fikirlerinin hikmeti içinde kendi varlığını muhafaza etti. Nihayet günün birinde bir Mançu reisi, etrafına Mançu ve Moğol göçebelerinden büyük bir grup toplayarak (1617) Çin'in şimalini hırpaladı ve bir kısmını işgal etti. İçerde mahallî isyanlar, ücretli askerlerin ayaklanmaları sıklaştı, gizli bir cemiyetle işbirliği yapan bir köylü haydut, memleketin üçte birini zaptederek Pekin'e girdi. Sadık bir general ona karşı Mançular'ı çağırdı. Mançular âsileri yok ettiler ama bu defa da kendileri hükümet merkezine yerleştiler ve Tsing hanedanını kurdular (1644). Bu, son Çin hanedanı oldu. Ancak Mançular, mukavemetleri kırmak için savaşmak zorunda kaldılar. Dört asır önce Moğollar'ın yaptığı gibi, Mançular'ın da hakimiyetlerini tamamlamak için altmış sene uğraşmaları gerekti.

Çin, onların idaresi altında, o zamana kadar görmediği bir sükûnet ve refaha kavuştu. Ming hanedanı zamanında 60 milyon civarında dolaşan nüfus 1740'ta 140 milyonu geçti. Bu, Rusya dahil Avrupa nüfusuna müsavi bir nüfustu. Hazinenin mutat veri-

datı aynen alınanların dışında 340 milyon franga yükseldi; nakit mevcudu da hiçbir zaman yarım milyardan aşağı düşmedi. Çin'in yeni sahipleri Formoza'yı fethettiler, ülkenin içlerindeki barbar kabileleri te'dib ettiler, Kore'ye ve Amur'un sağ sahiline hâkim oldular; Tibet, Kaşgâr ve İli'yi hakimiyetleri altına aldılar; Annam, Siyam, Birmanya, Assam, Bhutan, Sıkkım, Nepal, Bedahşan ve Hokand'a himayelerini kabul ettirdiler; Buhara ve Kâbil emirlerinden tazim gördüler. Nihayet, en başlardan beri yerli halkı tehdit eden, yağmalayan, onların yerini alan göçebe dünyasını ehlileştirmeye muvaffak oldular. Bunun mânâsı, diğerlerinin hepsinden büyüktür. Bu son muvaffakiyeti kazanmaları bizzat kendilerinin de göçebe olmasından ileri geldi. Bunun neticesinde Çin tarihinin şartları değişti. Çin İmparatorluğunun Hindistan'ınkinden farkı millî ve an'aneperest olması, anahtarlarının M. Ö. II. asırdan itibaren teşekkül etmesi, münevverlerin çok asil bir ahlâki ve sosyal mânâ vererek tefsir ettiği intidaî bir din ve sihir anlayışı üzerine kurulmuş olmasıdır. İmparator bütün insanlık ailesinin, her şeye kaadir, hayırhah babasıdır. Gökyüzünün, yani semavî hükümdarına oğlu olduğundan seceresi Gökyüzü sayesinde anne olan bir bakireye kadar uzanır, Gökyüzü'nden de, sema altında yaşayan her şeye hükmetme vekâletini alır; Çinliler'in kendilerine verdiği isim budur. Demek ki esasta cihanşumuldür. İmparator, insanların müşterek babası olarak sadece kendi üstünlüğünü kabul edenleri tanır. Onu reddedenler ise esasen kendi kendilerini insanlık ailesinin dışına çıkarmış demektir. Mukaddes vazifeleri, merasimleri bilmeyen bu barbarlara karşı imparator medeniyeti temsil etmektedir, yalnız onlara karşı harp açabilir, yalnız onların ülkelerini fethedebilir.

Gökyüzü ile hemfikir olarak icra ettiği hudutsuz nüfuzunun hedefi, insanlığın ve tabiatın ahenkli nizamını devam ettirmektir. O. iradesini, iyi nizama râm etmek için canlılara ve eşyaya nüfuz ettiren mistik bir faziletin, sihirli bir prestijin tesiriyle her kesten, her şeyden mes'uldür; kötülüğü kovan, fenalıktan kurtaran odur, dünyanın pisliklerini temizleyen odur; kurban, mâtem ve oruçla insanların günahlarının, bozgunların ve pek gürültülü zaferlerin, fena mahsulün, salgınların ve tabiî âfetlerin kefaretini öder. Fazileti, saflığını muhafaza ettikçe maddî ve manevî kâinatta kaadir-i mutlaktır: pasif olan Gökyüzü'nün vekilidir, hattâ onun yerini tutar. Eğer bozulursa, kötülüğünden veya hava ve hevesi yüzünden cihanşumul nizama uymazsa, ecdadının hikmetlerini

unutursa, o zaman Gökyüzü onu terkeder, millet sarsılır, halk isyan eder. Onun sesi semavî hiddetin ifadesidir, çünkü Gökyüzü, halkın göziyle görür, halkın kulaklarıyle işitir. Bu sonun işaretidir. Kötü bir hükümdar, kanunen, bir ahlâksız gibi öldürülebilir, ve vekillik bir başka hükümdara yahut yeni bir hanedana geçer.

Hakikatte bizim pek alışık olduğumuz imparator tabiri burada pek uygun düşmektedir. Çin imparatoru bir mertebeler silsilesinin en üst noktasını teşkil eder. Her sene debdebeli bir merasimle, mukaddes toprağın dokunulmaz sinesini açma iktidarına sahip tek varlık olarak, ziraatçi bir halkın hükümdarı olmak gibi iptidaî hususiyetinin mühim bir kısmını muhafaza etmiştir. Vazifesinin kumanda fikri bariz şekilde zayıftır. Türk ve Moğol göçebelerinin ceza esası üzerine kurulmuş nizamındaki "yasak" tan eser yoktur; Romalılar'ın jubes'le aynı kökten olan jus'ünden[1] eser yoktur. Göçebe asıllı olan yahut göçebe tesirleri altında yetişmiş imparatorlar, asgarî bir otoriteyi temin etmek için lâzım gelen müeyyideleri getirmekte büyük zahmet çekmişlerdir. İmparatorluğun kurucusu, örf ve âdetleri zecrî tedbirlerle yeni bir şekle sokmak istediği için klâsik tarih tarafından zalim diye vasıflandırılmıştır. İmparatorun vazifesi esas itibariyle âdetlere ve tabii kanunlara uymak olduğundan yeni bir şey getirmesi hemen hemen beklenemez. Nadiren bariz bir zorlamaya başvurur. Diğer taraftan adaletin erişilmez bir mevkii vardır; her türlü saf olmayan, fesatlı şeylerle temas ederek faziletinin bozulmasına meydan vermemek için de pek dar bir teşrifat hudutları içine kapatılmıştır. İradeleri vaızdan ibarettir. Bunlar sihirli formüller gibi sıhhatli sayılır; imparator, emretmekten çok nasihat verir; icraatı terbiyevîdir, öğreticidir, halka manevî medeniyet verir. Eğer halkın hareket tarzı kötü ise, bu, imparatorun onları iyi terbiye edemediğini gösterir. Yeni bir hanedanın reisi, usule aykırı bir şey yaparsa derhal ikaz edilir, kendisi değilse bile halefleri an'anevi teamül ile, eskilerin bir defa her şey için tesbit ettiği değişmez ve şekilci merasimlerin çerçevesine sokulmuş usulüne davet edilir. Bunun dışında, sarayda, dünyanın geri kalan tarafından tecrit edilmiş olarak, zahirî mutlakıyyetin başlıca kuvvetini teşkil eden binlerce kadın ve haremağasının ihtirası, hasislik ve entrikalarıyle kuşatılmış vaziyette yaşar. Bu saraylılar, akıl almayacak kadar büyük bir servete sahiptir. XVI. asrın başlangıcında bir saray ha-

---

[1] Roma hukukunda, yaradılışdan kanuna aykırı olmayan.

dımının müsadere edilen mallarının 140 000 altın ve 16 milyon gümüş lira tuttuğu bilinmektedir.

İdare, bir müteveverler oligarşisinin elindedir. Bunların ilmi de, hareket nizamları da, muhtevası asla değiştirelemeyen çok eski kitaplardaki yazılanlardan ibarettir. Büyük bir kısmı, büyük aileler arasından seçim ve tercihle, aşağı yukarı yedide bir kadarı tutan az bir kısmı da halk arasından nadir kimselerin kabul edildiği imtihanla seçilir. Devlet memurlarının sayısı son derece mahduttur. on bin kişiye bir nisbetinden daha da azdır; P. Duhale bu kadar kalabalık bir milletin bu kadar az mandarenle idare edilmesini ve vazifesi başında tutulmasını hayretle karşılar.

Zaten, idare hemen hemen hiç nesabesine indirilmiştir. Müstakil mahkemeler, polis, belediye hizmetleri yoktur, amme hizmetleri de yok denecek derecede azdır. İnsaniyet sahibi kimseler bu işteki noksanları telâfi eder, karşılıklı muhafaza cemiyetleri halkın malını hırsızlara karşı korur, yahut onlarla uyuşur. Maliye ve ordu iptidaîdir. Her eyalet kendi emniyetini temin eder. İhtiyaç vukuunda da aç köylüler, serseriler, haydutlar toplanmak suretiyle bir ordu kurulur: bu ordu gözden düşmüş mandarenlerin emrine verilir. Hemen hemen muhtar olan her idarî mıntıka kendi ihtiyacını, daha da önce reisinin ihtiyacını temin eder. Ona ödenecek miktar da vazifesini satın almak için ödediği miktara mu vazi olarak yüksektir. Reis, elinden geldiği kadar fazlasını toplar ve bunun cür'et edebildiği kadar az mikdarını üstüne verir.

Görülen hizmetler pek az olduğundan bütün bunlar halka fazla pahalıya malolmaz: fakat köylü o kadar fakirdir ki, görünüşte pek hafif olan bu vergiler onu ekseriya ümitsizliğe, haydutluğa sevk eder. Köylünün ortalama sermayesi, bir kadın, bir manda, bir domuz, iki, yahut üç tavuk ve bir parça tuzdan ibarettir Bu, talih yaver gider de iyi bir mahsul idrak edilirse, açlıktan ölmemeye yeter bir varlıktır. Cemiyet, mandarenin istifadesi için yapılmıştır; mandaren, doğrudan doğruya, an'aneler ilminin ücreti olarak, beslenmek ve semirmek üzere bir vazife alır. Halka aklı başında bir sadelik, faziletli bir perhizkârlık fikri aşılanmıştır. Bin yıllık bir tecrübe de ona sağlam bir hatt-ı hareket prensibi öğretmiştir: Resmî makamlarla mümkün olduğu kadar az temas etmek.

Resmi daireler, bizim anladığımız mânadaki idarî vazifelerden ziyade muayyen merasimlere nezaret etmek, bir papaz gibi hal

kın maneviyatını kuvvetlendirmekle vazifelidir. İmparator ve memurlar, ecdadın vecizelerini sayarak bol bol nasihat verir ve usulüne uygun olarak kendileri de nasihat kabul ederler. Hükûmet idaresinin asgarisine karşı, azamî bir manevî birlik temin edilir. Bu sayede imparatorluk, en zayıf bağlarla, diğer bütün imparatorluklardan fazla yaşamıştır.

Mançu hükümdarları anarşi halindeki bu uyuşukluğa karşı, bir taraftan şiddetli bir harekete girişirken bir taraftan da imanlı bir faaliyet ve muvaffakiyetle kendilerini, idaresini hürmetle ele aldıkları medeniyete benzettiler. Bir müddet iyi vaziyetini muhafaza eden 250 000 kişilik bir ordular vardı; bu mevcudun sadece 50 000'i Çinli'ydi. Ayrıca yarı yarıya Mançu ve Çinliler'den mürekkep yüksek idare meclisleri kurdular; eski Türk ve Moğol âdetlerine uyarak her mahallî, yerli idarecinin yanına bir Tatar zabit tayin ettiler; bu zabit birliğin muhafızıydı, imparatorluk menfaatleri, yahut askerî menfaatler bahis mevzuu olduğu zaman idareyi ele alıyordu. Ancak bu sistem ince yerlilerle, okuyup yazması olmayan ve bu yüzden hor görülen cahil yabancılar arasında bariz bir rekabet meydana getiriyordu. Askerlik alevhtarı fikirlerin kuvvetli olması Mançular'ı zaafa düşürdü. Menşelerı olan toprakların Çinliler tarafından kolonileştirilmesi, Budist rahiplere sıkı bir şekilde bağlı olan Moğollar'ın eski çekingenliğinin kalmaması, Mançular'ın tazelenme kaynaklarını zayıflattı. Netice olarak Mançular da kendilerinden önceki Moğollar gibi imparatorluğu kuvvetli bir şekilde kurmak, geçmişin kıymetli mirasını nizamlı bir faaliyetin icaplariyle birleştirmek faaliyetlerinde muvaffakiyetsizliğe uğradılar. Uzaklık Çin'in Avrupa'ya nazaran ne derece geri oluşunun meydana çıkmasına uzun zaman mâni oldu. Asya'nın geri kalan kısmı en habersiz kimselerin nazarında bile düştüğü halde, onların denememiş büyüklükleri yine de etrafı yanıltmakla devam etti.

Çinliler iktidar iradesiyle taban tabana zıt olan iki yahut üç bin yıllık bir an'anenin mukavemetini kıramadılar. Bu an'aneye göre siyaset, hükûmet, cemiyet ahlâkî nizamın bir tatbik şeklinden, beşerî şeylerin tabiî şartına feda edilmesini emreden bir disiplinden başka bir şey değildi. Hükûmet ve münevverler, faydalı eserler veren yahut şerefli hareketlerde bulunanları değil, faziletli hareketleri en iyi şekilde yapanları mükâfatlandırır, takdir ederdi. İyi düşünen tarihçilerin gözünde çılgınca ve mahvedici teşebbüsler olarak görünen kanalları kazan, yolları açanlar, M. Ö. V.

ve III. asırlar arasında gelen muharip krallıkların büyük derebeyleri, ilk imparator, barbar asıllı hükümdarlar yahut hanedan kurucularıdır. İlim, cemiyetin yumuşaklığını, hareket tarzlarındaki zarafeti yaratan teşrifatı, şekillere uygun olarak yaşamasını bilmek ilmidir. İlmin hedefi, faydalanmak maksadıyle, tabiatın kuvvetlerini tanımaya çalışmak değildir. Fizik ve matematik meçhul kalmıştır. Merasimlerinin temeli olan takvimi yapmaya yetecek kadar az bir astronomi bilgisi. O da M. Ö. IV. asırda Hindular vasıtasiyle Garp'ten alınmıştır. Daha sonraki lüzumlu gelişmeler önce Müslümanlar'ın sonra da Cizvitler'in eseri oldu. Bunlar birbiri ardısıra resmî matematik ve astronomi bürosunda vazife gördüler. Su saati, Orta Asya'dan, pusula Araplar'dan geldi. Barutun Çin menşeli olduğu bir gerçektir, ancak ondan da havaî fişek yapmakta faydalandılar. İlk toplar ve tüfekler XVII. asırda Cizvitler tarafından yapıldı.

Teknik icat gayreti, ancak lüks sanatlarda kendisini gösterdi. Tunç döküm, ipek dokuma, porselen ve yazı malzemesi, mürekkep, kâğıt, tahta kalıplarla baskı, önce pişmiş kilden sonra bakır ve kurşundan yapılma, yer değiştirilebilen harfler (XI. asır).

Her şey faydalı sanat kabul edilen ziraate hasrediliyordu; bu, XVII ve XVIII. asırlardaki Avrupa filozofları arasında Çin'in bu hususiyetiyle tanınmasına sebep oldu. Fazlaca mübalâğ edilerek şehirlerin büyüklüğüne hayran kalınıyordu. Halbuki şehirlerde oturanlar umumi nüfusun ancak onda biri kadardı. Endüstri çok mahdut, dağınık, eski usuldü ve hemen sadece ev eşyasına münhasırdı. Ancak bazı imtiyazlılarla alâkalı mevzularda bir derece incelmişti: Tunç, seramik, fildişi, yeşim, lak, ipekçilik, kürk ve mutfak. Bir ihtikâr mevzuu olarak düşünülen ticaret hor görülüyordu. Buna rağmen bu kadar kalabalık nüfus için yine de mühim miktarda mevcuttu, fakat dışarılara yayılmaya pek ehemmiyet vermiyordu. Her tarafta büyük rağbet gören ipek bir istisna idi, ona da zaten gelip alıyorlardı. Tüccar ne kadar müteşebbis ve usta olursa olsun imparatorluğun dışına çıkmıyordu. Deniz tarafından komşu sahillerde yerleşmeye gidiyor, fakat Japonya, Çin, Hindistan, Malaya ve İndonezya'dan öteye geçmiyorlardı. Moğollar, Japonya ve Cava üzerine neticesiz deniz seferleri yaptılar. Mingler donanmalarını Seylan ve Hindistan, Basra körfezi ve Kızıl deniz, Afrika'da Magdichou ve Beraoua'ya kadar Hind Okyanusuna götürdüler. Onlar yabancı haremağaları sevkediyordu. Bu,

Çin teşebbüs ve tecessüsünün son hududu oldu, ve tecrübenin arkası gelmedi.

Hindistan'dan alınan Budizm, geniş ölçüde bâtıl, dejenere oldu. Çok parlak olan ve her tarafta mutlak olarak yayılacak gibi göründüğü en muteber zamanında bile yerli mâbetlerle pratik bir maksat gütmeyen din heyetleri göndermekten başka teşebbüste bulunmadı. Çin medeniyetinin Annam, Japonya ve Kore'ye yayılması hususî bir faaliyetten ziyade itibarı sayesinde oldu ve Orta Asya barbarlarının hürmetini kazandı.

XVII. asırda Cizvitler derin bir ilim ve canlı bir faaliyetle tanıtınca, Çin'in itibarı Avrupa'ya da yayıldı. Cizvitler'in tanıtması yakın bir gelecekte İncil'e ait muhteşem bir hasad ümidi ilham ediyordu. Tufanın ertesine kadar uzanan kesiksiz bir an'ane, ahlâk saflığı, semâî Peder'e ve ölülerinin ruhlarına inanç sahibi olan bu büyük halk, az veya çok değişmiş halde ilk faziletleri saklamamış mıydı? Onları doğru yola getirmek için küçük bir eğiklik vermek kâfi değil miydi? Hıristiyanlık inanışının temelini tehdit ediyor gibi görünen bu anlayış bir asır boyunca Avrupa'yı heyecanlandırdı. Cizvitler bazen muhafazakâr Sorbonne, bazen de Çin münevverlerinin muhafazakâr zümresi tarafından mahkûm edildiler. Ama filozoflar onların fikirlerinden faydalandı. Çin'i hakikî bir Ütopya ülkesi olarak gösterdiler. Mukaddes kitaptan daha eski bir tarihi, dine bağlı olmayan mükemmel bir maneviyatı, maneviyatla karışmış bir siyaseti vardı. Fazilet mükâfatlandırılır, mevkiler lâyık olanlara verilirdi. Gelişmiş bir ziraat, kalabalık bir nüfus, filozof mandarenlerin kanun ve nasihatlarına uyan babacan bir hükümdar vardı. Ancak farkedilebilen bir tefsir kapısı, münevverlerin beşerî hareketler ve kâinatın nizamı hakkındaki sihrî-felsefi anlayışını, fizyokratların insanın iyiliği için Allah tarafından kurulan tabiî kanunlara karşı gelmeyi meneden nazariyesiyle telif ediyordu. Bossuet cihan tarihine İsrail ile başlamıştı, Voltaire de kendi tarihine "dünyanın en eski ve en terbiyeli milleti olan" Çinliler'den başladı.

O zaman, bizim eski monarşilerimizde reform yapmamıza yarayacak ışık Şark'tan geliyor gibi göründü. Leibnitz muasırlarını Çinliler'den "dünyaya hiçbir milletin onlar gibi bilemediği hükûmet idaresi sanatını" öğrenmeye çağırıyordu. XV. Louis hükûmeti, İsa cemiyetinin himayesi altında gelen iki genç Çinli'nin Paris'-

teki tahsil masraflarını deruhte ediyordu. Bunlar 1766'da memleketlerine dönerken Bertin onlara siyaset, iktisat ve tarih üzerine bir sual varakası verdi. Turgot da daha teferruatlı bir başka sual varakası verdi "Zenginliğin Teşekkülü Hakkındaki Düşünceler" ini onlar için yardı. Cevapların bir kısmı "Çinliler'in tarihi v.s. ile alâkalı Hatıralar"ının X. cildinde bulunmaktadır.

Garb'ın bu hayranlığına karşı Çin, sessiz ve kapalı halini muhafaza etti. Çinli münevverler yabancıların bulaşmasını önlemekten başka bir şey düşünmediler. 1552'den itibaren Kanton'a, 1601'den itibaren de Pekin'e yerleşen Cizvitler, astronom ve matematikçi takvim reformcular, alâka çekici mekanik eşya imalcisi, topçu ve coğrafyacı olarak imparatorun tevecciihünü kazanmıştı. İmparatorluğun ilk işe yarar haritasını onlar yaptı. İmparatorluk ailesi fertlerine varıncaya kadar birçok din değiştirmeler gayretlerini mükâfatlandırmış oldu. Fakat münevverler onların hakkından geldiler, kiliselerini yıktılar, yeni din heyetlerinin gelmesini yasak ettiler, yerlilerden din değiştirenleri de mimlediler ve sürdüler.

Avrupa ticaretinin nüfuzuna karşı gösterilen mukavemet daha da kararlı oldu. 1517'de Portekizliler Kanton yakınında küçük bir ada olan Saint-Jean'a çıkmış sonra sahilin birçok taraflarında yerleşmişlerdi. Fakat kuvvet zoruyla buralardan atıldılar. Sadece, 1534'te küçük bir antrepo kiralamış oldukları Macao'da tutundular. Holandalılar, 1622'de onlara karşı neticesiz hücumlarda bulundular, sonunda Formoza'ya yerleştiler. İngilizler 1634'te Kanton'a bir küçük filo gönderdi ama asıl ticarete ancak 1684'te başlayabildiler. Bütün yabancı deniz ticareti, bir yerli tüccarlar birliğinin tavassutuna bağlı, mutlak olarak mahallî mandarenlerin hudutsuz vergi taleplerine maruz bu limanda son buluyordu. Burada oturan Avrupalılar hor görülür, hakarete uğrar, daracık bir mahallede oturmaya mecbur tutulur, can sıkıcı nizamlara bağlı bulundurulurdu. Ne Çince öğrenme, ne müsaadesiz olarak dışarı çıkma, ne karılarını beraber bulundurma, ne de Çinli hizmetçi kullanma hakları vardı.

Şimalde, çok uzak iki giriş kapısı vardı. Bu kapılar da vahşi ve hemen tamamiyle tenha mıntakalarda, Tarbagatay ve Kâhta'da bulunuyordu. Her iki kapı da Ruslar'ın istifadesine açıktı. 1579'dan beri adım adım Sibirya'yı fetheden bu devlet 1639'da Ohotsk

denizine erişmiş, 1650'de de Amur üzerinde bir kale inşa etmişti. Mançular onları buradan çıkardılar, fakat Garp Moğolları'na karşı sürdürdükleri tehlikeli harp onları Nertchinsk'te Çin'in Avrupalılar'la yaptığı ilk muahedeyi imzalamaya mecbur bıraktı (1689). Amur ile Lena arasındaki taksim hattı hudut olarak kabul edildi. Ruslar da ticaret hakkını elde ettiler, ama son derece zor ve mahdut şartlar altında.

XVI. asırdan, 1840'taki Afyon harbi denen savaşa kadar, Avrupalılar bazen zorla, çok defa anlaşmalar yaparak boş yere faaliyet sahalarını genişletmeye, daha geniş kulaç atmaya çalıştılar. İster Portekizli, ister İngiliz, Holandalı yahut Rus olsun, imparatora gönderilen elçiler ya kabul edilmez yahut kendi hükümdarlarının tâbi olduğu mânâsını tazammun edecek çeşitli formalitelere katlanmak, vergi gibi kabul edilen hediyeler vermek zorunda kalırlardı. 1793'te Britanya sefiri Lord Macartney'yi kabul eden Kienlong, ona III. George'a tevdi edilmek üzere bir mektup vermişti. Bu mektupta: "Ey kral eğer iki memleket arasında dostluk ve sulhun hüküm sürmesini istiyorsanız, sizi talimata riayete davet eder ve eğer gemileriniz Ningpo, Tientsin yahut başka yerlerde alış veriş yapmak isterlerse zorla uzaklaştırılacaklarını haber veririm" diyordu.

Böylece Çin'in Avrupa'ya olan ticareti son derece azaldı. Bunun başlıca neticesi, İngiltere ve Rusya'da çay içilmeye başlanması oldu. Avrupalılar'ın eşya alım satımında bulunmak istemeleri Çinli idarecileri ve münevverleri çok şaşırtıyordu; memleketlerinin hiçbir şeye, hiçbir kimseye ihtiyacı olmadığı ve kendi kendisine yettiği fikrindeydiler; filhakika yetiyorlardı da.

V. KISIM

AVRUPA'NIN YÜKSELİŞİ

I. ASYA'NIN EN YÜKSEK MERTEBESİ

XVII. asrın ikinci yarısında, XIV. Louis'nin idaresindeyiz Asya, iktidarının ve şa'şaasının en yüksek derecesindedir. Dünyanın en eski medeniyetlerini, insan büyüklüğünün en muhterem hatıralarını dört büyük devlet halinde toplamıştır; halbuki Avrupa halkları, tevarüs ettikleri tek imparatorluğun parçalarını çekişmektedir. Nüfusu Avrupa'nın üç mislinden fazladır, tam tamına 3,4 nisbetindedir; bu nisbet bugün 1,8'e inmiştir. Asya, sükûnetle, bir lüks ihtişamı, bir örf ve âdet terbiyesi, bir edebiyat ve sanat inceliği içinde, yerleşmiştir; bunları uzun zamandan beri tatmakta ve daha da ileriye gidemeyeceğini bilmektedir. Kaynaklarının ve hazinelerinin zenginliği hayalleri kamaştırmakta. Garplılar ise ticaretini yaptıkları birkaç milyon ekü (eski gümüş para) için büyük münakaşa ve gürültüler çıkarmaktadır. Hindistan, mukayese kabul etmez bir ihtişamı gözler önüne sermekte, dipsiz bir altın ve gümüş menbaı olarak görülmektedir. Türkiye, askerî kudretlerin en muhteşemidir. XIII. asırda, Marco Polo'nun, payitahını "cennet şehri" diye vasıflandırdığı Çin, Voltaire'e göre "kâinatta mevcut olabilecek en büyük mutlak hükümdarlık" ve "dünyanın en iyi hükûmetidir." Bir seyyahın birkaç aydan önce dolaşamıyacağı, binlerce yıllık imparatorlukların vârisi olan bu Asya hükümdarlarının gururu hudutsuzdur. Avrupa hükümdarlarını ya tanımamakta yahut da onlara çok yüksekten bakmaktadırlar; onlar, okyanusun küçük balıkları, sadakatsiz köpekler, deniz şeytanlarıdır. Onlara elçi göndermeyi küçüklük sayarlar. Padişah, Almanya imparatorunun ve Fransa kıralının imparatorluk pâyesini, istemeye istemeye tanımıştır.

Asya'nın eski çağlarda bilinmeyen ve vahşî olan büyük bir kısmı, itibarî bir şekilde Tatar adı altında toplanan sarı göçebelerin harikulâde hareketi vasıtasıyle tarihin cereyanına girmişti. Onlar, modern Asya'nın büyüklüğünü yapan unsur oldular. Siyasî

binaların yapıcısı olan, çöken imparatorlukların ihyasını üzerlerine alan bu göçebeler, Bizans ve İran monarşilerini geri vermiş, Hindistan'ı birleştirmiş, Çin'i yeniden yapmıştı. Bu hedefe varabilmek için kıt'ayı taksim eden iki mânevî kuvvetin idaresini ellerinde bulundurdular: İslâm ve Çin an'anesi. Daha önce hemen hemen aynı derecede yayılmış bulunan Hind medeniyetini de onların arasına sıkıştırdılar. Brahmanizm ve Budizm varlıklarını devam ettirdi ama, siyasî bakımdan tâbî oldular.

İki üstün dünya, Avrupa'ya karşı farklı tavırlar takınmaktadır. Çinliler, uzak, lâkayt, menfi şekilde hasım ve hemen nüfuz edilemez; Müslümanlar, komşu, mütecaviz, fâtih. İslâm, Ortaçağ'ın ikinci yarısında ve modern çağların başlangıcında harikulâde bir şekilde yayılıyor. Şark'ta Hindistan'ı hükmü altına alıyor, garbî Çin'e sağlam bir şekilde ayak basıyor, bir hâkim olarak Sond ve Filipinler'e yayılıyor. Garp'te Kazan, Astrahan, Karadeniz'in şimal sahillerini, Kafkasya'yı işgal ediyor; Afrika'da Sofala'ya kadar bütün şark sahiline, efsanevî Ophir ülkesine sultanlıklarını sıralıyor, ortadaki büyük göllere kadar kıtanın içine giriyor, Mısır'dan Nubya'ya, Somali sahilinden Nil'e doğru çıkıyor, Habeşistan'ı vesayet altına alarak kuşatıyor. Fas üzerinden Senegal'i ve Gine körfezine, Çat gölüne, Darfur ve Kordofan'a kadar bütün Sudan'ı istilâ ediyor. XVI. asırda Portekizliler şark sahillerinde onun yerini alıyorlar, XVII. asırda Markat Müslümanları onları kovarak bugüne kadar süren İslâm hakimiyetini yeniden kuruyorlar.

Avrupa, XVII. asırda da Müslüman devletlerin kendisini çevirdiğini, her taraftan sıkıştırdığını görüyor. Türkler'in İslâm ile birleşmesi, korkunç Osmanlı iktidarının teşekkülüne meydan vererek iki dünyanın müstakbel hakimiyeti için tehlike yaratıyor.

Hıristiyanlığın Ortaçağ vasatı içinde, Bizans'ın uğradığı büyük çöküntüye rağmen, kuvvetlerini nasıl toplamaya başladığını görmüştük. O zamandan beri Granada krallığını kazanmış, İspanya'nın kurtarılmasını tamamlamış, Ruslar'ın Tatarlar'dan istiklâlini aldığını görmüştü. Ancak bu son kazancın basitliğini de belirtmek lâzımdır. Çünkü o zaman Rusya'nın nüfusu azdı; ne Karadeniz'e, ne Azak denizine, ne de Kafkasya'ya ulaşıyordu; Ural'a ve Hazar denizine de ancak 1550'den sonra ulaşacaktı. Diğer taraftan, kayıplar, kıyas kabul etmeyecek derecede daha ehemmiyetliydi: Küçük Asya'nın bütün kalan kısmı, Balkan yarımadası, Ma-

caristan, Şarkî Akdeniz, Afrika sahilinde bir müddet için İspanyollar tarafından işgal edilen mevkiler. Ve nihayet Avrupa, uzun zaman kendisinin bir parçasını teşkil eden Akdeniz'in şimal-i garbîsine tıkıldı, Korfu ve Malta vasıtasıyle geri kalan üçte birini de güçlükle müdafaa ediyordu. Üstelik Kırım Tatarları zaman zaman Polonya, Rusya ve İmparatorluk topraklarını ve şehirlerini altüst ediyorlardı. Osmanlı padişahı kendi seçtiği hükümdarları Polonya'ya kabul ettiriyor, 1664'ten sonra da vergiye bağlayarak Lvov ve Kiyef'i işgal ediyor, Kazaklar'ı koruyor, Podolya ve Dniepr ile Dniestr arasındaki ülkeleri hakimiyeti altına alıyordu.

Buna bir de, Venedikliler'in abidevî kervansaraylarla süslediği, Küçük Asya, Suriye ve İran'dan geçerek Karadeniz'den Orta Asya'ya giden karayolunun artık Avrupa ticaretine kapatılmış olduğunu da ekleyin. Hıristiyanlar her tarafta evlerinden çıkamıyor, yahut hayatları, pahasına güçlükle çıkıyorlar. Büyük imparatorlukların doğrudan doğruya hakimiyetinde olmayan ülkeler yabancıları büsbütün sevmiyor. Buhara, bütün Orta Asya'ya şüpheci ve mutaassıp araştırmalarını yayan Müslüman din adamlarının kalesidir. Haydutluk sayesinde Hıyve bir esir pazarı haline gelmiş ve buranın 1873'te Ruslar tarafından zaptı 15 000 esiri serbest bırakmıştır. Kazak ve Moğol stepleri geçilmez manialardır; sadece Ruslar, Sibirya ve Çin arasından bazı nadir kervanlar geçirebilmiştir.

Uzak Şark'ta da vaziyet daha iyi değildir. Hind-i Çînî'deki küçük devletler kapılarını hasisçe aralamaktadır. Bir ara Siyam'ın XIV. Louis'ye bir sefaret heyeti göndererek Katolik misyonerleri teşvik etmiş olması Fénélon'un da kutladığı büyük bir ümit kapısı açmıştı; ama millî bir ihtilâl bu ümidi yok etti (1688). Aynı şekilde Japonya da daha XVII. asrın başlarından itibaren hudutlarını kapatmış ve kilitlemişti.

Burada bir parantez açarak, yukarıda zikrettiğim büyük Asya imparatorluklarının arasında yer almayan bu sonuncu memleket hakkında bir iki söz söylemek istiyorum. Japonya, yüksek bir istikbal vadeden, fakat bizim meşgul olduğumuz devre sırasında kıt'a ölçüsünde ancak zayıf bir tesiri olan ikinci derecede bir kuvvettir. Medeniyeti gecikmiştir, daha Milâdî IV. asırda yazıyı bilmemektedir. Kültürünü, her çeşit sanatını, başlıcası Budist rahipleri vasıtasıyle olmak üzere, Kore yoluyla Çin'den almıştır. Büyük

sayıda muharip derebeyleri arasında taksim edilmiş olan ülke, ancak askeri reislerin (şagun) hanedanı olan Tokougawa'lar tarafından birleştirildi ve bu 1600'den 1860'a kadar sürdü. En fazla dikkati çeken şey etnik yapısının Avrupa'nınkine benzemesidir. Yani büyük bir nisbette hükmetme, kumanda etme kabiliyeti olan irade sahibi bir unsura maliktir. Bu unsuru, çok eskiden, kıtadan gelmiş ve samimî bir şekilde, el sanatları ve ziraatla uğraşan yerli halkla karışmış Tatarlar temsil eder. Bu hal, göçebe unsurun Avrupa'da olduğu gibi eserini tamamlamamış bulunduğu Asya için bir istisna teşkil eder. Medeniyetin teknik gelişmesi göçebelerin faaliyetini imkânsız hale getirdiği zaman, Japon halkı, Avrupalılar gibi, iki insan nev'inin kuvvetini toparlayarak, onların yerine geçti ve imparatorluk iktidarını Uzak Şark'a yayabildi.

Daha XVI. asırda şâyân-ı dikkat bir teşebbüs ruhu göstermişti. Japon korsanları vurgunlarını bütün Çin sahillerinde, Malaka boğazına kadar yaymış, Kore, Annam, Koşinşin ve Kamboç'ta ilk Japon kolonileri kurulmuştu. Bunlar, Makao'yu Portekizliler, Luçon'u İspanyollar, Formoza'yı da Holandalılar'la çekişmişti. Siyam kıralının muhafızı bir Japon'du. Shogoun yeni İspanya'dan madenciler çağırıyordu. Japon denizcileri ve tüccarları Büyük Okyanus ticaretine katılıyorlardı. François Xavier büyük bir itibar görerek kabul edilmişti; onun halefleri prenslerin, büyük derebeylerin, 20 000 kişinin dinini değiştirdiler. Fakat, Avrupa'nın ihtiraslarından endişelenen Tokougawa'lar, memleketlerini mutlak bir tecride mahkûm ettiler, bu tecrit iktidarlarının sonuna kadar sürdü. 1621'de tab'alarının ülkeyi terk etmesini, uzun seyahatlere elverişli teknelere sahip olmalarını yasak ettiler; 1624'te memleketlerini. Çin ve Holanda hariç bütün ülkelere kapadılar; onlar da Nagasaki yakınlarında küçücük bir adaya kapatılmış vaziyetteydi. Misyonerler kovuldu, Hıristiyanlık tahrib edildi.

Netice itibariyle muazzam Asya, ihtişamı, zenginliği ve gururu içinde hiçbir zaman olmadığı şekilde kapandı. Nadir seyyahların, misyoner ve tüccarların girmesine müsaade etti. Karadan hemen hemen girilemez olan Asya, sahillerinin bazı noktalarında, tezgâhlarının, mahallelerinin, kalelerinin içine kapanmış bir avuç Avrupalı'ya müsamaha etti. Asya'yı Avrupa'dan ayıran şey sadece siyaset değil, aynı zamanda, hattâ daha da fazla din, ve fikrî, artistik ve edebî çerçevelerdi. Asya, çok az ve çok fena tanınan ayrı bir dünya idi; barbar kavgacıların yuvası olan Avrupa'yı sistemli

bir şekilde, bilmezlikten geliyordu. Avrupa ise Orta Çağ'da medeniyete yeniden doğmak için geniş ölçüde faydalandığı ilmî felsefi ve teknik tesiri artık kabul etmez olmuştu.

II. AVRUPA'NIN İLK TERAKKİLERİ: DENİZDE

Tehdit altında olduğu ve ezildiği nisbette hor görülen, ve kendi haline terkedilen Avrupa, tarihte bir benzeri görülmemiş derecede enerjisini teksif ederek kuvvetlerini geliştirmekte devam etmektedir. Dahilî kavgalarla maskelenen, sarsıntılara uğrayan, engellenen faaliyeti daha da şâyân-ı dikkattir. Hıristiyan dininin ve Roma imparatorluğunun meyvası olan müşterek bir ruha bağlıdır. Bu bağ o kadar kuvvetlidir ki, muhtelif kısımlarının muhalefetine ve farkına rağmen, bütün Avrupa, dağınık bir nizamla da olsa, bir tek yolu takip etmiş, dünyanın diğer kısımlarının nazarında tek bir kütle teşkil etmiştir.

Birbirlerine karşı açık bir rekabet anlayışı besleyecek kadar mütecanis olmayan Asya ve Avrupa arasında, hiçbir zaman kararlı bir anlaşmazlık olmadığını akıldan çıkarmamak lâzımdır. Bahis mevzuu olan sadece eski bir medeniyetler grubu ile yeni bir medeniyet şekli arasında kendiliğinden meydana gelen bir rekabettir. Avrupa, Asya'yı uzaklaştırmak, küçültmek yahut ona hakim olmak için plan yapmış değildir. Bunları, halklarının kendisine has faaliyeti sayesinde hususî bir gayret sarfetmeden elde etmiştir.

Hadiseler bütüniyle müşahade edilecek olursa, Avrupa'nın bu rekabette, sanki ahenkli bir siyaseti varmış gibi hareket ettiği görülür. Bu, şartların icapları ve perakende ihtirasların birbirine uyan neticesinden başka bir şey değildir. Böylece Avrupa, dahilden kuvvetlenmek, kendi vasatlarını geliştirmek, çok kuvvetli bir rakibi mahvetmeye, tecrid etmeye çalışmak, hücum etmek yerine kendi sahasını değerlendirmekten ibaret olan makul ve sıhhatli tek yolu takip etmiştir. Diğer taraftan karşılarına dikilen Türk engelini cepheden yıkamayınca, bir kumandanın iki kanadı kapayarak yaptığı bir çevirme hareketine benzer şekilde sevk-i tabii ile hareket etmiştir. En az gayretle mukavemetin en zayıf olduğu noktaya vurmak kanununu takip etmiştir.

Yeni Avrupa'yı içinden çıktığı eski dünyadan ayıran esaslı bir nokta vardır. Avrupalılar esas itibarıyle Akdenizli'ydi; Roma imparatorluğu Akdeniz etrafında ve Akdeniz vasıtasıyle kurulmuştu.

Ortaçağ'dan itibaren Avrupa bu denize olan hakimiyetini kaybetmiş ve hakimiyetini ancak XIX. asırda tesis edebilmişti. Yukarıda, Avrupa'nın XVI. asırda görülmemiş derecede iktidarsız olduğunu, küçültülerek tehlikeli ve aşağılık bir vaziyete sokulduğunu görmüştük. Bir taraftan önü kapalı olan Avrupa, yeni yollar aradı ve paha biçilmez derecede iki yeni kapı buldu: Biri Atlas Okyanusu, diğeri Şimal ve Sibirya.

Okyanusa atılışının şiddet ve muvaffakiyeti, büyüklüğünün hareket noktası oldu. Denizcilikteki dehasını bu sahada bütün parlaklığıyla ortaya koydu ve çok eskiden beri Ceneviz ve Venedikliler'in Akdeniz'de göstermiş olduğu deniz üstünlüğünü bütün dünyaya gösterdi. Avrupa, kıt'a Asyası'nın karşısında bilhassa denizci oldu ve önce bahriyesi sayesinde üstünlük kazandı. Eski ve yeni çağlar arasında bu noktada bir uygunluk vardır. Avrupalılar, denize yapılan ve sonunda İran'ı fetheden eski zamanın Yunanlılar'ına benzediler. Onların olduğu kadar Kartaca'nın da varisi olan Roma eski zamamn bütün denizcilik kuvvetlerinin mümessili olarak, İskender'in karanın içlerine doğru girmiş imparatorluğunu terkedip sahilden fazla açılmadan Akdeniz sahillerini işgal etti.

Asya'nın iyi denizcilerini unutmuyoruz. Malezyalılar, Japonya'dan Madagaskar'a gidip geliyordu. Hint Okyanusu adını Hindular'dan aldı; Vasco de Gama'yı Mélinde'den Kalküt'e götüren bir Hintli kılavuzdur. Sonra bilhassa Araplar. Aynı zamanda denizci, astronom, haritacı, korsan, tüccar, müstemlekeci olan Araplar, faaliyetlerini Kanton ve Malezya'ya, Afrika'nın bütün şark sahillerine ve kıtanın içerine kadar uzattırlar. Ama daima eski denizcilik usullerini kullanıyorlardı. Avrupa tekniği ise Ortaçağ'dan itibaren asırdan asıra terakki etmişti. Büyük kâşiflerin yeni zamanların başlangıcındaki gemilerinden bugün alayla bahsediyoruz ama, o gemiler, Asyalılar'ın sandallarından çok daha büyük, daha iyi inşa edilmiş; yelken ve direk tertibatı daha uygun hale getirilmiş ve sonsuz derecede daha iyi silâhlanmıştı. Su kesimlerinin fazla olması gemileri rüzgâra karşı daha iyi muhafaza ediyor, kıç bodoslamasındaki dümen daha iyi manevra imkânı veriyordu. Araplar'ın icad ettiği ve ne yapacaklarını bilemedikleri pusula XV. asırda Avrupalılar tarafından kullanışlı hale getirildi. Aynı şekilde Arap menşeli olan fakat geliştirilmiş olan usturlab, Mercator'un projeksiyon sistemine göre yapılan haritalar uzun mesafeli seyahatleri kolaylaştırıyor, denizlerin henüz anlaşılan bütün sonsuzluğunu Avrupalılar'ın ihtiraslarına açıyordu.

Bu ihtirası sevkeden amil, Ortaçağ'dan beri Garplar'ın muhayyilesine hakim olan, Asya'nın efsanevî zenginliği ve harikaları idi. Her, ne pahasına olursa olsun oraya ulaşmak Avrupalılar'ın daima gördüğü bir rüya halindeydi. Büyük bir aşkla üzerinde çalışılan coğrafya, o zamanlar kapalı olan eski Akdeniz'den daha emin, daha doğru yollar olduğunu öğretti, yahut keşfettirdi. Kıtanın şimalinden, Afrika'nın cenubundan yahut doğrudan doğruya garba giderek Şark'a varmak gayretleri gittikçe çoğaldı. Bu son yolun, Asya kadar büyük ve ikinci bir Avrupa olması mukadder olan Amerika'yı nasıl keşfettirdiği malûmdur. Avrupa'ya ilâve edilen Amerika, onu fakirliğinden kurtardı, ona kıymetli taşlar, istifadeli bir ticaret temin etti, Asya'nın zenginliğine karşı bir mukabil ağırlık meydana getirdi.

Amerika'nın keşfi oldukça orta halli bir maceraperestin hatası ve bir tesadüf neticesinde olmuştu. Cenubî Afrika yoluyla Hindistan'a gitmek ise uzun ve sabırlı araştırmaların meyvası oldu. Bu araştırmaları ilk defa yapan Cenevizliler, 1291'de Gine sahillerinde, içlerinden birini, Vivaldi'yi kaybettiler, XIV. asırda Kanarya adalarına, Madeira'ya, Asorlar'a çıktılar. Venedikliler'le olan kavgalarında yenilmeleri, sitelerinin asrın ikinci yarısında uğradığı kargaşalıklar onların teşebbüslerini durdurdu. Aynı tarihlere doğru nihayet sağlamlanan Portekiz kırallığı, âlim bir hükümdarın, Denizci Henri'nin idaresinde, sistemli bir metodla bu işi ele aldı. Bu faaliyet esas itibariyle Osmanlı işinden tamamen ayrı olarak gelişti ve Portekizliler'i, bir asırlık gayret neticesinde Kaliküt'e götürdü.

Portekizliler'in başlangıçtaki gayesi, Venedik'in refah kaynağı olan Şarkî Asya ticaretini Akdeniz'den çevirerek ticarî üstünlüğü onların elinden almak oldu. Hind okyanusuna varınca, burasını, Arap inhisarını kırarak kendi inhisarlarına almak, İskenderiye ve dolayısıyle Venedik'le olan münakaleyi kesmek istediler. Üstelik Hıristiyanlık vazifelerini de unutmayarak sayısız putperestin ruhunu selâmete kavuşturdular. Kiliseler yaptılar, piskoposlar ve rahipler tayin ettiler; misyonerlerini Hindistan'a, adalara, Pegu ve Ava kırallıklarına, Siyam, Annam, Japonya ve Çin'e, Tibet dağlarına varıncaya kadar her tarafa yaydılar; her tarafta hükümdarları, büyükleri ve halkı elde etmeye gayret sarfettiler. Ekber, bunlardan biri olan, ve tuhaf bir şekilde "Ateş Ata" diye adlandırdığı şahısla dostça konuşmaktan hoşlanıyordu. Baharat avcılarının hari-

kulâde teşebbüsü hepsinden daha büyük ve daha kârlı hakikî bir haçlı seferi oldu.

Bu, bize tuhaf görünen bir din, ticaret ve korsanlık ittifakı oldu. Kartacalılar'ı hatırlatan, yırtıcı ve gizli, rekabete tahammül edemeyen bir macera ve şiddet ticareti. İyi korunmuş bir yerde, daha çok sahil yakınlarındaki bir adacığa yerleşilerek burada bir depo, bir şantiye, bir tersane kuruyor, Garp dehasının en mükemmel kaidelerine göre, mahallî ordular tarafından alınması hemen hemen imkânsız bir kale inşa ediyor, burasını Avrupa tarzında yetiştirilmiş ve silâhlandırılmış yerlilerle birlikte müdafaa ediyorlardı. Sökülüp takılabilen bazı parçaları ve âletlerini alıp Portekiz'den gelen işçiler hemen oracıkta büyük bir titizlikle sır olarak saklanan en son gelişmelere göre harp gemileri yapıyorlardı.

O zamanlar henüz Moğol imparatorluğu yoktu, İran yeni yeni kendisini toparlıyor, esasen denizlerle alâkalanmıyordu. Portekizliler mahallı hükümdarlar arasına rekabetlerden, Hindular'la Müslümanlar'ın mücadelerinden faydalanarak bütün deniz hareketleri için çok mükemmel yerlerde bir seri noktalar işgal etti Bilhassa Cenubî Hindistan'ın ticaret merkezi olan Malabar'ın sahilinde Goa (1510), baharat adalarına giden geçidi tutan Malaka, Basra körfezinin kapıları olan Maskat ve Hürmüz bunların arasındaydı. Hürmüz o zamanlar birinci sınıf bir limandı. İranlılar, Hürmüz'den bahsederken: "Dünyayı çevreleyen yüzüğün mücevheri" derlerdi. Portekizliler Aden önünde yenildiler, ama Kızıldeniz'in girişine hakim olan Sokotra'da yerleştiler. Hemen sonra, Moluk adalarında Ternate, Selebes'te Makassar, Çin'de Makao, Kambay körfezinin girişine hakim olan Diu ve Daman'a ayak bastılar. Burada şimalî Hindistan'ın en müreffeh limanları olan Surat ve Broach vardı.

Mozambik'in yardımıyle Portekiz lifoları Hind okyanusuna hâkim oldu. Portekiz kıralı, papanın Portekiz'le İspanya arasındaki münasebetleri hakkındaki bir raporuna dayanarak basit bir tebliğle buralarda inhisar ilân etti. Artık hiç kimsenin, hattâ büyük Ekber'in gemileri bile onların izni olmadan bu sularda seyredemiyordu. Kaliküt hükümdarını, Kızıldeniz ticaretini terketmeye, bütün Arap tüccarlarını çıkarmaya zorladılar. Kadın ve çocuklarıyla beraber seyahat eden hacıların gemleri de dahil olmak üzere bütün Arap gemilerini takip ettiler, batırdılar, yaktılar. Bu hareket

üzerine galeyana gelen Mısır sultanı kendi filosunu Müslüman Gücarat ve Hindû Kaliküt'ün filolarıyle birleştirerek 1508'de ilk muvaffakiyeti kazandı. Fakat ertesi sene kat'i bir şekilde yenildi ve deniz üstünlüğünü rekabet kabul etmez bir şekilde Portekizliler'e bıraktı. Bu, Avrupa'nın, Akdenizdeki kayıplarına karşı bir intikamı oldu. Cidde ve Moka mahvoldu, Mısır hükümdarı, Avrupa ile olan mutavassıt vaziyetinin kendisine kazandırdığı muazzam kârın yarısını ve değer üzerinden alınan % 20'yi kaybetti. Venedik de aynı şekilde zarar gördü ve sadece Şark ile olan ticarete kaldı.

Portekiz'in, teşebbüsü sayesinde meydana gelen iş hareketinin ehemmiyetini fazla büyütmemek lâzımdır. Bu hareket, bugünkülerle mukayese edecek olursak son derece küçük rakamlara inhisar ediyordu. Kendi ekonomisi ve imalâtı içindeki Asya için asla hissedilir bir tesiri yoktu. Siyasî cihetten de kolay ve lüzumlu bir fetih mevzuu olan müdafaasız Amerika'ya benzemiyordu; Portekiz tesisleri Asya için ancak bir sinek sokması mesabesindeydi. Fakat bu harikulâde macerada bir büyük geleceğin başlangıcına şahit oluyoruz; o zamanın insanları bundan, kendi gözlerinde yeryüzünün, hattâ gökyüzünün çehresini değiştiren sonsuz bir sevinç sarhoşluğu hissettiler.

Macellan'ın seyahati sonunda İspanyollar Filipin adalarına sahip olmuştu. Bu, Avrupalılar tarafından işgal edilen ilk mühim Asya toprağıdır (1564). Yeni sahipler oradan ticaret sahasında faydalandılar, fakat bu faydalanma zayıf oldu ve kolonileşme hareketleri son derece ağır bir şekilde gelişti. 1602'de orada ancak 800 İspanyol vardı. Buna mukabil 20.000 Çinli vardı ki, onlardan ancak bir katliâm ile kurtuldular. Yeniden gelen 39.000 kişi de 1639'da katliâma tabi tutuldu. Pekin hükûmeti bu yüzden galeyana gelmedi. O zamanların rekabet şekli böyleydi.

Portekiz'in İspanya ile olan birliği dolayısıyle, bu ülkenin Hollanda ve İngiltere ile olan harbine katıldığı ve XVI. asrın sonundan itibaren bu iki ülkeyi Hindistan'la doğrudan doğruya ticaret yapmaya nasıl sevkettiği malûmdur. Onların müdahalesi Avrupa ve Asya'nın birbirine karşı vaziyetini biraz değiştirdi. Ticaret imtiyazını çekişen sadece üç rakip vardı. Bunlar hükûmetleri arasında harp olmadığı zaman bile birbirlerinin gemilerini tahrip ediyor, birbirlerinin memurlarını öldürüyordu. Netice, Portekizliler'in mahvı oldu. İngilizler onların Hürmüz'den atılmasında İranlı-

lar'a yardım etti (1662), Moğol imparatoru Bengal'deki tesislerini yok etti (1632). Buralar esir ticareti merkezleri ve korsanlık yuvalarıydı; Araplar onları Maskat'tan (1650) kovdu, Hollandalılar Seylan ve Malaka'yı (1641), Makasar'ı (1651) ellerinden aldı.

Fâtihler, bahriyelerin kuvveti, sermayelerinin üstünlüğünü, aslında Şirket'in bir başka cephesi olan hükümetlerinin kuvvetli desteği sayesinde çok geçmeden kuvvetli bir üstünlük kazandılar. Daha hızlı ve emniyetli olduğu kadar rüzgâra ve korsanlara karşı da muhafazalı olan gemileri sayesinde bu uzak denizlerin birinci sınıf tüccarları olmakla kalmadılar, aynı zamanda, tercih edilen nakliyeciler haline geldiler. Diğer taraftan Portekizliler'den daha çok tüccar oldukları için, mahallî hükümdarlarla anlaşmaya fazla ehemmiyet verdiler, önceleri mahallî usullerle idare edilen ticarethane şubeleri açtılar. Yerli hükümdarların rızası ve işbirliğiyle, Avrupalı rakiplerine karşı korunmak için ilk kalelerini yaptılar (Pulicat 1616). Baharatın merkezi olan adalar ticaretini, Çin ve Japonya ile olan ticareti daha faydalı bulduklarından dolayı, Hindistan da hemen sadece Coromandel sahiliyle alâkalandılar. Buradan bilhassa pamuk istihsalinde faydalanıyorlardı; çünkü pamuk baharat müstahsilleriyle aralarındaki başlıca mübadele vasıtasıydı. 1619'dan itibaren Batavia'yı kurarak ağır ağır, azar azar müstakbel sahaları olan takımadalara yayıldılar, buradaki İngilizler'i şiddetle kovdular. Ayrıca an'anevî ticarî inhisar siyasetine kolonileşme siyasetini de katma orijinalliğini gösterdiler. Karabiler ziraatinin yerine şeker kamışı ziraatini getirdiler. Amerikan İspanyolları ile aynı zamanda, Avrupalılar'ın istihlâkinde karabiberin yerine şekeri ikame ettiler.

İngilizler'e gelince, onlar da, daha mütevazı olarak, hemen hemen Hollandalılar'ın takip ettiği yolu takip ettiler. 1611'de Masulipatam'da, 1613'te Surat'ta birer şube açtılar, Armagon'da ilk kalelerini yaptılar, arkasından 1641'de Madras yakınında Saint-George kalesini inşa ettiler. 1666'da, Catherine de Bragance'ın çeyizi olan Bombay'a yerleştiler. Hindistan Şirketi burada ilk silâhlı kuvvetini kurdu: Bu kuvvet 5 subay, 2'si topçu 141 Avrupalı ve 54 melezden meydana gelmişti. Kısa bir müddet sonra Rajputlar'ın beheri yüzer kişilik iki bölüğü ile tamamlandı.

III. AVRUPALILAR'IN KARADA İLK İLERLEMELERİ

Avrupalılar cenub-ı şarkî eteklerinden Asya'ya asılırken, şimalden de kıtanın içine girmeyi denediler. İngiliz ve Hollandalılar, boş yere Buz denizinden Çin'e gidecek bir yol aradılar. İngilizler 1553 te Arhangelsk'e ayak bastı. Elizabeth tarafından gönderilen ve Çar Korkunç İvan tarafından vazifelendirilen Jenkinson, 1561'de Astrahan ve Hazar denizi yolu ile, Moskova'dan İran'a gitti. Ama bu yol, yapılan birkaç ticarî teşebbüs sonunda terkedildi. Tehlike fazla, taşıma ücreti pahalıydı. Garb'ın İran ile olan münasebetleri yine Akdeniz ve Basra körfezi vasıtasıyle devam etti.

Bu neticesiz teşebbüsleri hatırlatmaktan maksadım, bizim küçük toprak parçamızda yaşayan daima uyanık insanların, yorulmak bilmeyen faaliyetlerine işaret etmek içindir. Bu istikamette en mühim rolü oynayan Rusya olmuştur. Ruslar'ın kara yolu ile giriştiği teşebbüs, esnasında, Garplılar'ın deniz yolu ile giriştikleri teşebbüs gibi ticarî idi ve yine onlarınki gibi uzun ön gayretler neticesinde oldu. Daha XII. asırda Novgorod tüccarları muntazaman Sibirya'ya giderek kıymetli kürkler alıyorlardı. Avrupa ve Rusya, o devirde, bu kürkleri zamanımızdakinden çok fazla kullanırdı. III. Ivan, XV. asrın ikinci yarısında Sibirya'ya üç keşif heyeti gönderdi. Korkunç İvan Astrahan ve Kazan'ı işgal ettikten sonra (1554), bazı Ural aşiretlerini kürk vergisine bağladı. Kama'nın hemen hemen tamamen tenha mıntıkalarında geniş bir araziyi Strogonof adlı birine verdi. Bu adam, tuz işletmeciliğiyle zengin olmuş, Novogorod asıllı bir tüccar ailesine mensuptu. Memleketi iskân etmek ve maden kaynaklarını kıymetlendirmek gayesiyle çalışan Strogonof ve ortakları Sibirya hududunda Türk reislerine çarptılar. Kendilerini müdafaa etmek için Don'lu küçük bir kazak grubunu hizmetlerine aldılar. Rus, Alman ve Polonyalı maceracılarla takviye edilen bu kuvvet, zamanla müdafaa vaziyetinden taarruz vaziyetine geçti; Sibirya Türk hanına meydan okudu. Han 18 sene süren bir mücadeleden sonra Moğollar'a sığınmak zorunda kaldı (1598). Asya'nın üçte birinden fazlasının fethi başlamıştı. Bu, bir tüccarlar şirketinin hususî teşebbüsüydü.

Tüccarlar ve Kazaklar ileri hareketlerine öyle bir hızla devam ettiler ki, 1643'te Büyük Okyanus'a (Ohotsk) ulaştılar. 1648'de Baykal gölü üzerindeki İrkutsk'ta, 1696'da Kamşatka'da idiler. Diğer taraftan Baykal mâverasında, Lena havzasının şark hududun-

dan öteye geçmelerine meydan vermeyen Çinliler tarafından durduruldular. O zamana kadar, ortalama, senede 100 000 km² lik bir sahayı ilhak etmiş ve bu arada şüphesiz Buryatlar hariç, kendilerini müdafaa edecek vafiyette olmayan, balıkçı, avcı ve kürk avcılarına raslamışlardı. Bununla beraber, fethedilen sahaların muazzamlığı, sert bir iklimin ve tamamen meşhul olan bir toprağın çıkardığı güçlükleri yenmek şâyân-ı dikkat bir irade kuvvetini göstermektedir. Dört asır önce Cengiz Han tarafından itaat altına alınan Ruslar, şimdi aksine bir yürüyüş yapıyor ve büyük Moğol'un anavatanından iki adım ötede kamp kuruyorlardı.

Memleketin işgali Kanada'nınkine benzer şekilde oldu: Arka arkaya yiyecek ve cephane depoları vazifesini gören ve bugünkü şehirlerin çekirdeğini teşkil eden bir kaleler serisi kuruldu. İptidaî olan ticaret yine Kanada'daki gibi hemen tamamen kürke inhisar etti. Bununla beraber ilk Çin çayı Avrupa'ya o yolla geldi. O da doğrudan doğruya değil Altın Han adlı bir Türk reisinin tavassutıyle. Zamanla Rus müstemlekecileri yerleştiler. 1709'da sayıları 229 000'i bulmuştu. Bu az bir rakamdır, ama o sırada bütün Asya'da yerleşmiş olan Avrupalı sayısından yine de pek yüksektir.

Ruslar'ın faaliyeti yalnız Sibirya ile tahdit edilmiş olarak kalmadı, fakat XVII. asrın sonuna kadar, ancak Yayık üzerindeki, Avrupa'nın eski istilâcıları olan soyguncu göçebeleri içine alabildi. Onların ötesine doğru atılan birkaç adım bir netice vermedi. XVIII. asrın başında esirci Harzem'e karşı yapılan iki hücum püskürtüldü; aynı ülkeye Büyük Petro tarafından altın aramaya gönderilen bir heyet öldürüldü. İran şahı, Çar Alexis'in bir elçisini huzuruna kabul etmeden geri gönderdiği için Ruslar, Mâzenderân'ı tahrip ettiler (1664). Bunlar, inisiyatifin taraf değiştirdiğini gösteren küçük vakalardır.

IV. AVRUPA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ

Buraya kadar bütün gözden geçirdiklerimiz sadece bir hazırlıktır. Bunlar Avrupa büyüklüğünün tomurcuklarıdır. Ama Asya, bir yandan yaratıcı kabiliyetlerini kaybeder, kendi kendisini yenilemekten kalırken, Avrupa, artık XI. asırdan beri maddî ve manevî sahaların hepsindeki kudretini artırmak için sarfettiği inatçı gayretlerin almak üzeredir. Asya, maddî üstünlüğünün yıkılmasından çok önce, fikrî kıymetinin eksilmesine seyirci kalmıştı: Cemi-

yetlerde hayatî diriliğin zayıflamasının ilk işareti. Afrikalı İbni Haldûn'un (XIV. asır) tarihî eseri bir tarafa bırakılırsa İslâm tefekküründe Abbâsîler'den beri büyük bir şey görünmemişti. Birinci sınıf İran şairlerinin sonuncusu XV. asırla beraber ölmüştü. Aynı asrın ortasında hükümdar astronom Uluğ Bey'in eseri, Müslüman Şark'ın ilmî faaliyetinin sonu oldu. İmparatorluklarının bütün şaşaası içinde Osmanlılar ancak taklit bir edebiyat ve sanata sahip oldular. Burada Osmanlılar'dan önce, bütün İslâm dünyasında, Mısır Memlûkleri'nde. İspanya'da, Fas'ta, Orta Asya'da ve İran'da başlamış olan bir istihale bahis mevzuudur. Şiddetli bir şekilde mutaassıp, sofu bir din adamları tabakasının eline düşen İslâm, fikrî orijinalliğinin söndüğünü gördü. Din kitabı, hemen her tarafta mutlak nüfuzunu sürdürüyor, hazır fikirleri yayıyor, kaynakları münakaşa etmek, tedkik etmek lüzumu duyulmuyordu. Müslümanlar dinî fikrin darlığı ve mevzuata kul köle olmak yüzünden Avrupa ilim ve tekniğinin terakkilerini takip edemez hale geldiler.

Ne kadar farklı olursa olsun Çin medeniyeti de ona muvazi bir yol takip etti. Tang ve Sungurlar'ın idaresi altındayken, sanatını, şiirini, felsefesini canlandıran yaratıcı nefesi artık bulamıyordu. Hayran oldukları bir kültürü teşvik etmekten başka bir şey düşünmeyen Moğol ve Mançu imparatorları, ölü şeylerin külliyatı ve mezarlığından ibaret olan ansiklopediler ve lûgatler neşrettiler.

Hindistan da bir fasit daire içinde dönüyordu. Eski metafizik nazariyelerinin harikaları yeni kıvılcımlar saçmıyordu artık. Dinle ayrılmış olan Türk hükümdarları, yerli dehasını sindirmemişlerdi. Kendileriyle beraber İran dili ve edebiyatını getirmişlerdi, yanlarında sadece klasik eski İran'ın mütehassıs ve kabiliyetçi taklitçileri olan İranlı şair ve muharrirlere yer veriyorlardı. Dışarıdan parlak görünen kültür Osmanlılar'ınki gibi sun'î idi, kökü halkın içinde değildi, kısırdı.

Avrupa ise aynı zaman içinde Ortaçağ'da doğmuş olan hareketi devam ettirmekten çok daha fazlasını yapmıştır. Harikulâde bir hadisenin sahnesidir. Uzak Şark'ta doğan fakat hakikî değerini Uzak Garp'te bulan matbaa sayesinde, fikir, mektepten ve manastır köşesinden çıkmıştır. Muhayyileler tutuşmakta, umumî bir hamle, kalb ve zekâları heyecanlandırmakta, birbirine müsavi

bir öğrenme ve yapma hırsı herkesi kaplamakta, onları aydınlık yollara götürmektedir. Aynı îman ve aynı heyecanla müstakbel kurtuluşun, mevcut varlığın, ilâhî ve beşerî hakikatin fethine koşmaktadırlar.

Büyük bir yenilik olan modern ilmin; müşahade usulleri ve vakıaların aklî bir şekilde tertibi ile, ölü Arap ilminin yerine geçerek, XVII. asrın başlarında Galilée, Képler ve Descartes'la kat'î olarak kurulduğu kabul edilebilir. Henüz dünyayı değiştirecek bir şekil almaktan ve pratik bir ehemmiyetten çok uzaktır, hemen tamamen nazarîdir. Hâlâ eski tekniğin nüfuzu hüküm sürmekltedir. Küçük sanatlardaki ve mekanik sanatlardaki terakkiler derin bir değişiklik getirmeden ağır ağır devam etmektedir. Bunlar ancak XVIII. asırda kat'î bir mahiyet alacaktır.

Bununla beraber Avrupa endüstrisi, durmadan Asya endüstrisi üzerinde büyük bir inisiyatif kazanmaktadır. Ortaçağ'dan itibaren Asya menşeli imalâtı, kadife ve brokarları, pamuklu ve ipekli-leri muvaffakiyetle yapmış, aynı zamanda Şark'ın taklit etmeyi düşünmeden satın aldığı çuha imalâtındaki ihtisasını da muhafaza etmişti. Asya su değirmenini biliyordu, yel değirmenin de icat etti, fakat ihmale uğrattı; Avrupa, bunu umumîleştirerek ağaç, metal, kumaş ve kâğıt işlerinde muharrik kuvvet olarak faydalandı. Hârûn-ür-Reşîd'in duvar saati Charlemagne'ı hayran bırakmıştı; XVII. asırdan itibaren ise Cizvitler ve Hindistan Şirketleri Asya imparatorlarını zemberekli saatler, duvar saatleri, teleskoplar, mikroskoplar ve projeksiyonlarla eğlendiriyorlardı; Zenci kıralları tûl dairelerini değiştirmişti.

Avrupa, incelediği ve bilgi kazandığı nisbette zenginleşmişti de. Eskiden sadece İtalya ve Flandre'a mahsus olan zenginliği şimdi bütün Avrupa memleketlerine yayılmıştı. Artık lüks ve zerafet cihetinden kimseyi kıskanacak vaziyette değildir. Ziraati gelişmiştir ve artık toprağın esiri değildir, ona bol taze et temin etmekte ve baharatı daha az aranır hale getirmektedir. Deniz aşırı ticaret o zamana kadar olanla kıyas kabul etmeyecek nisbette genişlemiştir. Zaandam'da dünyanın en büyük gemi inşa tezgâhlarına, Amsterdam'da en büyük malî pazara ve 1609'dan beri, Asya'da asla bir benzeri olmayan en kuvvetli bankaya sahiptir. Hususî ve intikal edebilen sermayeli, hususî şirketlerin malı olan müstakil bankacılık sistemi daha o zamandan ehemmiyetli bir gelişme kaydet-

miştir. Bunlar devlete ve iş sahiplerine, tedavül eden ve hükümdarların hazinelerinde uyuyucağı yerde, durmadan yenilenen muazzam sermayeler temin etmektedir.

Kredi bol ve ucuzdur. Holanda Şarkî Hindistan şirketi %3,5'la 12 600 000 florinlik tahvil çıkarmıştır. Ticaret kârları muazzamdır. Aynı şirket faaliyetinin ilk sekiz senesinde sermayesinin iki misli kâr temin etmiş, vasatî % 20 hisse dağıtmıştır. XVII. asrın başlarında hisse senetleri 3 000'den 16 950 florine yükselmiştir.

Hollanda yalnız değildir. Onun arkasında İngiltere şerefli bir mevki işgal etmektedir. Aynı asrın sonundan itibaren Fransa müşkülâtla üçüncülük yerine gelmiştir. Ancak o, Hindistan ticaretinden daha ehemmiyetli olan Amerika ve Şark ticaretinde başta gelmektedir. Elimizde o devir Avrupas'nın deniz ticareti hakkında oldukça çok sayıda bilgi varsa da bunları yine de tatmin edici bir şekilde rakamla değerlendirmek mümkün değildir. Bundan başka resmî kayıtların yekûnuna asıl ticareti, yani kaçakçılığı, korsanlığı, korsanların ganimetini, esir ticaretini de ilâve etmek lâzımdır. Malta şövalyeleri kadırgalarda mükemmel kürekçilik eden ve beheri üst üste 350 liradan satılan Türk esirlerinin satımıyla zenginleşiyordu. İngiltere kıraliçesi Elizabeth, zenci esir tüccarlarına ve korsanlara ortak olarak hazineler biriktirdi. Korsanlarından biri, beş bine mal olan seferlerinin birinde, bir defada kıraliçeye bir buçuk milyon ingiliz lirası getirdi. Holanda Hindistan Şirketi on dört yıl içinde İspanyollar'ın 545 gemisini zaptetti (1623-1636) ve bir tek seyahat kendisine on altı milyon frank kazandırdı. Bu gibi hadiselere bütün asır boyunca sık sık tesadüf edilir. Bunun neticesi olarak muazzam bir sermaye tedavülü doğuyordu. Zenci ticareti ise Atlas Okyanusu limanlarının başlıca refah ve servet kaynağı oldu. Siyah derileri yüzünden karanlık ve şüpheli ruhlu görülerek hizmete elverişli sayılan insanların taşınmasında iki bin gemi kullanılıyordu.

Netice olarak, okyanuslarda Garbî Avrupa'dan başkasının hükmü geçmiyordu.

Bu bahsi Voltaire'le beraber neticeye bağlayacağız: "Eğer modern milletlerimizin sanayi ve cür'etinin dünyanın bütün geri kalan kısmına ve bütün eski çağa bir üstünlüğü varsa, bunu deniz seferlerimize borçluyuz. Bir zamanlar eski medenî ülkelerin meçhulü olan küçük eyalet limanlarından, bir tek gemisi eski Yunan

ve Romalılar'ın bütün gemilerini tahrip edecek kudrette filolar çıktığını gördüğümüz zaman belki de kâfi derecede şaşırmıyoruz."

Avrupa bir yandan zenginleşirken bir yandan da daha sıhhatli bir siyasî teşkilât kazandı. Avrupa devletleri küçüktü, fakat Asyadakiler'den sağlamdı. "Makyavelizm" diye anladığım mânâda anlamak şartıyle, Machiavel'in eseri, insanların, Asya'nın hiçbir zaman yaklaşmadığı hükûmet etme zekâsını gösterir. Alâkalar orada daha iyi tarif edilmiştir ve nizam, iradelerin ezilmesinden çok, menfaatlerin işbirliği ve muvazenesi neticesinde doğmaktadır. Bundan doğan derin birlik, değişebilen ve geçici efendilere bağlı değildir. Daha büyük bir devamlılık, daha iyi tanzim edilmiş bir idare, en küçük kaynaklardan en iyi şekilde faydalanmayı temin etmektedir.

Avrupa, teknik dehasını, denizcilikten daha geç bir muvaffakiyetle askerlik sanatına tatbik etmiştir. Esas itibarıyle Cengiz Han hakkındaki kitabımda izah ettiğim sebepler yüzünden bu sahada Asya'dan çok aşağı durumdaydı. Yavaş yavaş ve bir mahalli gelişmeler neticesinde yeni usuller tertip etti. Tatarlar'ın kuvvetini teşkil eden at ve yay yerine piyade ve tüfeğ getirdi; sayı çokluğu yerine disiplin, talim ve tabyeyi getirdi. Bundan başka, piyadenin ve taşınabilir ateşli silâhların üstünlüğü temin etmesi çok yavaş oldu. Uzun zaman piyade sadece müdafaada bir kıymet ifade etti. XVII. asra kadar tüfek, yaydan daha zayıf vaziyetteydi. Bernier, Hindistan'da bunu gördü, Mingler'in sonunda, Çinliler'in temin ettiği silâhlar, Mançular'ın yayı karşısında tesirsiz kaldı. Ama, yay kullanma mukayese kabul etmez şekilde daha zordu ve ancak çocukluğundan beri buna alışmış olan göçebeler için mümkündü. Bu cihhetten, devamlı olarak bir yerde oturmaya başlayan Türkler, Moğollar ve Mançular askerlik sanatındaki kalitelerini kaybettikleri gibi aynı zamanda kötü okçu oldular. Tüfek, el sanatları ve ziraatla uğraşan halklara iyi asker olmak imkânını verdi. Topun tesiri daha ânî oldu. XV. asırdan beri kıymeti malûmdu. Osmanlılar bahsinde bunu gösterdim. Eğer I. François, Pavia'da topçusunu serbest bırakmış olsaydı Avrupa'nın çehresi değişirdi.

Askerlik sanatındaki değişiklik ilmin işiydi. Asya buna uymaktan uzak vaziyetteydi. Bunda sadece Osmanlılar muvaffak oldular; çünkü onlar geniş ölçüde Avrupalı mütehassıs, general, hizmet amirleri, işçiler kullanıyorlardı; üstelik onlar Avrupalı bir te-

mel üzerinde yerleşmişti. Zamanla kendi vasıtalarına inhisar edince, dönmeler gittikçe nadirleşip eski teşviki görmeyince hissedilir bir şekilde zayıfladılar. İran ve Hindistan'a gelince küçük ölçüdeki terakkilerini Avrupa yahut İstanbul'dan gelmiş imalâtçı ve hocalara borçlu kaldılar. Çin en yakın zamanlara kadar âsi kaldı. XVIII. asrın sonunda kısa bir müddet üstünlüğü İngilizler'le münakaşa etmeyi ümit eden Mahratlar ordusu bir Savoie'lı, Kont Boigne tarafından kuruldu. XIX. asrın başlangıcında Hıyve topçusunda hizmet edenler Rus esirleriydi.

Avrupalılar'ın XVII. asrın başlangıcında kat'î olarak kazandığı deha üstünlüğü, Asya iktidarının en kuvvetli noktasına ve merkezine karşı yaptıkları ilk hücum hareketini muvaffakiyetle neticelendirmelerini temin etti. Birleşmiş bir Avusturya imparatorluğu, Polonya ve Venedik, Macaristan'ı Podolya'yı ve Ukrayna'yı kurtardı; Sırbistan ve Mora'yı işgal etti. Osmanlılar bunun akabinde bazı üstünlükler aldı; ama bir daha bellerini doğrultamadılar ve aşağı bir duruma düştüler. Fransa Akdeniz'de Afrika sahillerinin bir çok noktalarına Calle, Bastion, le Cap Nègre ve Tetuan'a yerleşerek İspanyol kayıplarının bir kısmını telâfi etti. Filolar, korsanlığı ortadan kaldırmaya muktedir olamamakla beraber inkâr edilmez bir üstünlük kurdu. Şimalde Rusya, hiç olmazsa bir müddet için Azak'ı alarak (1696) Karadeniz'e indi ve bu şüphesiz bir Avrupa işi oldu, çünkü Büyük Petro ancak Avusturya topçusunun, Prusyalı mühendislerin ve Venedikli bir amiralin sayesinde muvaffak olmuştu.

1715'te İran şahının, 1721'de Osmanlı padişahının birer elçilerinin Versailles'a gelmesi nihaî kader değişikliğini isbat etti.

Avrupa'nın daha o zamandan âşikâr olan bu üstünlüğü XVIII. asırda ışıklar saçarak gelişti ve XIX. asırda bütün sahalarda rekabet kabul etmez bir üstünlük haline geldi.

Avrupa üstünlüğünün inkişafında oynadığı çok mühim rol kâfi derecede işaret edilmemekle beraber, Rusya, Büyük Petro ile büyük bir kuvvet haline geldi. Onun doğrudan doğruya Asya'daki terakkilerini düşünmeyelim. Ural mıntıkasında, hemen tamamen boş olan ve dörtte üçü Tatarlar'ın olan sahada başardığı muazzam işi düşünelim. Bir tek rakam bu işin ehemmiyetine parmak basmaya kâfidir: Büyük Petro'nun imparatorluğunun nüfusu ancak 14 milyondu; bugün yalnız Avrupa Rusyası'nda (Rusya, Uk-

rayna ve Beyaz Rusya cumhuriyetleri) 123 milyon kişi yaşıyor. Rusya'yı Asyalı gibi kabul etmek görüşünden vazgeçelim. Onun ruhu tamamen aksidir. O. Avrupa'ya büyük bir gecikme ile yetişti. Türkiye gibi, Avrupalı teknisyenlere müracaat etti. Fakat Türkiye bu işbirliğinden askeri sahada ani neticeler almak için faydalandı; Rusya ise mektepler açmak, sabit ve askeri sanayi tesisleri kurmak için onların yardımını istedi. Üstelik Asya'da yapılan geçici ve yıkılmaya mahkûm teşebbüslerin yerine Rusya'nınki metotlu ve devamlı oldu.

XVIII. asırda Asya kuvvetlerine karşı yürüyüşü muzaffer bir hal aldı. 1735'te Orenburg'u kurdu; bu, Orta Asya steplerinin ve Timurleng'in taht şehrinin işgaline doğru atılmış ilk adımdır. Asır boyunca Sibirya'da yerleşen adamlarının sayısını bir milyona çıkardı. 1783'te Karadeniz sahillerini Tatar yağmacılardan temizleyerek, daha bundan yüz elli sene önce, Cengiz Han'ın son süvarilerinin Avrupa ve Rusya topraklarındaki izlerini sildi. Kazaklar. Kafkaslar'ın eteğindeki Terek ve Kuban'a yerleştirdi, Müslüman boyunduruğundan kurtarmak iddiasıyle Gürcistan'ı ilhak etti.

Cenub-ı şarki Asya'da, Hindistan İngiliz şirketinin nasıl inanılmaz usullerle Bâbur ve Ekber'in imparatorluğunu ele geçirdiği malûmdur. Diğer taraftan Holanda şirketi de 1749 muahedesiyle Cava'nın ve tatbikatta bütün İndonezya'nın hakimi oldu. Fransa kıralı eski Çinli hâmisi yerine kendisine müracaat eden Annam kıralını tahta çıkardı.

Üstelik, Avrupa'nın zaferinde harp ve fetih ancak ikinci derecede bir rol oynadı. Türkiye Tuna boyunda kaldı, İran'a pek az dokunuldu, Çin'e hiç dokunulmadı. Hindistan'ın fethi, İngiliz hükûmetinden ayrı ve tesadüfi bir şekilde oldu. Avrupa'nın askeri muvaffakiyetleri, eriştiği kuvvetin derecesini ölçmeye yarıyan dinamometrelerdir. Üstünlüğü kabul ettirmek için fethetmeye ihtiyacı olmadı. Avrupa, harikulâde ve taklit edilemez bir şeyler taşıyan pratik yaratışlarının kudreti, teşkilâtçılık iktidarı, ruhunun ve karakterinin faziletleri sayesinde karşı konulamaz bir hakimiyet kurmuş oldu.

VI. KISIM

AVRUPA ÜSTÜNLÜĞÜNÜN SEBEPLERİ

I. BARBARLAR

Asya'nın, insanlarının çokluğu, genişliği, tabii zenginlikleri, medeniyetlerinin eskiliği, siyasî teşkilâtlarının büyüklüğü ve kuvveti sayesinde elde bulundurduğu parlak avantaj; üstünlüğü, küçük, bölünmüş, fakir ve uzun zaman barbar yaşamış bir Avrupa'ya bırakmasına mani olamadı. Bu dikkate şayan hadiseyi izah etmek için, zamanın akışı içindeki tezahürleri ve şekilleri saymak, yahut Avrupa'nın, sonradan büyük sanayi veya ilim tekniğinden aldığı çok kudretli faaliyet vasıtalarını ileri sürmekle iktifa edilemez. Coğrafi vaziyet ve yapı, Avrupa'nın, büyüklüğüne çok şey borçlu olduğu denizcilikteki terakkilerini kolaylaştırmıştır; ama Japonya ve Malezya'nın vaziyeti de onlarınkinden başka değildi. İktisadî ve askerî kuvvetin inkişafı, sebep değil, neticedir. M. Valéry'nin çok yerinde söylediği gibi, Avrupa, siyasetine rağmen üstün gelmiştir. Herşey iyi tartılınca, etnik bir psikolojinin, iki halk grubu arasındaki esaslı bazı karakter farklarının bahis mevzuu olduğu görülür. Bugün yaşayan cemiyetlerin doğrudan doğruya müşahadesi kadar tarihî istihalenin tetkiki de bu farkları ortaya koymaktadır. Avrupa'nın üstünlüğü, bazı şartları tarafından yaratılmış olmasa bile, bu şartlara dayanan, bu şartlar tarafından kuvvetlendirilmiş olan, tamamen kendine has ve istisnaî bir duyuş ve anlayış tarzının mahsulüdür. Bu üstünlüğe dehasının kıymetinden ziyade istikameti sayesinde kavuşmuştur.

Bu istikametin çağlar boyunca süren devamlılığı yarımadada oturan etnik unsurların hususî bir karışımına bağlı olduğu intıbatını uyandırmaktadır. Meselenin mutâları hakkındaki malûmatımız oldukça azdır. Bununla beraber birinci dereceden bir amil, oldukça açık şekilde kendisini göstermektedir. Avrupa, küçüklüğü sayesinde göçebe unsur tarafından daha derin bir şekilde işba haline gelmiş olmalıdır. Ârî olan bu unsur, savaşçı ve mütehakkim vasıflarını kendi hayat tarzına borçluydu ve bu itibarla ferdî hür-

riyete sahipti. Japonlar'ı saymazsak çok geniş ve çok kalabalık olan Asya'da kumandayı ellerinde bulunduran milletler, Sâmîler, Ârîler, Tatarlar, küçük sanatkâr ve ziraatçi kitleye kâfi derecede nüfus etmiş değildir. Onlar büyük bir ekseriyetle ayrı kaldılar, kendilerini kabul ettirdiler, bir çok memleket onların eline geçmekten kurtuldu. Halbuki Avrupa'yı baştan başa kapladılar. Bugün Avrupa hemen münhasıran Âri dilleri konuşmaktadır. Bu milletler Avrupa'da deniz kenarlarına sıkışmış, daha az eski, daha az kalabalık ve daha zayıf yerli cemaatlerle uğraştılar, öyle ki, sonunda onlarla mütecanis bir halita teşkil ettiler; halkın bütüniyle yekvücut oldular ve kendilerine has vasıfları onlara geçirdiler.

Bu ameliye İskandinav ve German istilâlarının akabinde, ancak Ortaçağ'da tamamlandı. Aynı devrede, Tatarlar'ın Asya'da yaptıklarına benzemekle beraber, neticeleri farklı oldu. Tatarlar mücerret hallerinden çıktıkları zaman, kurdukları imparatorlukların içinde eriyor, şahsiyetlerini kaybediyor, steplerdeki hemcinslerinden çok uzak düşerek onları barbarlıklarına terkediyorlardı. Germenler, hakimiyetleri altına aldıkları halkların daha az tesirinde kaldılar, çünkü bunlar Asyalılar'dan daha az medeniydi. Sağlam imparatorluklar yahut kırallıklar kurmakta da daha az muvaffak oldular, çünkü imparatorluk an'anesi daha az köklüydü. Buna karşı, daha az medenîleştikleri için, kazandıkları şeyleri, içinden çıktıkları barbar memleketlere daha emin bir şekilde götürüyor, böylece muazzam bir saha medeniyete açılıyordu. Avrupa'nın müstakbel üstünlüğü ilk barbarların mükemmel olmayışı, hattâ gittikleri yerlerde sindirilmelerine bağlı kalmış ve Ortaçağ'ın gerilemesi, terakkinin lüzumlu bir şartı olmuştur.

Böylece Avrupa'nın büyüklüğü, az gelişmiş ve sathî, âriyet bir medeniyeti olan Garb'ın eseri olmuştu; halbuki Yunan kültürünün tek sürdürücüsü olan Bizans, kendisini kabul ettirmeye muvaffak olamayarak kaybolup gitti. Gururunun içinde tecrid edilmiş, kendisinin her türlü asalet ve hakikatin tek sahibi olduğuna inanan, başkalarını hor gören ve oldukça hor görülen Bizans, etrafındaki dünyaya bir tesir yapamadı; bununla beraber fethe mukavemet edecek kadar da kuvvetli kaldı. Böylece Barbarlar, Çin, Hindistan ve İran'da yaptıkları gibi, an'anevî medeniyeti muhafaza ederek ihtiyar imparatorluğu yenileyemediler. Onu parça parça dağıttılar ve çok zayıf olan her parça barbarlığa yakın bir hale geldi. Türkler geldiği zaman iş işten geçmişti ve Müslüman oluşları onların sindirilmelerine mâni oldu.

II. RÖNESANS

Avrupa, medeniyetini Araplar'dan ödünç aldı ve bütün Ortaçağ boyunca bir taraftan kendisinden daha iyi talim ve terbiye görmüş bir rakipten malûmat almak lüzumu, bir taraftan da istiklâlini muhafaza etmek meselesini uzlaştırmakla uğraştı. Bu meseleyi, akıl yoluyla değil, beşerî meseleler nasıl halledilirse öyle, birbirine zıt hislerin ilham ettiği, düzensiz reaksiyonlar, karışık faaliyetler serisiyle, el yardımıyla çözdü, İstikbaldeki terakkisini hazırlayan şart, bu şiddetli mücadele olmuştur. XV. asırda, efendilerinin kendilerinden birkaç asır önce vasıl oldukları noktaya geldiği zaman onlar gibi durmadı. Tek başına ve iki misline çıkmış bir hızla yoluna devam etti. O halde iki dünya arasında birbirinden esas itibariyle farklı bir şey vardır. Voltaire, şöyle diyor: "Öyle görünüyor ki, tabiat bizden çok farklı olan bu insan cinsine kendilerine lüzumlu olan şeyi bir anda bulmalarına yarayacak, fakat o noktadan öteye geçmek imkânından mahrum uzuvlar vermiştir. Biz ise, aksine, bilgilere geç sahip olduk, fakat hepimiz hızla geliştik."

Avrupa'ya has yeni hamleye umumiyetle rönesans denir. Rönesans sözü, hiç yerinde olmayan bir tabirdir; alışıldığı için ve zihinlerde ilk mânâsından çok başka şeyler uyandırdığı için muhafaza edilmektedir.

Artık, modern terakkiyi Rönesans denen yani Yunan-Roma an'anesine dönüş demek olan tabirle izaha çalışmanın faydasızlığı üzerinde ısrar etmeye lüzum yoktur. Bizans'ta ve Şark'ta çok kuvvetli olan ve kesintisiz olarak devam eden bu an'ane, onlara Garp'ta meydana gelen şeye benzer hiçbir şey vermemiştir.

Bizanslılar sakladıkları kitaplarda asla bir hayat prensibi bulamadılar. Bu kitaplarda sadece birtakım toplama yazılar, âlim taslaklarının katalog ve haşiyelerini, uzun zamandan beri unutulmuş araştırma ve çalışma hatırlarını buluyorlardı. Halbuki, kilise ve onun kudretli, keramet sahibi papazları kat'î ve değişmez fikirlere saplandıkları için bunlar takip etmek beyhudeydi. İmparatorluk, halkı, vergi ve inzibat cihetinden rahat olan sınıflara ayırmıştı, ruhban sınıfı da onları en aşağılık bâtıl inanışlarla avutuyordu. Her türlü ferdî teşebbüs ve fikir hürriyeti kaybolmuştu.

Müslüman şark, İslâm reisleri, garip fikirlere mütemayil şüpheciler olduğu müddetçe, tecessüsünü oldukça ileri götürmüştü.

Türkler, Memlûkler ve Berberîler, hükûmet idaresinde kolaylık temin etmek için, fikirleri mahdut ve kuşkulu bir taassubun eline bırakınca, pencerelerini büsbütün kapadı.

Bundan başka Avrupalılar daha XV. asırdan çok önce Araplar vasıtasıyle eski Yunan tefekkürünün esasını öğrenmişlerdi. Bizans hocaları ve verdikleri eserler, esas itibariyle yeni bir şey getirmedi. Antik edebiyata karşı duyulan rağbet, ilim fikrini canlandırmak şöyle dursun, aksine onu tehlikeye sokacak hale geldi. Skolastik ilmin katı ve teknik şekillerinden bıkılarak, Çiçeron'u taklit eden zarif bir belâgate meyil doğdu. Aristo felsefesi uzaklaştırıldı; akıl yerine tasavvuf ve muhayyileye yer veren Platon hattâ neoplatonisyenler onun yerini aldı. Bu hareket Üstad'ın dogmatizmine karşı değil, din için tehlikeli olan ilmî realizme karşıydı. Fizik ve tabiî ilimler derin bir yenileşmeye uğramadan, Ortaçağ çizgisi üzerinde ağır ağır ilerlemekte devam etti. Hakiki ihtilâl 1600'de Galilée, Képler ve Descartes ile tamamlandı.

Hor görülen ve lânetlenen skolastik ilmin, büyük meziyetleri vardı. Onu, Avrupa'nın fikrî teşekkülünün, dolayısıyle büyüklüğü nün temeline yerleştirmemiz lâzımdır. Şüphesiz, onların ilim adamları, kendi ihtisaslarıyle alâkalı suallerin çerçevesi içine kapanmış ilâhiyatçılardı; fakat kuvvetli bir mantıkları, müstakil muha kemeye karşı sağlam bir inançları, iman ile mantık arasındaki tenakuzlar üzerinde hassas bir görüşleri, pratik tatbikat ve sat ilim meselelerine karşı açık bir tecessüsleri vardı. Düşüncenin sıhhatini, muhakemenin idrakini, kelimelerin kullanılması ve tarifindeki dikkati onlar bize öğretti. Onların klasik görüşle kaba olan latincesi, doğru ve berrak bir tahlil ve tecrübe vasıtası olmuş ve bu vasıfları bizim modern dillerimize aktarmıştır.

Rönesans mensupları, Roma ve Yunan eserlerine nüfuz ederek, fazla hususî tabirlerden sıyrılmış bir uslûp yarattı. Bu usîûp bilinen kelimelerle herşeyi izah edebiliyordu; daha düzenliydi, daha zarifti ve cemiyet adamları tarafından kabul ediliyordu. Diğer taraftan antik metinleri dikkatle incelemeleri tenkit fikrini geliştirdi ve Reform bundan doğdu.

Bununla beraber, geniş mânâsıyle Rönesans, klâsik edebiyatın canlanışının müstakil istihalesinde bir devre olarak kabul edilmelidir. Rönesans, Avrupa'nın derin sevkitabiîlerinin kudretli bir infilâkı olarak meydana geldi. Kendisine has karakterleri, iki asır

içinde Asya ile olan muvazeneyi tersine çevirecek bir enerji ilk görünür. O devir, bir cür'et ve teşebbüs, öğrenme ve araştırma aşkıyle yanan, harikulâde bir faaliyet, tenkitçi ve âsî bir zekâ şâhâne deniz hamleleri, güzel sanatlar sahasında olduğu kadar pratik sahada da kendisini gösteren teknik bir mükemmeliyet devri oldu. Bütün bunlar Garb'ımıza mahsus hususiyetlerdir. Colomb ve Vasco de Gama'nın gemileri gibi, bütün Avrupa, kuvvetli bir rüzgârın yelkenlerini doldurduğunu, onu bilinmeyen ve muhteşem bir istikbale doğru götürdüğünü hissetti.

Bu, eski köstekleri kıran, sosyal, ekonomik ve entelektüel bir kurtuluş oldu. Reform, Katolik kilisesinin nüfuzunu azalttı, büyük devletlerin teşekkülü derebeyi iktidarlarını zayıflattı, menkul servetin çoğalması toprağa bağlılığı çözdü, yeni gayretlerin işçileri olan şehirli, hayatını genişletti.

İhtilâl entellektüel nokta-i nazardan bilhassa tesir etti. Çünkü ferdi, ruhban sınıfının idaresinden kısmen kurtardı. Laik bir zihniyet, maddî ve beşerî müstesna bir din sahası yarattı. Bu, Avrupa'dan başka hiçbir yerde bilinmeyen bir hadisedir. Asyalı için bu ikisi arasında fark yoktur. Allah'tan başka fikir, Allah'ta mevcut olandan başka hayır tanımaz. Her Müslüman kendi kendisinin rahibidir, her Çinli aile babası ecdadının ibadetini icra eder. Hindûlar ve Budistler'de imtiyazlı Brahman ve rahiplerin bulunması onların daha fazla bir irşad derecesinde olmasındandır. Fakat her tarafta bütün insanların tedkikleri, fikirleri ve tatbikatları dinîdir. Laikleşme, dini ilimden ayırdı, laikleri ilme kazandırdı ve bilhassa matbaa vasıtasıyle ilmi ve onları kazanma vasatlarını yaydı. Böylece çok sayıda insan ilmî çalışma imkânı, hem de teoloji ile uğraşmadan çalışma imkânı buldu.

Ayrıca, Rönesans devrinin adamları ahlâkı da laikleştirdi ve halkın anlayacağı şekle getirdi. Eski metinlerde ilimden çok ahlâk aradılar. Bu, yeni bir ahlâk değildi; beşerî idi, herkesin anlayabileceği konuşmalarla, açık ve hoşa gider bir şekilde izah ediliyordu. Aslında bu kadar itibara lâyık olmadığı halde Plutark'a gösterilen rağbet bundan ileri gelir.

III. HÜRRİYET FİKRİ

Michelet: "Hürriyet, büyüklüğü meydana getiren bir ilimdir" der. Heredot'un beşinci cildinde şu satırları okuyoruz: "Yunanlılar

esirken bilhassa gevşek davrandılar, çünkü bir efendinin hesabına çalışıyorlardı, aksine, hürriyetlerini kazanınca, her biri büyük bir hırsla kendisi için çalışmaya başladı." İhtiyar tarihçi, muhtelif vesilelerle aynı fikri tekrar ederek, Yunanlılar'ın muvaffakiyetsizliğinin hakikî sebebinin bu olduğunu kat'iyetle beyan eder. Modern tarih üzerindeki tedkikimiz, Avrupa'nın Asya'ya olan üstünlüğünü de kaçınılmaz bir surette, aynı şekilde izaha sevketmektedir.

Montesquieu: "Asya'da, burasını asla terketmeyen bir esaret ruhu hâkimdir" der. "Asya ülkelerinin bütün tarihi boyunca bir hürriyet ruhunun izine rastlamak kabil değildir: Orada ancak esaretin kahramanlığı görülür." Avrupa'nın büyüklüğünün temeli, şehirler federasyonundan mutlakiyete geçen Roma İmparatorluğunun yıkıldığı yerlerde atıldı. İmparatorluğun var olduğu yerlerde ise Bizans köleliğinin yerini Türk köleliği almış ve buralarda dünyayı fetheden faziletlerin tezahürüne raslanmamıştır.

Garp, Roma'nın hatırasını kilise ve hukuk vasıtasiyle an'anesinden birkaç şeyle muhafaza etti. İmanı, kiliseye ait hattâ bir dereceye kadar siyasî ve sivil müesseseleri olan bir cemaat, onu tam bir çöküntüden kurtardı. Garp, aynı hissediş şekli, içtimaî münasebetlerde birbirine benzeyen bir anlayış ve karşılıklı bağlarla birleşmişti; acayip seyahat faaliyetlerinden, haclardan, memleketler arasındaki personel mübadelesinden büyük bir kuvvet alıyordu. Yeni medeniyeti canlandıran ve mümkün kılan müşterek ruh bundan doğdu. Ama Asya tarzında büyük imparatorluklar görülmedi. Çünkü orada, hudutların büyüklüğü idareyi istibdada zorluyor, mesafelerin uzaklığı korku, sertlik ve sür'atle kapatılıyordu. Avrupalı'nın hür yaradılışı, muharebedeki ırsî neşesi, inisiyatif sahibi müteşebbis ruhu böyle bir rejimle bağdaşamazdı. Hakimiyetin had bir derecede taksimi, onun kendisine has kabiliyetlerini serbest bırakabiliyordu. Her tarafta, sağlam, kuvvetli bir şekilde memlekete kök salmış, sıkı bir şekilde toprağa ve o toprakta yaşayan halka bağlı mahallî bir aristokrasi teşekkül etmişti. Bu hal, büyük müstebit monarşilerin kurulmasına mani olmuş, buna karşılık muayyen bir toprağın hukukî reisi sayılan bir derebeyinin etrafında sürekli zümrelerin doğmasına meydan vermiştir. Bu zümrelerde, derebeyi gibi, toprak da orada oturanların malı sayılıyordu. Asya'ca meçhul olan halk hizmetlerine karşı alâka da buradan doğdu. Bu iptidaî zümrelerin gittikçe daha vüs'at kaza-

nan büyük teşekküllere bağlanması bütün bir halk kitlesinde müşterek hisler, menfaatler ve bağlar meydana getirdi. Asya, millet dediğimiz bu halk kitlelerine de yabancıydı.

Avrupa, nisbeten büyük, merkeziyetçi devletler kuruyordu ama, bu devletler gerek yapı, gerekse büyüklük bakımından Asya imparatorluklarından tamamen ayrı bir hüviyet taşıyordu. İmtiyazlar, rüçhan hakları, masuniyetler, muafiyetler, her türlü istisnalar, müstakil kilise, ırsî asalet, millî ve mahallî meclisler, şehirler, iştirakler hükümdarın hakimiyetini tahdit ediyordu. XIV. Louis'nin kırallığı ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki fark, bir Şark monarşisi ile olan farktan daha azdı.

Asya istibdadı, sadece imparatorun iradesiyle birleşmiş, ama dahilî bir bağlantıdan mahrum, derin ve şuurlu bir işbiriliği unsurları olmayan şekilsiz kitlelere hâkimdi. Hürriyet kelimesinin lûgatte yeri olmadığı Çin'de hükûmette vazife sahibi olmayan bir kimsenin o hususta fikir beyan etmemesi, aile fertlerinden hiç birinin babanın hareketlerine müdahale ve onu tenkit etmemesi basiret ve hikmetin emrettiği bir esastır. XIV. Louis'nin muasırlarından biri olan Chardin, İran hakkında şunları yazıyor: "Şâh. muhakeme etmeden, devlet büyüklerinin burun ve kulaklarını, el ve ayaklarını kestirir. Bu sefil kölelik hayatı içinde doğmuş olan insanlar, diğer beşerî sefaletler gibi, buna da, daha fazlasını his setmeden tahammül ediyorlar. Ama herkesin hayatının ve malının, her türlü tecavüze karşı kanunların himayesinde bulunduğu mes'ut Avrupa ülkelerinin bahsini işittikleri zaman hayran kalıyor ve bu memleketlerin saadetini kıskanıyorlar." Bernier de hemen hemen aynı şeyleri Hindistan hakkında söyler.

Hakimiyetin azamî derecede taksiminin en hissedilir faydası, Novgorod'dan Lizbon'a kadar müstakil ticarî teşekküllerin inkişafını temin etmesi olmuştur. Bu teşekküllerin, Avrupa iktidarının yayılmasındaki tesirleri büyüktür. Kıt'aya az bağlı olan çok küçük devletler, bir Venedik yahut Holanda, bir Portekiz kırallığı Avrupa'nın denizlerdeki yayılışının işçileri oldular. Bunların her biri, sadece kendi ticarî işleriyle uğraşan, bu arada amme işlerine de bakan bir çeşit ticarî firma vaziyetindeydi. Bir küçük devletin daha başka meşgaleleri vardı. Fransa'da, Marsilya, Bordeaux ve Nantes'ın faaliyetleri mahalli bir hüviyette kaldı: Memleketn bütünü bu faaliyetle az alâkadar oluyor, küçüklerine kiliseyle alâ

kalı menfaatler temin etmeyi, parasını kıraliyet büroları ve parlamento masraflarına yatırmayı tercih ediyordu. Hindistan ve Amerika'nın terkedilmesi hükûmetin ihmalinden çok bundandır. İngiltere büyük bir halk tarafından desteklenen sırf denizci ilk devlet oldu; deniz aşırı teşebbüsleri servetinin temelini teşkil etti. Bunu başarabilmeleri ülkelerinin oldukça küçük mesahalı bir ada olmasından ileri gelmiştir.

Aksine Osmanlı merkeziyetçiliği, Suriye, Mezopotamya ve bilhassa Mısır gibi eski medeniyet merkezlerini ihmal etti. XVIII. asrın sonunda İskenderiye'nin nüfusu 8.000 kişiden ibaretti. Padişah her şeyi İstanbul'a getiriyordu. Moğol Hindistan'ı da aşağı yukarı aynı vaziyetteydi.

Asya'daki yeknesaklığa tam tamına zıt olan ve verim'i çeşitlilikler meydana getiren hürriyet düşkünlüğü, şiddetli bir faaliyet, pratik bir enerji, ferdî teşebbüs sayesinde Şark halklarının umumî rahavetiyle tam bir tezat meydana getirdi. Asya, Binbir Gece Masalları, Avrupa Robinson Crusoe'nun vatanıdır. Birine göre servet ve saadet tesadüfen, yahut esrarengiz kuvvetlerin keyfine göre gelir, öbürüne göre de bunu temin eden insanın şahsî gayretidir. Tarihimizde hiçbir şey, her çeşit hususî teşebbüsün harikulâde kuvveti kadar dikkati çekici değildir. Bu hususî teşebbüs sahipleri hemen hemen hudutsuz bir hareket serbestliği içinde, kahramanca bir fetih ve hakimiyet dehasının tesiri altında, kendi hesaplarına, yahut kurulmuş başka müesseseler hesabına çalışıyorlardı: Yeni ufuklarda dolaşan denizciler, bilinmeyen okyanuslar, sahiller ve yollar keşfediyorlar; tüccarlar dünyanın bütün yollarında, bütün pazarlarında, bütün limanlarında âdeta bir macera ticaret yapıyor; bakkalar zorla imtiyazlar alıyor, kaleler inşa ediyor, kıraliyetlerin hamisi, imparatorlukların idarecisi oluyorlar; kıtalar kâşifleri, barbar kabileleri hükümleri altına alıyor, eski çağların hazinelerini meydana çıkarıyorlar; cennet gibi ülkeler peşinde koşanlar, öncüler, avcılar ve müstemlekelerde çiftlikler kuranlar var; bir avuç adamla yeni ülkeler fetheden ve kaderin sevkiyle kumandan olmuş insanlar var; sanat öğreten, nasihat eden, silâhlandıran, hükümdarları deviren ve destekleyen, ruhları büyüleyici misyonerler var; kayalıklarında sarsılmaz bir şekilde duran ve "bütün Osmanlıları terleten" Malta şövalyeleri var; Tatarları kovan Kazaklar, Sibirya ormanlarında ve Ukrayna steplerinde koloniler kuran kaçak Rus köylüleri var; Antiller'de korsanlar, avcılar, Ben-

Asyanın Yükselişi ve Düşüşü

gal körfezinde Portekiz korsanları var... Ama bugün, ama yarın Avrupalı artık her tarafta kendisini göstermekte ve hakimiyetini hissetmektedir.

Avrupa, dininde, ilminde, kapitalizminde, edebiyat ve sanatında, sosyal örf ve âdetlerinde bütün parlaklığıyle kendisini gösteren bir dinamizm neşretmektedir. M. Couchoud'nun çok tesirli söziyle, onun Allah'ı: "Kendisini günahkâr, aynı zamanda seçkin kul olarak hisseden, ümitsizliği mücadeleci bir imana dönmüş endişeli ve cesur insanın" Allah'ıdır. Zenginlik onun için Asya'dakı gibi sadece bir zevk ve iftihar vesilesi, yahut devletin ileri gelenlerine mahsus uyuyan bir hazine değil, muktedir bir irade sayesinde çoğalan ve artan yapıcı sermayedir. Edebiyat ve sanatı mistisizm, senbolizm ve empresyonizm'den daha az hoşlanmaktadır. Münakaşacı, gerçeği gören, muayyen şekilli, canlı vücutların hareketlerini taşıyan hareketli ihtirasların resmine bağlıdır. Nezaketi, Şark'm merasimli usulleriyle kıyaslanırsa kuru ve katı görünmektedir.

Endişeli mizacı yüzünden hiçbir zaman elde ettiğinden memnun değildir; işini bitirmek için acelesi vardır, çünkü yeniden başlayacaktır; yenilik, hız ve değişikliğe karşı olan müthiş zevkiyle, alışılanlara bağlı âtıl Asyalı'yı şaşırtmaktadır. "Çabuk", İstanbul ile Pekin arasında, Hıristiyan dillerinden gülme mevzuu olsun diye öğrenilen bir kelimedir. Avrupalı'nın zaman anlayışı da bundan daha az hayret kaynağı değildir. Bir şeyler yapmak, çalışma saatlerini faydasız bile olsa varlığının zarurî hareketlerini ayarlamak için kılı kılına ölçülü bir zamana ihtiyacı vardır. Asyalı ise zamanı, hiçbir şey yapmamak, dalga geçmek için ister. Lao-Çö'nün esas felsefesi hiçbir şey yapmamanın her şeyi düzene sokacağı prensibine dayanır.

Avrupalı'nın kendisine has hürriyet anlayışı, herkesin kendisine elverişli gördüğü şeylere karşı duyduğu hürmet, basit bir müsamaha değildir. Bu hürriyet, herkese karşı hak olarak iddia edilen bir imtiyazdır, iradesini gerçekleştirme hakkıdır. Şüphesiz ortada Asya ve Avrupa için aynı olan bir mesele vardır: Devlet otoritesi ile hürriyet arasında bir muvazene bulmak. Avrupa bunun için kat'i nizamlar ararken, Asya, müşkülü müphem ve kararsız esaslarla çözmektedir. Avrupalı için hürriyet bir haktır, Asyalı için ise kayıtsızlık ve ihmal. Avrupa'da devlet otoritesi ancak va

tandaşların kendisine verdiklerinden ibarettir. Asya'da ise hürriyet, devlet otoritesinin kendisinden almadıklarıdır. Meseleyi, Avrupalılar'ın çok daha tehlikeli olan hal tarzı, iktidar iradesi cihetinden mukayese edilmeyecek derecede daha uygundur.

Karmakarışık bir imtiyaz ve mecburiyetler sistemi olan feodal rejim ve Roma hukukunun hatırası, yalnız Avrupa'ya has olan bu şahsi hukuk anlayışı hissini geliştirmiş ve kuvvetlendirmiştir. Voltaire bundan: "Bizim iklimlerimizde hüküm süren kavgacı didişmeyi seven ruh" diye bahseder. Tenkitçi şahsiyetimiz, daima uyanık, şikâyetçi, muhalif, isyancı harikulâde dehamız da aynı sebepten kuvvetlenmiştir. Bizim küçük toprak parçamız Bridson'un vatanıdır. Asya'da ne dava vekili, ne avukat vardır, mahkemeler son derece basitleştirilmiştir, çok umumî mahiyette ve çok eski kanunlar vardır. Muhakeme adalet üzere olur, adliye çalışmaları, halkın mahkemeden vebadan kaçar gibi kaçması yüzünden son derece kolaylaşmıştır.

Avrupa'da insan, muayyen ve hudutlu mecburiyetler altındadır. Asya'da ise her şeyini, hayatını bile hükümdara borçludur. Zaten hükümdar da kalender olabilirdi ve çok defa da öyleydi. Avrupa'da alâkalarda daima mukavele fikri hakimdi, Asya'da ise din ve an'ane. İslâm ülkelerinin aksine Çin ve Avrupa'da kararlı bir aile anlayışı vardı; fakat bir tarafta mistik bir cemiyet, öbür tarafta ise saadet meydana getiren ve muhafaza eden bir makine idi. Biz, miras ve mülkiyete garip bir sun'îlikle bağlı bulunuyoruz, Avrupa'ya has bir şey olan "noter" bundan doğmuştur. Mücadelerimiz noter davaları, mal sahipleri anlaşmazlıkları ve umumiyetle miras meseleleri olmuştur. Asya'da mücadeleler ise bir hükümdarı indirip yerine bir başkasını geçirme teşebbüslerinden ibaretti. Halk bunlara karışmıyor, kim olursa olsun kazananın peşinden gidiyordu, hükümdarın hukuku da tahttan indirilmekle sona eriyordu. Avrupa'da ise halk, toprağın meşru sahibi, dürüst ve âdil veliaht prensle aynı davayı güdüyordu.

Hürriyet fikri ile müsamahanın asla aynı şey olmadığını söyledim. Avrupalı, Asyalı'nın aksine dinî, siyasî ve ekonomik bütün sahalarda esastan müsamahasızdır. O, yıkıcı ve fethedici bir gayretle hareket etmektedir. Hür olduğu için fena olduğuna inandığı her şeyden şiddetle kurtulmak ister. Geniş İslâm örtüsü en çeşitli fikir ayrılıklarını bir müsamaha gölgesiyle örterken, Hıristiyanlık

daima kat'î bir ortodoks ruhunu muhafaza etmiş, ayrılıklara pek müsamaha edememiştir. Rus Bolşeviklerinin "sapma" lara karşı yaptığı amansız mücadele, onların Avrupalı karakterlerinin en açık delilidir. İşte bu yüzden totalitler diye adlandırılan ruh, ruhen değil, mantıkan tezat halinde bulunduğu hürriyetle bir arada var olmuştur. Hiçbir şey, Asya'nın âtıl ve taazzuv etmemiş kütlelerine, Avrupa'daki dinlerin, devletlerin, milliyetlerin ve sosyal sınıfların mutaassıp iktidarı kadar uzak değildir.

IV. PRATİK ZEKÂ

Avrupa'nın üstünlüğü, yukarıda tarif ettiğimiz ferdî hürrıyet ruhu ve inisiyatifin neticesi olduğu kadar pratik ve ilmî zekânın gelişmesinin de neticesidir. Bu iki hadise birbirine sıkı sıkıya bağlıdır, zira, ruh özü itibariyle şahsîdir ve disipline âsîdir. Uyuşmaya tahammül edemez, karşı koymak, münakaşa ve muhalefet etmek ister. Şüphesiz, sosyal ve politik şartlar her zaman için elverişli olmamış, başka şartlar da lâzım gelmiştir; ama, istiklâl iradesinin umumî bir şekil alarak yayılması, çok sayıdaki siyasî iktidarların ve daha sonra çok çeşitli dinî tarikatların cür'etkâr fikirlere yuva olması ve medeniyetin işbirliği sayesinde mültecilerin hiçbir yerde kendi kendilerini yabancı hissetmemeleri meseleyi halletmeye kâfi gelmiştir.

Avrupa'nın dünyaya olan üstünlüğünü, ilim ve ilmin teknik tatbikatı sayesinde temin ettiği herkesin bildiği bir hakikattir. Burada, bu hususta tafsilâta girecek değiliz; üstelik, bu üstünlüğün mühim bir kısmı da Asya'nın sarih olarak geçilmiş olmasından sonraya raslar. Ben burada sadece Avrupa'yı sevkeden hususî ruh hallerini göstermek istiyorum. O ruh halleri ki, hemen hemen hiç yoktan, Avrupa'nın fikrî iktidarının, dünyanın geri kalan kısmını hiçliğe itmeye muktedir ekonomik kaynaklar ve faaliyet vasatları yaratmasına kâfî gelmiştir.

Her şeyin temelinde, beşerî kuvvetlerden olduğu kadar tabiat kuvvetlerinden de istifade etmek maksadıyle kullanılan, tahakküm, teşebbüs ve hareket azmini görüyoruz. Şiddetli ve kahramanca bir tecessüs; madenin fethi, pratik neticelerin araması, tesirli çalışma ve imalât usullerine karşı duyulan anlama ve öğrenme susuzluğu, Avrupalı'yı kendi kendisini durmadan yenileyen bir terakki yoluna itmiştir. Asyalı ise bu terakkiye hiçbir şekilde

ihtiyaç duymamıştır. Bütün modern ilmi idare ve sevk eden bu pratik görüş noktasıdır ve bu bakımdan eski Yunan'dan ayrılır. Dünyayı değiştirmesi istenen bilgi cihazını, bir çeşit mucizeyle harekete geçiren eski filozoflar, nazariyenin yüksek mıntakasında kalmak istiyorlardı. İşin fayda tarafına inmeyi küçümsüyorlardı. Arşimed, makineler icadedecek kadar küçüldüğü için hor görülüyor, kendisi de buna teessüf ediyordu. Eski çağ hakîmlerinin temel prensibi tabiata uygun olarak yaşamaktı. Hadiselerin tabii akışını kösteklemek, yahut değiştirmek değil, aksine, ona uymak, dünyanın değişmez nizamına ayak uydurması için, ruhu tashih etmek lâzımdı.

Bu, bugünkü dünya anlayışımızla taban tabana zıttır. Bugünkü anlayış, insanı azimli bir surette tabiatın karşısına çıkarmaktadır. Bu anlayışın kudreti, vazifesi ve fazileti, eski ahlâkçıların diyeceği gibi, tabiî nizama bazı noktalardan zıt gitmek kabiliyet ve gayretinde saklıdır. Mesele artık tabiata itaat etmek değil, Descartes'ın dediği gibi tabiata sahip ve hâkim olmaktır. İşte bu yüzden, Avrupalılar, esas itibarıyle istidlâllere dayanan ve mantıki sistemler kurmaya yarayan eski Yunan ilminin yerine, insanın menfaatlerine göre şekillendirmek maksadıyle, vakıalara bağlı sıhhatli bir müşahede ve tecrübe sistemi getirdiler. Her ikisi arasında bir geçişi temsil eden Müslümanlar, zaten, mümkün olduğu kadar vaka toplamaya, yıldız, nebat, mineral katalogları yapmaya büyük ölçüde merak sarmışlardı ve onların yaptıkları eski çağlarınkine göre çok daha mükemmeldi. Pratik sahadaki kıymetli keşifleri onlara borçluyuz. Ancak, onları, kıyas kabul etmeyecek derecede metot ve sebatla takip etmek de Avrupa'ya nasib oldu. Daha Ortaçağ'dan itibaren Avrupa, kendisine has dehasını, pusula, yeldeğirmeni, barut, ateşli silâhlar, matbaa gibi bebeklik devresinden öteye geçememiş Asyalı icatlara gerçek bir kullanma sahası vererek göstermişti. Hemen aynı zamandan itibaren teknik âletler sahasındaki şâyân-ı dikkat terakkileri de malûmdur. Köleliğin kaldırılması, el emeğinin Asya'dakinden daha nadir, daha pahalı olması ve daha çok aranması, bunların yerine daha mükemmel bir mekanik konmasını mecburî kılıyordu. Meselâ Avrupa, XVII. asırda alaca basmalar yapmaya başladığı zaman, Asya, maniayı derhal hissetti. Çuhalarda yaptığı gibi bu işten vazgeçerek meseleyi halletti. Avrupa ise sıkı durdu ve yeni tezgâhlar icat etti.

Rönesans denen devir, münhasıran ilmî sahada yoklamalar yaptığı gibi, teknik sahalardaki çalışmalarında da daha az muvaf-

fakiyetli olmamıştır. Denizcilikte, askerlik sanatında, tahkimatta, silâh imalinde harikulâde bir çalışma yapmış, bu çalışma bir anda, Avrupa'yı, aynı işi yapmayı başaramayan Asya'nın üstüne çıkarmıştır. Eski Yunan'ın İran imparatorluğu karşısındaki vaziyeti yeniden bulunmuştur. Yunanistan filoları sayesinde denize hâkim oluyor, büyük rakibine askerlik sanatının, mühendiselerinin, zabit ve askerlerinin yardımlarını bahşediyordu. Aynı karakter, aynı deha, aynı neticeler.

Avrupa iktidarının temelini teşkil eden, zekâ üstünlüğünün şartlarından biri, alâkaların daha yaygın ve daha muayyen bir şekilde teşhis edilmesinde gizlidir. Avrupa dilleri, bilhassa bunları ifade etmek ve sözleri, konuşmaları mantıkî olarak tertip etmekte daha faydalıdır. Bu nokta-i nazardan Asya tabirleri çocukça bir zayıflık içinde bulunmaktadır. Cümleleri sadece bir "ve" ilâvesiyle arka arkaya sıralarlar. Avrupa dilleri, tefekkür ve medeniyetin en üstün vasıtaları olan, sarih ve kat'î, mücerred ifadelere elverişli olabilmeleri kadar, şâyân-ı dikkat tanzim hususiyetlerini de Yunan ve Latin dillerine borçludur. Daha dilin meydana çıkmasından önceki insan beynine ait olan bu vasıflardan, en iyi bir zekâ, siyasî ve sosyal teşkilât çıkmış, bu zekâ ve teşkilât, şahsî ve müşahhas otoritenin yerine mücerret ve müşterek otoriteyi getirmiştir. Avrupa'nın istihalesi, insanlar arasındaki alâkalarda gittikçe artan bir mücerret fikir istikametinde olmuş, bu da, kapris ve keyfî hareketin azalmasına, çok defa aceleci ve düşüncesiz olarak yapılan şiddet ve zulüm hareketlerine başvurmadan, umumî nizamı muhafaza etmesine imkân vermiştir. Devlet otoritesi umumi tasvip üzerine kurulmuştur; cemiyetler insan kitlelerinin his ve ihtiyaçları daha fazla dikkate alınarak, şahsiyetlere daha fazla hürmet edilerek idare edilmektedir. Korkunç Moğol kırbacı hakkında Montesquieu'nün güzel bir sözü vardır: "Asyalılar'ın ceza dedikleri şeye, Avrupalılar hakaret demiştir."

Avrupa, fikrî hayatın vazgeçilmez şartı olan hürriyete karşı, mukabil ağırlık olarak, mesuliyeti getirdi. Bundan, pratik neticeleri cihetinden işbirliği temeli üzerine kurulmuş bir nizam anlayışı çıkardı. Avrupalı neticeye varmak için çok sert bir disiplin kurmayı ve ona riayet etmesini bilir. Asyalı için nizam sükûnet ve atalet demektir; kayıtsızlığı, onu temelden düzensiz yapmıştır; bu düzensizlik birpatırtıya meydan vermediği müddetçe şeflerini memnun eder. Düşüncesinin hassasiyetine, mantığının sertliğine

mutî olan Avrupalı, her şeyi metotla, kaideyle yapar. Önüne geçilmez ferdiyetçiliği ve muhtar olma aşkı içinde, mutlaka umumî iktidarm esiri olması icabetmeyen bir teşkilât dehası taşır. Kiliseleri, devletleri, idareleri, orduları, mektepleri, siyasî partileri, belki de hepsinden daha fazla son derece mudil ve nazik ekonomik hayatı, hep bu dehanın delilleridir.

Netice alma ihtirası içinde yanan, faaliyete susamış Avrupalı, katı ve ciddî bir hayat anlayışıyle sevkedilir, bu anlayışın tesiri altındadır. Neticeye varma iradesini taassup derecesine getirir. Sağlam ve devamlı eserin zevkine varmıştır; kendisini menfaat beklemeden çalışmaya mecbur eder. Eski Romalılar gibi, zamanın tesirlerine karşı koyacak, işe yarar sağlam binalar yapmaya ve bunları iyi vaziyette muhafaza etmeye ihtiyacı vardır. En müteva zıları bile bir ev, bir elbise sahibi olmak ister, erzak biriktirir, hedefini pek fazla bilmeden, otomatik bir şekilde çalışma ve tasarrufa saldırır. Asya'da, şurada burada nadir amme çalışmaları görürsünüz; bir adamın gururu, bir ânın hevesi uğruna muhteşem âbideler yapılır, geri kalan her şeyin yüzüstü kalmasına göz yumulur. Bu, Asyalı'nın da Avrupalı kadar iyi bir çalışma yapamıyacağı mânâsına gelmez; o da yapar; ama bu, estetik hudutlar içinde, estetik gayelerle yapılan bir çalışma olur. Bu çalışma, belki Avrupalı'nın çalışması kadar katı ve yorucudur; ama Asyalı ancak, başka bir çare olmadığı, ani bir ihtiyaç olduğu zaman çalışır. P. Raphael du Mans'm samimî bir müşahedesi Asya ile Avrupa arasındaki farkı çok açık bir şekilde hissettirmektedir: "Bu memleket (İran) Avrupa'daki gibi sağlam iş göremediği için basitle kanaat eder... Meselâ Fransa'da yığınla örtü, çarşaf, peçete toplanır ve bunlar tıpkı gayrimenkul gibi babadan çocuklara geçer. Halbuki burada, bunlardan eser yoktur. Herkes, bir yahut ikı gömlekle iktifa eder, hepsi bu."

Manevî sertlik, çalışmaya yatkınlık, sürekli işe karşı duyulan zevk, Garp'ten Şark'a doğru gittikçe, tedrîcen azalır ve nihayet Asya'nın rehaveti içinde eriyip gider. Rusya, intikal mıntakasıdır. Bu, Asya'ya karşı olan mukavemetin, Roma imparatorluğu hudutlarında değil, Garbî Avrupa'da temerküz ettiği, Ortaçağ'dan bu yana sürüp gelen tarihî gelişmeye de uygundur.

Şüphesiz, hayatın katılığı, ciddiyet, mutaassıp şekildeki çalışmalar, Asya'da da nadir değildir. Ancak bu gibi faziletler orada

tamamen mistik ilhamlar şeklindedir. Halbuki Avrupa'da bunlar, eşyaya ve insanlara hâkim olmak maksadıyle pratik faaliyetler şekline dönmüştür.

Beşeriyete mensup ferdin mezhebi, maddî dünyaya bağlılıktır; bütün Avrupa hemen hemen budur, Asya'da tam aksi. Ona göre Allah'tan, mutlak olandan başka bir hakikat yoktur. Onun için hayat, yıldızın havuza düşmüş aksidir; muhtelif hadiselerden meydana gelen kâinat, fenalığın muvakkat bir tasviridir. İnsanın şahsiyeti, hakikî varlığa zıt, hayalî bir varlıktan başka bir şey değildir ve ebedî hayata kavuşmak için manevî aşkla ondan kurtulmak lâzımdır. Muhtelif dinlerin kalıpları içinde az veya çok değişikliğe uğrayan bu fikir, bütün bir kıtanın zihnî meşguliyetinin esasını teşkil etmiştir; hükümdar ve fâtihlerin, nâzırların, tüccar ve sanatkârların, dervişlerin, harem kadınlarının ve inzivaya çekilmiş din adamlarının. Bunu, milyonlarca ve milyonlarca mısra ile ifade etmek için herkes birbiriyle yarışmaktadır.

Bu zihnî hal, sıkı sıkıya sihirle alâkalıdır ve Asya, birkaç filozofu saymazsak, bizim klasik çağlarımızda olduğu gibi, bu fikrin esiridir. Şark dinlerinin aksine olarak Roma kilisesi, Avrupa'yı bu zehirden kurtarmaya çalıştı ve bu yaptığı hizmetlerin en küçüğü olmadı. Bu sayede medeniyetimizin temeli olan rasyonalizmi ve iradenin zaferini temin etti, hiç değilse kolaylaştırdı. Bunu yaptı; çünkü kendisi de Avrupa zekâsının bir mahsulüdür.

NETİCE

Netice olarak, Avrupa'nın üstünlüğünü temin eden temel sebepleri birkaç kelimeyle hulâsa etmek mümkündür. Manevî ve fikri, ferdî ve müşterek her türlü beşer faaliyeti, Avrupa'da maddî iktidar iradesine teveccüh etmiştir; onun kuvvetini meydana getiren de budur. Hedefin maddî olmasına mukabil, vasıtalar fikrîdir. Fikir endüstrisi, eşyanın tabiatında bulunmayan kuvvetlerin üstünlüğünü doğurmuştur. Avrupa, insan elinden çıkmış sun'î bir yapıdır, toprağın ve vasatın maddî kaynaklarından az şey ister, ama ırkın ruhunda sağlam ve derin temelleri vardır; bu, onu başka hiçbir topluluğa benzemeyen muhtelif halkların bir melezi haline getirmiştir. Cihanın bu köşesinde, başka hiçbir yerle kıyas kabul etmeyecek bir faaliyet iradesi, metotlu ve pratik zekâ halitası meydana gelmiş ve sonunda dünyanın geri kalanı ona tâbî olmuştur. Şüphesiz Amerika'yı da, asıl Avrupa ile beraber saymak lâzımdır, çünkü Avrupa'nın bir uzantısından ibarettir.

Asya'nın Avrupa'nın üstünlüğü için tehlike teşkil edeceği söylenen uyanmasına gelince; bu hususta hüküm verebilmek için, Asya'nın kırk yıl önce ne olduğunu, bugün ne hale geldiğini görmek lâzımdır. Asya'daki Avrupa tesiri çok daha muktedir; daha derin, daha umumîdir; son mukavemetler insanı şaşırtan bir hızla yıkılmıştır; artık bir tek insan kalmamıştır ki, kurtuluşun, Avrupa'nın ilmini, usullerini, âdetlerini ve tekniğini taklit etmek sayesinde mümkün olacağına inanmış olmasın. Ama mühim olan teknik değil, onu yaratan zekâdır. Avrupa, bu kitapta bahsettiğim ihtilâlden sonra bir XVIII. asırda bir de XIX. asırda, gözlerimizin önünde cereyan eden iki ihtilâl daha geçirmiştir; dünyayı kendi ihtiyaç ve ihtiraslarına göre iki defa daha değiştirmiştir. Avrupa'nın kuvveti, halklarının ruhiyatına dayanan, durmak bilmez yenilenmek kabiliyetinden gelmektedir. Avrupa, içten gelen ve dayanılmaz bir ihtiyacın tesiriyle daima daha ileriye doğru itilmektedir. Öyle görünüyor ki, Avrupa, ancak kendi enerji esaslarının mübalâğası, kendi hükûmetlerinin ve ordularının ifratı, bugüne kadar bilinmeyen bir tahrip kudretini ortaya koyan millî rekabetlerin aşırı bir hal alması, küçüklü büyüklü fertlerin harikulâde faaliyetinin ve müstakil çalışmasının düşmanı olan sistematik kaidelere aşırı düşkünlük, kaynakların düşüncesiz bir şekilde israfı, şehirlerin ve mekaniğin inkişafındaki devleşme ve umumiyet itibarıyle, insanları, hayatın, tabiî ve hayvanî şartlarından artık tahammül edemeyecekleri derecede uzaklaştıran sun'îliğin aşırı bir dereceye varması neticesini de durdurulabilir ve yenilebilir.

KISA BİBLİYOGRAFYA

GİRİŞ. — MELLET: Introduction à l'étude des langues indo-européennes, Paris, 1924. — F. LOT: La fin du monde antique, Paris, 1927 — ID.. Les invasions barbares, Paris, 1936. — PIRENNE: Mahomet et Charlemagne, Paris, 1937 — THOMSEN: Les inscriptions (turques) de l'Orkhon, Helsingfors, 1894. — CHAVANNES: Documents sur les Tou-kiue (Turcs), Petersburg, 1903. — HOWOTH: History of the Mongols, Londra, 1876 - 1882. — GRENARD: Gengis-Khan, Paris, 1935.

ŞARKÎ AVRUPA. — VASILIEV: Histoire de l'empire byzantin. Paris, 1932. — PEARS: The destruction of the Greek Empire, Londra, 1903. — NIEDERLE: Manuel de l'antiquité slave, Paris, 1923. — ZICHY: Histoires des Hongrois, Budepeşte, 1923. — DOMANOVSZKY: Die Geschichte Ungarns, Munich, 1923. — ECKHART: Introduction à l'histoire hongroise, Paris, 1928 — JIRECEK: Gescichite der Bulgaren, Prag, 1876. — ID.. G. der Serben, Gotha, 1911 - 1918. — STAHLIN: G. Russiands, Berlin, 1923. — MILIOUKOV, SEIGNOBOS, EISENMANN: Histoire de Russie, Paris, 1932.

UMUMİYETLE ASYA. — GROUSSET: Histoire de l'Asie, Paris, 1922.

İSLÂM. — Encyclopédie de l'Islam, Paris-Leiden, 1913'ten beri. — WELLHAUSEN: Das arabische Reich. — KREMER: Kulturgeschichte des Orients, Viyana, 1875. — MEZ: Die Renaissanz des Islams. — DOZY: Histoire des musulmans d'Espagne, Leiden, 1861. — GAUDEFROY - DEMOMBYNES: Le Monde musulman, Paris, 931. — GAUTİER: Moeurs et coutumes des musulmans, Paris, 1931. — ARNOLD et GUILLAUME: The legacy of Islam, Oxford, 1938.

OSMANLI İMPARATORLUĞU. — RICAUT: A history of the present state of the Ottomas empire, Londra, 1682. — D'OHSSON: Tableau général de l'Empire ottoman, Paris, 1788 - 1824. — HAMMER: Histoire de l'E. O., Paris, 1844. — JORGA: Geschichte des Osmanisches Reichs, Gotha, 1908 - 1913. — GIBBONS: The foun-

dation of the O. E., Oxford, 1916. — KÖPRÜLÜ: Les origines de l'E. O., Paris, 1935. — LYBYER: The government of the O E. in the time of Soleiman, Harward U, 1913. — DJEVAD BEY: Etat militaire ottoman depuis la fondation, Istanbul, 1882 — GIBB: A history of ottoman poetry. Londra, 1900. — ALBERI: Relazioni degli ambasciatori veneti nel secolo XVI, Florence, 1839 - 1863. — CARRIES: Negociations de la France dans le Levent, Paris, 1848 - 1860.

Bütün Asya için olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu için de, elçi misyoner, tüccar, seyyah gibi muasır Avrupalılar'ın naklettikleri, çok defa yerli kaynaklardan daha öğretici olmuştur; meselâ Osmanlı İmparatorluğu için: BUSBECQ, FRESNECANAYE, GEUFROY, GIRGIEVITZ, MENAVINO, SPANDUGİNO, Tractatus de ritu müellifi, THEVENOT, TAVERNIER'yi sayabiliriz.

ORTA ŞARK VE AFRİKA. — HEYD: Histoire de commerce du Levant, Leipzig, 1886. — JULIEN: Histoire de l'Afrique du Nord, Paris, 1931.

İRAN. — MALCOLM - History of Persia, Londra, 1815. — SYKES: A history of Persia, Londra, 1915. — BROWNE: A literary history of Persia, Cambridge, 1930. — KRUSINSKY: Histoire de la révolution de la Perse, Londra, 1728. — HANWAY: An historical account of the British trade over the Caspian Sea, Londra, 1753. — ID.. Revolution of Persia, Londra, 1753. — Les relations des OLEARIUS, RAPHAEL DU MANS, CHARDIN, TAVERNIER.

HİNDİSTAN. — Cambridge history of India, 1922. — DUNBAR: A history of India, Londra, 1936. — ELLIOT ve DOWSON: The history of India as told by its own historians, Londra, 1867 - 1877. — EDWARDES ve GARRET: Moghol rule in India, Oxford, 1930. — GRENARD: Baber, Paris, 1930. — BINYON: Akber, Londra, 1932. — MORELAND: India at the death of Akbar, Londra, 1920. — ID.: I. From Akbar to Aurangzib, Calcutta, 1920. — ID.: History of Aurangzib, Calcutta, 1912 - 1924. — Cambridge history of the British Empire. — WHITE - WAY: The rise of Portuguese power in India, Westminster, 1899. THOMAS ROE, PELSAERT, BERNIER, TAVERNIER'nin seyahatnâmeleri.

ÇİN. — MASPERO: La Chine antique, Paris, 1927. — GRANET: La civilisation Chinoise, Paris, 1920. — DU HALDE: Description de la Chine, Paris, 1755. — DE MAILLA: Histoire géné-

rale de la Chine, Paris, 1777 - 1785. — MISSIONNAIRES S. J.: Mémoires concernant les Chinois, Paris, 1776 - 1814. — WILLIAMS: The middle kingdom, Londra, 1883. — BOULGER: History of China, Londra, 1882. — PAUTHIER: Histoire des relations de la Chine avec les puissances occidentales, Paris, 1859. — CORDIER: Bibliotheca sinica, Paris, 1904 - 1924. — ID.. Histoire générale de la Chine, Paris, 1920. — WIEGER: La Chine à travers les âges, Hien - hien, 1920. — Textes historique, Hokien, 1902. — PARKER: China, her history, Londra, 1911. — GILES: The civilization of China, Londra, 1911. — PİNOT: La Chine et la formation de l'esprit philosophique en France, Paris, 1932.

Avrupa'nın Şarki Hindistan ve Çin'le olan ticaretinden yukarıda zikredilen eserlerde bahsedilmiştir. Buna H. SEE'nin iyi bir bibliyografyası olan umumî mahiyetteki küçük kitabını da ilâve edebiliriz: Les origines du capitalisme moderne, Paris. 1936.

Fernand Grenard'ın *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü* adlı eseri, Asya'nın tarihsel gelişimini ele alan önemli bir çalışmadır. Fransız diplomat, seyyah ve yazar olan Grenard, 1890'larda Jules-Léon Dutreuil de Rhins liderliğindeki Fransız hükümeti destekli bir keşif gezisine katılarak Asya'yı gezmiş, bu deneyimlerini ve gözlemlerini eserlerine yansıtmıştır.

Bu kitap, Asya'nın çeşitli dönemlerdeki siyasi, kültürel ve toplumsal yapılarının incelenmesiyle birlikte, bölgenin tarihsel dinamiklerini anlamaya yönelik derin analizler sunar. Grenard'ın gözlemleri ve yorumları, Asya'nın tarihsel süreçteki dönüşümünü anlamak isteyen okuyucular için önemli bir perspektif sağlar.